

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ГЕОГРАФІЯ

ВИПУСК 31

№ 1-2

SCIENTIFIC NOTES

**of Vinnytsya State Pedagogical University
named after Michailo Kotzubynsky**

SERIES: GEOGRAPHY

Issue 31

№ 1-2

**ВІННИЦЯ
2019**

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. 2019. Вип. 31, № 1-2. Вінниця, 2019. 205 с.

Scientific notes of Vinnytsya State Pedagogical University named after Michailo Kotzubynsky. Series: Geography. 2019. Issue 31, № 1-2. Vinnytsya, 2019. – 205 p.

Друкується за ухвалою вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 10 від 18 лютого 2019 р.)

Опубліковані результати досліджень антропогенних ландшафтів. Окремі статті присвячені натуральним ландшафтам, природничо- та суспільно-географічним дослідженням, прикладним проблемам географії, географічним проблемам окремих регіонів та охороні природи. Бібліографія у кінці статей.

Published results of studies of anthropogenic landscapes. Individual articles are devoted to natural landscape, natural and socio-geographical research, applied problems of geography, geographical problems of individual regions and Environment. The bibliography is at end of the articles.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Г.І. Дениsik – доктор географічних наук, професор (головний редактор) – Україна; **А.В. Гудзевич** – доктор географічних наук, професор (заступник головного редактора) – Україна; **В.М. Воловик** – доктор географічних наук, професор – Україна; **І.П. Ковальчук** – доктор географічних наук, професор – Україна; **Ю.Г. Тютюнник** – доктор географічних наук, професор – Україна; **В.М. Петлін** – доктор географічних наук, професор – Україна; **П.О. Сухий** – доктор географічних наук, професор – Україна; **Р.Л. Пенін** – доктор, професор географії – Болгарія; **В.М. Андрейчук** – доктор геолого-мінералогічних наук, професор – Польща; **М.Я. Таркінс** – професор географії – Канада; **О.М. Вітченко** – доктор географічних наук, професор – Білорусь; **О. Буга** – доктор-хабілітат, професор – Молдова; **В.І. Корінний** – кандидат геологічних наук, доцент (відповідальний секретар) – Україна.

Адреса редакційної колегії:

21100, природничо-географічний факультет, педагогічний університет,
вул. Острозького, 32, Вінниця
Тел. (0432) 27-64-66

Видання входить до
Переліку наукових фахових видань України.
Наказ Міністерства освіти і науки України
від 07.10.2015 за № 1021.

Відповідальні за випуск: Г.І. Дениsik, В.І. Корінний

ISSN 2312-2110

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2019

З М І С Т

ПРИРОДНИЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Денисик Г.І.	Географія повсякдення	5
Чиж О.П.	Опілля серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської рівнини	11
Канський В.С., Соколовський В.С.	Віртуальні динамічні 3-D моделі ландшафтів	14
Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г., Скороход В.М.	Еволюція ґрунтів та ландшафтів території давньоруського городища біля с. Виповзів на Чернігівщині	20
Браславська О.В.	Методологічні підвалини формування географічного мислення майбутнього вчителя географії в усвідомленні комплексу «суспільство-природа»	32

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ

Лаврик О.Д.	Осередкові процеси у водогосподарських долинно-річкових ландшафтно-технічних системах	38
Ситник О.І., Ніколаєвський В.П.	Гайворонський старопромисловий район: формування, сучасний стан, перспективи подальшого розвитку	46
Дєдов О.В., Стефанков Л.І.	Ґрунтові ресурси Вінницької області: використання, стан та перспективи оптимізації	61
Буряк-Габрись І.О.	Типологія містечкових ландшафтів Східного Поділля	68
Когайчук С.Ю.	Районування садових ландшафтів Східного Поділля	73
Мізіна С.К.	Господарське освоєння природи і ландшафтів басейну річки Трубіж	81
Вальчук-Оркуша О.М.	Симетрія й асиметрія дорожніх ландшафтів	88
Канська В.В., Мокрій М.І.	Культові споруди в структурі єдиної мережі антропогенних заповідних об'єктів Західного Поділля	94

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Корінний В.І., Ленчук Д.М.	Етнічна територія трипільської спільноти Буго-Дністерського межиріччя	102
Колотуха І.О.	Умови і фактори розміщення та розвитку громадського транспорту великого міста	109
Бірюкова Н.В.	Сучасні форми організації агропромислового виробництва Вінницької області	118
Максютов А.О.	Геокультурна регіоналізація Вінницької області	126
Гудзевич А.В., Демець Р.О.	Реалії та перспективи розвитку туристично- рекреаційної сфери у Вінницькій області	133
Кізюн А.Г.	Регіональні особливості розвитку екстремального туризму	142
Машіка Г.В.	Моделі впливу геоecологічних концепцій на розвиток туризму в Карпатському регіоні	146
Соколовський В.А.	Оцінка природно-ресурсного потенціалу для формування регіонального рекреаційного комплексу Середнього Придніпров'я	154
Нестерчук І.К.	Гастрономічна дестинація Правобережного Полісся як комплексний концепт та ключовий елемент туристичної системи	161
Война І.М.	Релігійно-паломницькі туристичні маршрути Вінниччини (на прикладі католицьких конфесій)	169
Тищенко С.В.	Характеристика туристичних послуг сільського зеленого туризму в Житомирській області	177
Денисик О.О.	Рекреаційні осередки в структурі рекреаційних ландшафтних систем Поділля	188
Балега А.В.	Державна політика в сфері освітньо-наукового супроводу геологічного вивчення та використання надр в Україні	193

ПРИРОДНИЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3

Денисик Г.І.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Географія повсякдення

Розглянуто і частково обґрунтовано один із можливих нових напрямів розвитку географічних досліджень в Україні. Становлення України як самостійної держави часто вимагає вирішення не лише глобальних або регіональних, зокрема географічних, геополітичних, екологічних, але й місцевих проблем, що виникають упродовж повсякденної діяльності людей. У багатьох випадках вони не лише впливають на умови життя людей, але їх характер, поведінку, звичаї тощо. У повсякденні відбувається просторово -часова адаптація людини до навколишнього світу. Представники гуманітарних наук розпочали активно досліджувати повсякденне життя людей, географи цю проблему поки що не задіають. Попередні дослідження показують, що пізнання географічних особливостей повсякденної життєдіяльності людей є актуальним і призведе до виокремлення нового оригінального напрямку досліджень - географії повсякдення. Проаналізовано окремі поняття і терміни цього напрямку, зокрема "повсякдення", "анімаційна географія", "критична буденна географія" та інші; зазначено, що "Географія повсякдення" та "Буденна географія" мають цікаві перспективи розвитку у майбутньому.

Ключові слова: географія, анімаційна географія, географія повсякдення, буденна географія, історія, напрями, розвиток, сумісні дослідження, перспективи.

Denysyk G.I. Everyday's geography. One of the possible new directions for the development of geographic research in Ukraine is considered and partly grounded. The emergence of Ukraine as an independent state often requires addressing not only global or regional, in particular geographic, geopolitical, environmental but also local problems that arise during the daily activities of people. In many cases, they not only affect the living conditions of people, but their nature, behavior, customs, and others like that. Spatio-temporal adaptation of man to the surrounding world takes place every day. Representatives of the humanities began to actively investigate the daily lives of people, geographers have not yet solved this problem. Previous studies show that the knowledge of the geographical features of everyday life of people is relevant and will lead to the isolation of the new original direction of research – the everyday's geography. Some concepts and terms of this direction are analyzed, in particular «everyday life», «animated geography», «critical everyday geography» and others. Possible directions of development of the everyday's geography are substantiated, including: spatial-temporal, artistic-geographical, tourist-ethnographic, everyday. It is noted that in further studies of everyday life geographers need to closely interact with representatives of the humanities, especially historians.

Key words: geography, animated geography, everyday's geography, history, trends, development, collaborative research, prospects.

Наявність проблеми. Розвиток будь-якої науки, зокрема й географії, призводить до виокремлення нових напрямів досліджень, які чітко відображають сучасні потреби практики. У першому десятиріччі ХХІ ст. такими були екологічні проблеми (географія завжди приймала активну участь у їх вирішенні); у другому десятиріччі – рекреація і туризм переважають у сучасних географічних і ландшафтознавчих дослідженнях. Є й інші цікаві, однак на перший погляд не всім зрозумілі, особливо в аспекті практичної значимості, напрями географічних досліджень, що потребують не менше уваги з боку науковців-географів. До таких відношу своєрідний напрям географічних досліджень, який лише зароджується і поки що ледь-ледь жевріє, однак безперечно має гарні перспективи, напрям – основою якого є пізнання географічних особливостей повсякденного життя

людей. Ніхто не заперечує, що кожна людину формують конкретні умови життєдіяльності, однак не зазначається, що ці умови переважно формують повсякденне життя. Повсякденність належить до сфер, які дозволяють отримати цілісну картину реалій якогось досліджуваного проміжку часу дня, тижня, місяця, року, періоду життя людини, або групи людей, суспільства у межах визначеної території. У ній відбувається індивідуальна просторово-часова адаптація людини до матеріального і духовного світу, результати якої, в свою чергу, залежать від природного середовища, тобто основного об'єкту дослідження географів.

Аналіз попередніх досліджень. Упродовж минулих двох-трьох десятиріч повсякденність зацікавила фахівців різних наук, особливо істориків, філософів, етнологів, культурологів, соціологів, політологів та, частково, географів-суспільників. Серед суспільних географів України заслуговують на увагу праці О.І. Шаблія, О.Г. Топчієва, Я.Б. Олійника, П.О. Масляка, К.В. Мезенцева. Основним результатом їх вишукувань є твердження, що чим більша кількість знань з будь-якої науки, зокрема й соціальної географії або регіональної соціальної географії, стає "оповсякденною", тим більшу роль ця галузь знань виконує у практиці життєдіяльності населення. Безперечно, що до суспільних географів приєднуються і географи-природники, однак досліджень стосовно пізнання географічних особливостей повсякденності у природничій географії поки що мало.

Мета – розглянути можливі шляхи становлення й розвитку географічних досліджень повсякденного життя людей упродовж визначеного проміжку часу.

Результати дослідження. Під повсякденним життям розуміють звичайні, буденні дії, переживання, взаємодії людини, У науковій літературі повсякденність практикується (з посиланням на А. Шюца) як увесь соціокультурний світ, де людина існує так само, як й інші люди, взаємодіючи з ними й об'єктами навколишнього світу, впливаючи на них, змінюючи їх, зазначаючи у свою чергу їхніх впливів і змін [8]. Зокрема показано, що *повсякденність – це часовий (добовий, місячний, річний) зріз життєвого (людини, громади, суспільства) середовища у межах конкретної території*. Повсякденність формують буденне життя – постійні процеси "оповсякденювання" діяльності людей у вигляді спілкування з довкіллям, навчання, засвоєння традицій і закріплення норм і правил поведінки, опанування того чи іншого способу життя, засобів досягнення цілей тощо. Однак повсякденність постійно порушується інноваціями, появою незвичного, відхиленням від стереотипів, традицій і формуванням нових правил. Незвичне впродовж певного проміжку часу долучається до процесу оповсякденювання і, перетворюючись на повсякденне, розширює сферу буденного [8]. Яскравий приклад прояву цього процесу, сприйняття нашими предками екстремальних явищ природи – сонячного затемнення, буревіїв, злив, паводків, зфіксованих у літописах, що здебільшого відображають повсякдення життя відповідного періоду у межах конкретної території. Ці нові природничі знання виступають як елемент "подолання повсякденності", як щось нове і небуденне. Однак згодом, вони перетворюються на повсякденне, розвиваючи при цьому не лише світогляд людини, а й виступають стимулюючим чинником творення нової дійсності.

Безперечно, що для розвитку природничої географії, зокрема й України, суттєве значення має природничий аналіз повсякденного життя і, в першу чергу, термінологічного апарату, що формується у процесі подібних досліджень. Останнє зумовлено тим, що географи поки що не сформулювали назву напряму досліджень, що вивчає повсякденність. Зокрема географи-суспільники розгляда-

ють подібні дослідження як можливість застосування теоретичних знань соціальної географії у практиці життєдіяльності населення. При цьому "неоцінене значення має соціологічний аналіз повсякденного життя", який має бути зосереджений насамперед на соціальних значеннях, які конструюють і якими обмінюються члени суспільства у процесі їхніх буденних взаємодій, і на соціальних діях -об'єктивізації цих суб'єктивних значень" [9, 11]. Впровадження таких знань і досвіду у практику життєдіяльності кожної людини дасть змогу конкретній особі приймати усвідомлені рішення, що стосуються приватної життєдіяльності, полегшити просування на шляху кар'єри, усвідомити свою місію на Землі.

Активний розвиток на початку ХХІ ст. туристичної сфери і відповідних досліджень призвели до виокремлення так званої "анімативної географії" [3, 4]. Поняття "анімація" латинського походження (anīma – вітер, повітря, душа; animatus – одухотворення) і означає натхнення, стимулювання життєвих сил, заохочення до активних дій [3,8]. Вперше термін "анімація" використали у Франції на початку ХХ ст. Анімація в туризмі являє собою цілісний процес взаємодії аніматорів з туристами у сфері дозвілля. По суті -це різновид туристичної діяльності у межах окремої туристичної установи (туркомплекс, поїзд, круїзний теплохід та ін.), що дозволяє задовільнити різноманітні потреби та інтереси туристів та створює умови для формування соціально активної особистості, здатної до перебудови навколишнього середовища і себе у ньому. Обмеженість "анімативної географії" очевидна; вона сприяє пізнанню повсякденності лише у процесі туристичної діяльності [2].

Близька до "анімативної географії" так звана "критична буденна географія", в основі якої пошуки цікавих явищ, що видно "неозброєним оком" [3]. У зв'язку з тим, що у критичній буденній географії увага зосереджується переважно на оптичних і акустичних сприйняттях повсякденності, об'єкти людської діяльності стимулюють "дослідження" які не обов'язково можна називати "географічними". Головне щоб у них були зацікавлені туристи.

Щодо суміжних з географією, особливо суспільною, наук, як уже зазначалось, суттєвих успіхів в просторово-часовому пізнанні повсякденності досягли історики, філософи й соціологи. Зокрема історики тривалий час розглядають *історію повсякденності* як об'єкт історичного дослідження, чітко визначились із поняттям "повсякденність" та обґрунтували межі "історії повсякденності" [5, с. 65]. Поступово цей напрям історичних досліджень переростає в оригінальну науку. Паралельно до історії повсякденності почала розвиватися так звана "усна історія", практику записів основних подій якої започаткували краєзнавці. Загалом, краєзнавцями ще не віддано належне за ту роль, яку вони зіграли не лише у просторово-часовому пізнанні повсякденності, але й в об'єднанні зусиль географів та істориків у цьому процесі. Особливо це стосується становлення й легітимізації як історії, так і географії повсякденності [1, 12]. Спочатку краєзнавці на здобутках пробних студій місцевого та регіонального історико-краєзнавчого рівнів писали про реальний стан, зокрема, природи наявної у минулі часи, про відношення людей до неї, їх настрої, сподівання і наміри. Поруч з використанням архівних відомостей, краєзнавці почали звертатись до неофіційних документів приватного походження - листів, щоденників, записок, нотатків. Крім цінної історії краєзнавці започаткували практику записів "усної географії". З їх аматорських студій по-новому взнали минуле місцевої природи. Краєзнавці не лише "населили" історію конкретними людьми, але й конкретними природними явищами й

процесами. Це був як зазначив С.М. Куделко, свого роду виклик любителів непрофесіоналів професійним дослідникам, дорікаючи останнім у певному консерватизмі [6, с. 144].

Дослідження істориків, філософів та інших представників гуманітарних наук стосовно пізнання повсякденності у процесі життєдіяльності людей, безперечно заслуговують на увагу і є своєрідним маркером для науковців-природничників. Зауважимо лише, що зокрема в істориків не зовсім вдалим є переклад (калька) з російського терміну "повседневность" на "*повсякденність*" "краще" *повсякдення*".

Попередні дослідження життєдіяльного повсякдення показують, що географи, як суспільники, так і природничники, успішно можуть пізнавати повсякдення у кількох напрямках:

- *просторово-часовому*. Загальний фон і ознаки повсякдення формували щоденний лад життя людей, усталений ритм і закономірність його звичних процесів. Їх географічне пізнання неможливе без сумісних досліджень з науковцями гуманітарних наук, особливо істориками. Однак, усталений ритм повсякдення, як ніщо інше, забезпечував загострення уваги людей, особливо мандрівників, хроністів, літописців, а у подальшому й науковців, до виключного, екстраординарного, унікального. Це були не лише екстремальні явища природи, але і якісь господарські дії або традиції. Вони прекрасно зхарактеризовані у численних працях, зокрема, літописах. Як приклад " Слово о полку Ігоревім " (XII ст.). Згадані в ньому упродовж *одного полювання* численні річки, звірі і птахи дають можливість географам чітко зхарактеризувати багату лісами, різнотравними степами й тваринним світом *лісостепову* природу тодішньої Правобережної України [1, 2];

- *художньо-географічному*. Без повсякденного тла, зокрема й описів природи та визваних нею переживань, художні твори не є завершеними. Письменників і географів поєднує краса й оригінальність природи. Відображаючи дійсність різними видами людської творчості, вони врешті-решт, разом створюють географічні образи. Антропогенний ландшафт літнього повсякдення Середнього Придніпров'я, так зображено у прекрасному романі М.Стельмаха "Чотири броди": "І знову пшениці та жита, білопінні гречки та губаті соняшники, і погойдування місячних неводів, і загадковість долини. А ось і дрімливі верби позначають шлях дрімотної річечки, і кладка, що попискує, як в'юн і дикі півники, які так гарно підвели жовті свічада цвіту, і ошатні в напатланих спідничках копиці, і прив'ялений смуток татарського зілля". Поєднання досліджень з географії повсякдення з їх описами методами художньої географії, дасть можливість не лише зхарактеризувати його специфічні ознаки, але й покаже своєрідну красу;

- *туристично-краєзнавчому*. За минулі три десятиріччя суттєво активізувались непрофесійні дослідження місцевим населенням своїх сіл, містечок і міст та їх найближчих околиць. Це не регіональні, а місцеві любительські дослідження, які поступово формують так звану "*буденну географію*". Більше, того, спектр таких досліджень, розвертається за межами офіційної науки. Сукупність умов життя у місті або сільській місцевості – вихідний постулат такої "досліджуваної діяльності" (без спроб пояснення комплексності такої сукупності). Туристи і гості, що відвідують Вінницю, про те, що це найкраще для життєдіяльності місто в Україні, визнають не лише з туристичних довідників та ЗМІ (вони їм не завжди довіряють), а із захоплюючих розповідей "всезнаючих" вінничан, які можуть викласти географічні "дрібниці", не завжди відомі й науковцям.

Поєднання просторово-часових і туристично-краєзнавчих досліджень повсякденного життя людей окремих сіл, містечок та регіонів з відповідними характеристиками місцевих природних умов і ресурсів уже відображені в оригінальних виданнях львівських (О.І. Шаблій "Золоте Поділля", 2010 р.; колективна монографія "Новомалин у просторі і часі" 2013 р), вінницьких (серія краєзнавчих нарисів під загальною назвою " Земля Подільська" (1998-2020) та інших географів і краєзнавців.

Практична значимість виокремлених напрямів пізнання географії повсякдення не визиває сумнівів. Це стосується не лише минулого (такі дослідження переважають в істориків), але й сьогодення не менш наповненого географічними несподіванками. Численні пасажири і туристи тривалий час вважали, що Південний залізничний вокзал Києва будується десь на південній околиці міста; насправді – це південний бік Центрального залізничного вокзалу. Мабуть немає зараз людини яка б не знала, що таке північ, південь, схід і захід. Трохи важче визначити ці сторони горизонту. Тому цікаво спостерігати за поведінкою пасажирів на Центральному і Південному залізничних вокзалах м. Києва, коли їм необхідно перейти з одного потягу в інший через другий поверх вокзалу за якихось 10 - 20 хв. з відповідним багажем. При цьому об'являють, що потрапити на необхідний їм потяг можна через *західний перехід*, а числа вагонів починаються із *східного боку вокзалу*. Не менш цікаві географічні відомості сучасного повсякдення, можна почерпнути з бігбордів, особливо придорожніх, різноманітних реклам, стендів і, навіть, огорож. Їх легше і скоріше запам'ятовують. Ці відомості формують буденні географічні знання значної частинки населення. Їх необхідно аналізувати, корегувати й суттєво поліпшувати. Це теж один із напрямів розвитку географії повсякдення у майбутньому.

Висновки. Активне пізнання повсякдення представниками гуманітарних наук та явна практична значимість результатів цих досліджень, дають можливість зробити висновок, що й в інших науках, особливо дотичних до гуманітарних наук, вишукування у напрямі пізнання повсякдення є і будуть актуальними. Серед таких наук і географія. Більше того, географію повсякдення необхідно розвивати на рівні історії повсякдення, а в окремих випадках і випереджати процес пізнання повсякдення представниками гуманітарних наук. Це не самоціль географії повсякдення, а чітке розуміння того, що природа будь-якого регіону, при будь-якому суспільному устрою була, є і буде основою розвитку господарства, умов життя людей, вона часто формує їх настрої, звичаї, відношення один до одного та багато іншого. Розвиток досліджень у процесі географічного пізнання повсякдення призведе у майбутньому до сумісних досліджень повсякдення географами та істориками. Якщо такі дослідження проводити окремо, вони будуть незавершеними. Просторово-часовий аналіз повсякдення основа його реального пізнання. У цьому контексті історикам для початку варто згадати вислів Л. Февра: "Історики, будьте й географами" [10], а географам навпаки.

1. Денисик Г.І. Лісополе України / Г.І. Денисик. – Вінниця: ПП Вид-во Тезис, 2001. – 284 с.
2. Денисик Г.І. Антропогенне ландшафтознавство Частина І. Глобальне антропогенне ландшафтознавство / Г.І. Денисик. – Вінниця: Вінницька обласна друкарня, 2014. – 334 с.
3. Ysenberg W. Animative Geographie. Iponane Erforschung lokaler und regionaler Alltagswelten / W. Ysenberg // Geogr. heute, 1989. – 10, №67. – С. 47-48.
4. Кнабе Г.С. Диалектика повседневности / Г.С. Кнабе // Вопросы философии, 1989. – №5. – с. 27.

5. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О.А. Коляструк -Харків: Раритети України, 2016. – 164 с.
 6. Куделко С.М. История повседневности в контексте исторического краеведения / С.М. Куделко // Эпоха. Культура. Люди. – Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – С. 144.
 7. Лелеко В.Д. Пространство повседневности в европейской культуре / В.Д. Лелеко. – СПб, 2002. – 168 с.
 8. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник / Заг. ред. В.І. Волович. – К.: Український Центр духовної культури, 1998. – 327 с.
 9. Тютюнник Ю.Г. Онаслеживание ландшафта / Ю.Г. Тютюнник. - К.: ИПК ун-та "Украина", 2010. – 212 с.
 10. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр. – Москва: Наука, 1991. – 37 с.
 11. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – с. 37-42.
 12. Щеглова Т.К. Устная история и краеведческая работа / Т.К. Щеглова // Преподавание истории в школе. – 1998. – № 5. – с. 60-63.
-
1. Denysyk H.I. Lisopole Ukrayiny / H.I. Denysyk. – Vinnytsya: PP Vyd-vo Tezys, 2001. – 284 s.
 2. Denysyk H.I. Antropohenne landshaftoznavstvo Chastyna I. Hlobal'ne antropohenne landshaftoznavstvo / H.I. Denysyk. – Vinnytsya: Vinnyts'ka oblasna drukarnya, 2014. – 334 s.
 3. Ysenberg Wolfqanq. Animative Geoqrafie. Ipontane Erforschung lokaler und regionaler Alltagswelten / W. Ysenberg // Geoqr. heute, 1989. – 10, №67. – S. 47-48.
 4. Knabe H.S. Dyalektyka povsednevnosty / H.S. Knabe // Voprosy fylosofyy, 1989. – №5. – с. 27.
 5. Kolyastruk O. Istoriya povsyakdennosti yak ob"yekt istorychnoho doslidzhennya: istoriohrafichnyy i metodolohichnyy aspekty / O.A. Kolyastruk -Kharkiv: Raryety Ukrayiny, 2016. – 164 s.
 6. Kudelko S.M. Ystoryya povsednevnosty v kontekste ystorychesk-ho kraevedenyya / S.M. Kudelko // Épokha. Kul'tura. Lyudy. – Khar'kov: Vostochno-rehyonal'nyy tsentr humanytarno-obrazovatel'nykh ynytsyatyv, 2004. – S. 144.
 7. Leleko V.D. Prostranstvo povsednevnosty v evropyskoy kul'ture / V.D. Leleko. – SPb, 2002. – 168 s.
 8. Sotsiolohiya: Korotkyy entsyklopedychnyy slovnyk / Zah. red. V.I. Volovych. – K.: Ukrayins'kyy Tsentr dukhovnoyi kul'tury, 1998. – 327 s.
 9. Tyutyunnyk YU.H. Onaslezhivanye landshafta / YU.H. Tyutyunnyk. - K.: YPK un-ta "Ukrayna", 2010. – 212 s.
 10. Fevr L. Boy za ystoryyu / L. Fevr. – Moskva: Nauka, 1991. – 37 s.
 11. Shabliy O.I. Suspil'na heohrafiya: teoriya, istoriya, ukrayinoznachchi studiyi. – L'viv: LNU im. I. Franka, 2001. – с. 37-42.
 12. Shcheglova T.K. Ustnaya ystoryya y kraevedcheskaya rabota / T.K. Shcheglova // Prepodavanye ystoryy v shkole. – 1998. – № 5. – с. 60-63.

Подано до редакції 24.01.2019

Рецензент – доктор географічних наук А.В. Гудзевич

УДК 911.3

Чиж О.П

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Опілля серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської рівнини

Розглянуто проблему сучасних можливостей пізнання природи і ландшафтів Опілля не лише у межах Опілля-Поліської структурно-морфологічної стрічки, але й загалом Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської рівнини; зазначено унікальність природи і ландшафтів Опілля у межах поясу, їх давнє і стихійне освоєння, майже повну антропогенізацію та подібність до природи до ландшафтів північного лісостепу. Це дає змогу розглянути природу і ландшафти поліських Опілля і північного лісостепу як ландшафти аналогів. Наведено приклади ландшафтів аналогів Овруцько-Словечанського опілля та північного лісостепу Придніпровської височини і Брянського опілля та Середньоруських височинних північно-лісостепових ландшафтів. У подальшому дослідження опілляських і північно-лісостепових ландшафтів можна буде проводити сумісно, що дасть можливість не лише краще зрозуміти їх властивості і структуру для раціонального використання, але й загалом природу Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської рівнини.

Ключові слова: Серединний ландшафтний пояс, Опілля-Поліська ландшафтна стрічка, Опілля, Полісся, північний лісостеп, ландшафти- аналогів, раціональне використання.

Chyzh O.P. The Opillia Central Landscape Belt of the Eastern European Plain. The problem of modern possibilities of cognition of nature and landscapes of Field Area is considered not only within the Opillia-Polissia structural and morphological band, but also in the middle of the Middle Landscape Belt of the East European Plain; noted the uniqueness of the nature and landscapes of Opillia in the boundary of the belt, their ancient and spontaneous development, almost complete anthropogenization and nature's similarity to the landscapes of the northern forest steppe. This makes it possible to consider the nature and landscapes of forest Opillia and the northern forest-steppe as landscape analogues. Examples of landscapes of the analogues of the Ovruch-Slovcheansk Opillia and the northern forest-steppe of the Dnipro uplands and the Bryansk Opillia and the Central Russian Upland high-rise north-forest-steppe landscapes are given. In the future, the study of the Opillia and northern forest-steppe landscapes can be carried out jointly, which will enable not only better understand their properties and structure for rational use, but also the overall nature of the Middle Landscape Belt of the East European Plain.

Key words: Middle Landscape Belt, Opillia-Polissia landscape strip, Opillia, Polissya, Northern Forest-Steppe, landscapes-analogues, rational use.

Наявність проблеми. Опілля невід'ємний елемент Опілля-Поліської структурно-морфологічної стрічки, що разом з Головним ландшафтним рубежем, ландшафтною стрічкою Лісостепових полісь формують унікальну структуру у межах Східноєвропейської рівнини – Серединний ландшафтний пояс. У ландшафтній структурі поясу краще дослідженні полісся, що було зумовлено їх меліорацією і впровадженням осушених земель у практику сільськогосподарського виробництва переважно упродовж ХХ ст. Опілля освоювали давно, стихійно і необґрунтовано. Їх натуральна природа і ландшафти майже повністю антропогенізовані, а тому їх реальне пізнання вимагає детальних досліджень. Ці дослідження необхідно проводити у порівнянні з природою і ландшафтами північного лісостепу, тобто як ландшафти аналогів. При цьому завжди потрібно мати на увазі парадинамічні й парагенетичні зв'язки опілля з поліссями, а також розглядати опілля як структурний елемент Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської рівнини.

Аналіз попередніх досліджень. Природа і ландшафтам Полісся, зокрема у його межах і Опілля присвятили свої праці А.А. Анджейовський, В.Д. Ласкарев, П.А. Тутковський, Б.Л. Лічков, П.С. Погребняк, О.М. Маринич, П.Г. Шищенко та ін. У їх дослідженнях перевага на боці полісь, опілля розглянуті менше, за виключенням

Словечансько-Овруцького опілля-кряжу. Цікаві описи природи і ландшафтів опілля у межах України є в О.М. Маринича [4, 5, 7], співробітників інституту географії України НАН України. В основі цих досліджень не лише власні польові ландшафтознавчі вишукування, але й попередні роботи, особливо П.А. Тутковського [9].

Мета дослідження: розглянути сучасну природу і ландшафти опілля у структурі Східноєвропейської рівнини у порівнянні з ландшафтами північного лісостепу.

Результати дослідження. Серединний ландшафтний пояс Східноєвропейської рівнини складається з трьох ландшафтно-неоднорідних стрічок – Опілля-Поліської і Лісостепових полісь, які відповідно, з півночі і півдня примикають до Головного ландшафтного рубежу Серединного поясу [2, 10]. Найкраще Опілля представлені у межах Опілля-Поліської стрічки, на Головному рубежі вони, зустрічаються спорадично; у структурі Лісостепових полісь їх немає. У межах Лісостепу вони об'єднуючись між собою, формують зональний тип ландшафту.

З ландшафтознавчого погляду Опілля – припідняті міжрічкові підвищення серед заболочених Полісь, якими далеко на північ проходять ландшафти сучасного лісостепу; з географічного – «давньоруська назва безлісних або малолісистих рівнинних територій з родючими ґрунтами у межах лісових зон» [8, с. 462].

Опілля перекриті лесоподібними і покривними суглинками, відносно добре дреновані, сірі лісові і чорноземоподібні ґрунти їх давно розорали, а характерні у минулому високопродуктивні діброви і частково хвойні ліси вирубані. Значна щільність заселення і висока розораність опілля різко контрастують з незначним господарським освоєнням Полісь, особливо у східній частині Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської рівнини. Однак, Опілля не завжди з усіх боків оточені поліссями. Вони можуть підвищуватися над останніми у формі півостровів (Волинське полісся) і «мостів» (Середньоруське опілля). У межах Серединного ландшафтного поясу до найбільших за площею і найвідоміших відносяться Волинське, Словечансько-Овруцьке, Мозирське, Касімовське і Яранське опілля. Більшість опілля приурочені до Головного ландшафтного рубежу Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської рівнини. Близькість до рубежу підсилює ландшафтну контрастність між опіллями і поліссями. Більше того самі терміни «полісся» і «опілля» могли виникнути лише біля Головного ландшафтного рубежу [6, с. 9].

Польові ландшафтознавчі дослідження Опілля Опілля-Поліської ландшафтно-ї стрічки розташованих у межах зони мішаних хвойно-широколистих лісів, призвели до підтвердження їх північно-лісостепової природи. Розглянемо це на прикладі окремих з них.

Словечансько-Овруцьке опілля (кряж) знаходиться на півночі Житомирської області. Простягається на 60 км у субширотному напрямі, ширина від 5 км на сході до 14-20 км на заході. Максимальні абсолютні висоти 300-316 м, перевищення над поверхнею Поліської низовини – 50-80- м. Чітко виявлені геоморфологічно різні північна і південна частини. Північний схил пологий з типово денудаційним увалистим рельєфом; південний – крутий і урвистий з ерозійним рельєфом, густою яружно-балковою мережею у лесових та делювіальних відкладах [1, с. 63]. Як і у північному Лісостепу, у межах Словечансько-Овруцького опілля характерні плакорний, схиловий і, частково, останцеві-вододільний типи місцевостей, розорані рівнини з сірими лісовими і опідзоленими чорноземами, залишки невеликих за площею ділянок широколистих (діброви) і хвойних лісів, що так само властиво і для північного лісостепу Придніпровської височини віддаленого Житомирським поліссям від Словечансько-Овруцького опілля майже на 70 км.

У найближчому до України Брянському опіллі теж чітко прослідковується північно-лісостепова природа. Брянське опілля займає високе правобережжя

р. Десни. Від північної межі лісостепу його відділяє не широка (50-70 км) смуга Деснянського полісся. Близькість до лісостепової зони Брянського опілля проявляється у наявності ділянок з опідзоленими чорноземами; на плакорах перезволожених западин суфозійно-карстового походження (неглибоке залягання крейди), осикових та вербових кущів, а на схилах – ярів з крутими стінками [6, с. 9], такі ландшафтні ознаки характерні і для північного лісостепу Середньоруської височини. Аналогічні ландшафтні особливості властиві і для інших опіль Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської рівнини.

Висновок. У структурі Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської рівнини значно краще досліджені Полісся. Не залишені поза увагою і Опілля, однак їх характеристики, особливо ландшафтознавчі, потребують суттєвої деталізації. У процесі подальших ландшафтознавчих досліджень Опілля доцільно застосовувати підходи, принципи і методи ландшафтознавчого пізнання північного лісостепу. Однак, оригінальність природи Опілля не завжди обґрунтоване використання їх природних ресурсів вимагає розробки специфічних методів дослідження. У першу чергу це стосується пізнання парадинамічних і парагенетичних зв'язків Опілля з прилеглими поліссями, що суттєво активізувалися у зв'язку з суцільною антропогенізацією їх натуральних ландшафтів.

1. Денисюк Г.І. Словечансько-Овруцький кряж – Український географічний журнал, 2003. №1 – С. 62-65.
2. Денисюк Г.І., Чиж О.П. Лісостепові Полісся. – Вінниця: Теа, 2007. – 210 с.
3. Личков Б.Л. Пояса Полесий и происхождение основных элементов рельефа Русской равнины // Изв. АН СССР. Серия: География и геофизика. – Москва, 1944. Т8. №1. – с. 35-42.
4. Маринич О.М. Українське Полісся. – Київ: Рад. школа, 1962. – 163 с.
5. Маринич А.М., Пашченко В.М., Шищенко П.Г. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. – Киев: Наукова думка, 1985. – 255 с.
6. Мильков Ф.М. Цнинское полевье в системе Ополье-Полесского ландшафтного пояса Русской равнины //Почень. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1981. – с. 7-18.
7. Нариси про природу і сільське господарство Українського Полісся. – Київ. Вид-во КДУ, 1955. – 344 с.
8. Опілля. Географічна енциклопедія України. В 3-х томах. – Київ: УРЕ, 1990. Т.3. – С. 462.
9. Тутковський П.А. Краєвиди України в зв'язку з її природою і людністю. Київ: Червоний шлях, 1924. – 136 с.
10. Чиж О.П. Тріади Східноєвропейського Серединного ландшафтного поясу // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця: 2017. Вип. 29. № 1-2. С. 16-22.
1. Denysyk H.I. Slovechans'ko-Ovruts'kyi kryazh – Ukrayins'kyi heohrafichnyy zhurnal, 2003. №1 – S. 62-65.
2. Denysyk H.I., Chyzh O.P. Lisostepovi Polissya. – Vinnytsya: Teza, 2007. – 210 s.
3. Lychkov B.L. Poyasa Polesiy u proyskhozhdennye osnovnykh elementov rel'efa Russkoy ravnyny // Yzv. AN SSSR. Seryya: Heohrafiya y heofyzyka. – Moskva, 1944. T8. №1. – s. 35-42.
4. Marynych O.M. Ukrayins'ke Polissya. – Kyiv: Rad. shkola, 1962. – 163 s.
5. Marynych A.M., Pashchenko V.M., Shyshchenko P.H. Pryroda Ukraynskoy SSR. Landshafty y fizyko-heohrafycheskoe rayonyrovanye. – Kyev: Naukova dumka, 1985. – 255 s.
6. Myl'kov F.M. Tsnyinskoe poles'e v systeme Opol'e-Polesskoho landshaftnoho poyasa Russkoy ravnyny //Potsen'e. – Voronezh: Yzd-vo VHU, 1981. – s. 7-18.
7. Narisy pro pryrodu i sil's'ke hospodarstvo Ukrayins'koho Polissya. – Kyiv. Vyd-vo KDU, 1955. – 344 s.
8. Opillya. Heohrafichna entsyklopediya Ukrayiny. V 3-kh tomakh. – Kyiv: URE, 1990. T.3. – S. 462.
9. Tutkovs'kyi P.A. Krayevydy Ukrayiny v zv'yazku z yiyi pryrodoyu i lyudnistyu. Kyiv: Chervonuy shlyakh, 1924. – 136 s.
10. Chyzh O.P. Triady Skhidnoyevropeys'koho Seredynnoho landshaftnoho poyasu // Naukovi zapysky VDPU im. M. Kotsyubyns'koho. Seriya: Heohrafiya – Vinnytsya: 2017. Vyp. 29. № 1-2. S. 16-22.

Подано до редакції 02.02.2019

Рецензент – доктор географічних наук А.В. Гудзевич

УДК 911.3

Канський В.С., Соколовський В.С.*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*

Віртуальні динамічні 3-D моделі ландшафтів

У статті досліджено історію виникнення та розвитку віртуальних динамічних 3-D моделей ландшафтів. Досліджено новий напрям візуалізації даних – 3-D моделювання. Поняття «віртуальний» та «3-D модель» виникли в різні часи, але їх інтеграція стала можливою із розвитком комп'ютерних та інших сучасних технологій моделювання та візуалізації реальності. Основою усіх віртуальних 3-D моделей є цифрові (ігрові) рушії. Сфери застосування віртуальних динамічних 3-D моделей найрізноманітніші: медицина, армія, освіта, наука, ігри, спорт, тощо. З'ясовано, що в природничих науках, а особливо в географії, мало використовуються такі технології. На прикладі створення віртуальної динамічної 3-D моделі урочища «Сабарів» з'ясовано основні недоліки та переваги використання подібних моделей в освіті та науці. Перевагою є те, що оглядач може безпосередньо потрапити у віртуальних середовище, в якому будуть враховані майже усі фізичні процеси, які там відбуваються, зможе їх змінювати, робити прогноз та моделювати процеси. Недоліком є те, що для таких розробок, потрібно освоювати досить складну прикладну програму, також цифровий рушій вимагає використання досить потужної техніки.

Ключові слова: віртуальний, динамічний, 3-D, ландшафт, рушій, моделювання, географія, проект, урочище, Сабарів.

Kansky V.S., Sokolovskyy V.S. Virtual dynamic 3-D models of landscapes. In the article on the basis of theoretical and methodological approaches the history of the origin and development of virtual dynamic 3-D landscapes models is researched. A new direction of data visualization – 3-D modeling is explored. It is found that 3-D modeling is also different. The concept of «virtual» and «3-D model» arose at different times, but their integration became possible with the development of computer and other modern technologies of modeling and visualization of reality. The basis of all virtual 3-D models is the digital (gaming) engine. Today, there are a number of promising digital engines, which are constantly in the stage of development and improvement. The reason for this is the constant competition between the developer companies. The main advantages of digital engines are the creation of various physical processes in the virtual space, and the disadvantages are their various amounts and «one-sidedness», a rather high price for the Ukrainian consumer and low frequency of use, since the use of the propulsion requires strong technical support. Areas of application of virtual dynamic 3-D models are the most diverse: medicine, army, education, science, games, sports, etc. It has been found out that in the natural sciences, and especially in geography, such technologies are not widely used. On the example of creating a virtual dynamic 3-D model of the tract «Sabariv» found the main drawbacks and advantages of using such models in education and science, namely: the advantage is that the browser can directly get into the virtual environment, which will take into account almost all physical processes that occur there; have the opportunity to change and track the effects of change; to make a forecast and simulate the processes that will take place in the future. The disadvantage is that for such development, it is necessary to master a rather complex application, also a digital engine requires the use of a very powerful technique for work, in addition, and the free version of the digital drive Unity is partially limited due to commercial peculiarities.

Keywords: virtual, dynamic, 3-D, landscape, engine, modeling, geography, project, tract, Sabariv.

Наявність проблеми. У сучасному інформаційному світі з розвитком новітніх технологій (*AR/VR/MR-технології: AR – Augmented Reality – доповнена реальність, VR – Virtual reality – віртуальна реальність, MR – Mixed reality – змішана реальність*) багато уваги приділяється комерційним розробкам комп'ютерних ігор, як стаціонарних, так і в режимі он-лайн. Поки що такі технології не в повній мірі використовують у навчанні, науці, підтримці людей з особливими потребами та розвитку творчих здібностей.

Сучасні технології дають можливість створювати неймовірні віртуальні ландшафти, які за звуковими та візуальними ефектами майже ідентичні природним.

Настає час, щоб використати їх для створення не лише навчальних платформ в географії або інших суміжних природничих науках, інтегруючи їх між собою, але й впроваджувати їх у наукові дослідження. Подібні навчальні технології вже використовуються у навчанні льотчиків [4] і космонавтів, військових [6], інженерному проектуванні [5], віртуальних подорожах стародавніми містами тощо.

Аналіз попередніх публікацій. Аналіз останніх наукових розробок показує, що використання віртуальних динамічних 3-D моделей в географічній освіті і науці починає активно розвиватися. На відміну від решти напрямів, в яких використовують такі технології, географічні та ландшафтознавчі напрями розробок віртуальних динамічних 3-D моделей отримали лише ґрунтовну теоретико-методологічну базу, практичних здобутків, на цей час, поки що мало [2].

Постановка завдання. Об'єктом дослідження в роботі є віртуальні динамічні 3-D моделі природних ландшафтів. Предметом дослідження – моделювання та прогнозування розвитку природних ландшафтів за допомогою їх віртуальних динамічних 3-D моделей. Завдання, які потрібно було вирішити це – дослідити історію віртуальних динамічних 3-D моделей і з'ясувати поняття «віртуальний» та «3-D модель». Самостійно створити віртуальну динамічну 3-D модель і з'ясувати основні переваги та недоліки таких моделей. Зробити прогноз розвитку та використання віртуальних динамічних 3-D моделей у географічній освіті і науці.

Мета дослідження – моделювання і прогнозування розвитку динамічних процесів у природних ландшафтах за допомогою їх віртуальних динамічних 3-D моделей.

Результати дослідження. Віртуальність (від лат. *virtualis* – можливий, спроможний, здатний) – характеристика квазіреальності деяких об'єктів та їх властивостей, що використовується для пояснення, опису й аналізу як об'єктивно існуючих предметів, так і штучно створених сучасними інформаційними технологіями, зокрема комп'ютерною технікою [3, с. 92].

Завдяки можливостям сучасного комп'ютерного 3-D моделювання, вчені можуть моделювати різноманітні біохімічні процеси для пошуку ліків від будь-якої хвороби. За результатами таких проектів пишуться сотні наукових робіт, які вже не пов'язані безпосередньо з тривимірною графікою. Сьогодні вже важко уявити сучасні фільми чи ігри без комп'ютерного 3-D моделювання.

Після редагування створеної нами моделі проводилось тестування, та було з'ясовано її основні переваги і недоліки. Одна з важливих переваг таких моделей це можливість створювати такі проекти:

1. *Проект віртуальних 3-D динамічних «шарів» карт:*

– *шар рельєфу без рослинного покриву.* Така модель буде цікава не лише ландшафтознавцям, але й історикам, адже на території урочища «Сабарів» є скіфське городище, прикрите густою лісовою рослинністю (рис. 1);

– *шари профілю території.* Територія урочища прилягає до русла річки Південний Буг. Тому, лінійні та латеральні потоки геомас тут досить динамічні. Також є цікавими катени та розподіл лісової рослинності силовим типом місцевості. Для геологів, гідрологів та ґрунтознавців було б цікаво за допомогою такої моделі побачити ґрунтовий та геологічний профілі, поспостерігати та змодельовати рух підземних вод (рис. 2);

– *шари сезонних фаз стану ландшафтних комплексів.* Модель стану урочища у різні сезони року та особливості її функціонування у різні термічні періоди;

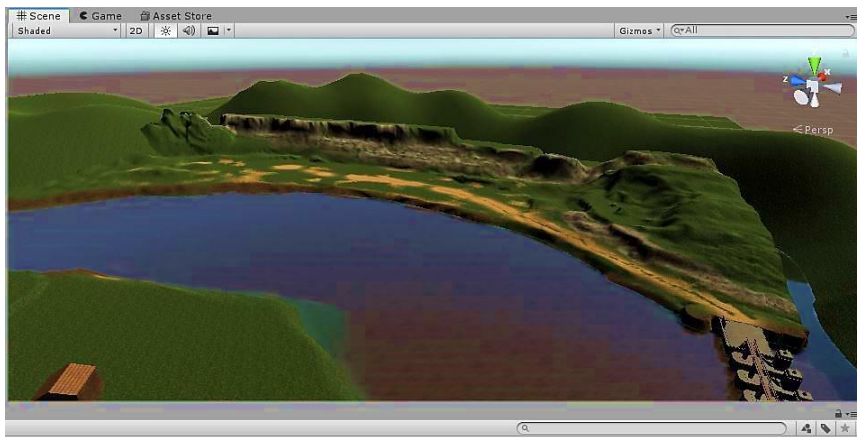

Рис. 1. Рельєф Сабарова без дерев (віртуальна динамічна 3-D модель)

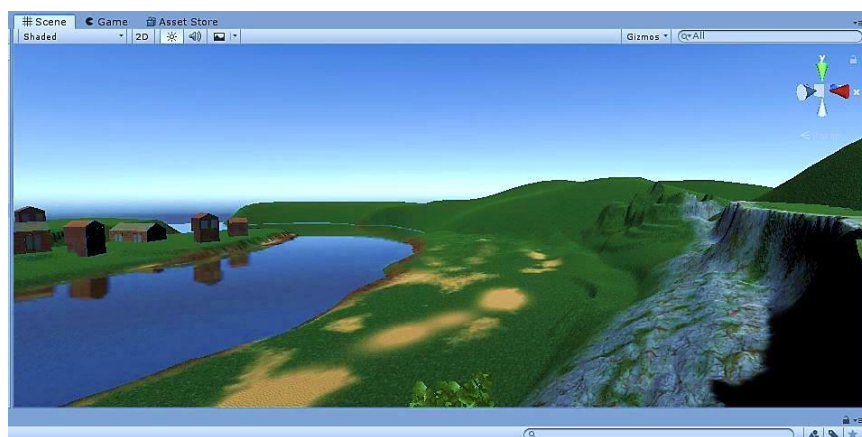

Рис. 2. Віртуальна динамічна 3-D модель для дослідження заплавного та схилового типу місцевостей урочища «Сабарів»

– *шари стеків*. Моделювання динаміки добових станів ландшафтних комплексів урочища. Особливо на рівні фацій;

– *шари кількісних і якісних змін компонентів*. Зміни кількості рослинності, гравігенні потоки, рух повітряних мас, тощо.

2. *Проект історико-генетичного ряду карт 3-D динамічних віртуальних моделей ландшафту*. На основі історичних, палеогеографічних та інших даних створити історико-генетичний ряд, де студент зможе ходити територією урочища, яке мало вигляд 50, 100, і т.д. років тому. На таких картах студент буде не лише стороннім спостерігачем, але й безпосереднім учасником перетворень, що відбувались упродовж заданої кількості років (рис. 3).

3. *Проект моделювання та прогнозування*. Моделювання арт-проектів для розвитку туризму, певних фізичних ендегенних та екзогенних процесів, які можуть відбуватись на цій території, дадуть можливість спрогнозувати наслідки, які можуть бути спричинені ними. Звичайно, що саме дана модель не є настільки досконалою, щоб враховувати різноманітні фізичні, хімічні та інші процеси для точнішого моделювання, але така розробка може показати та стимулювати подальший розвиток відповідних технологій, що доводить їх важливість. Тут вже складність полягає в технічних особливостях самої програми та теоретичної освіченості розробника.

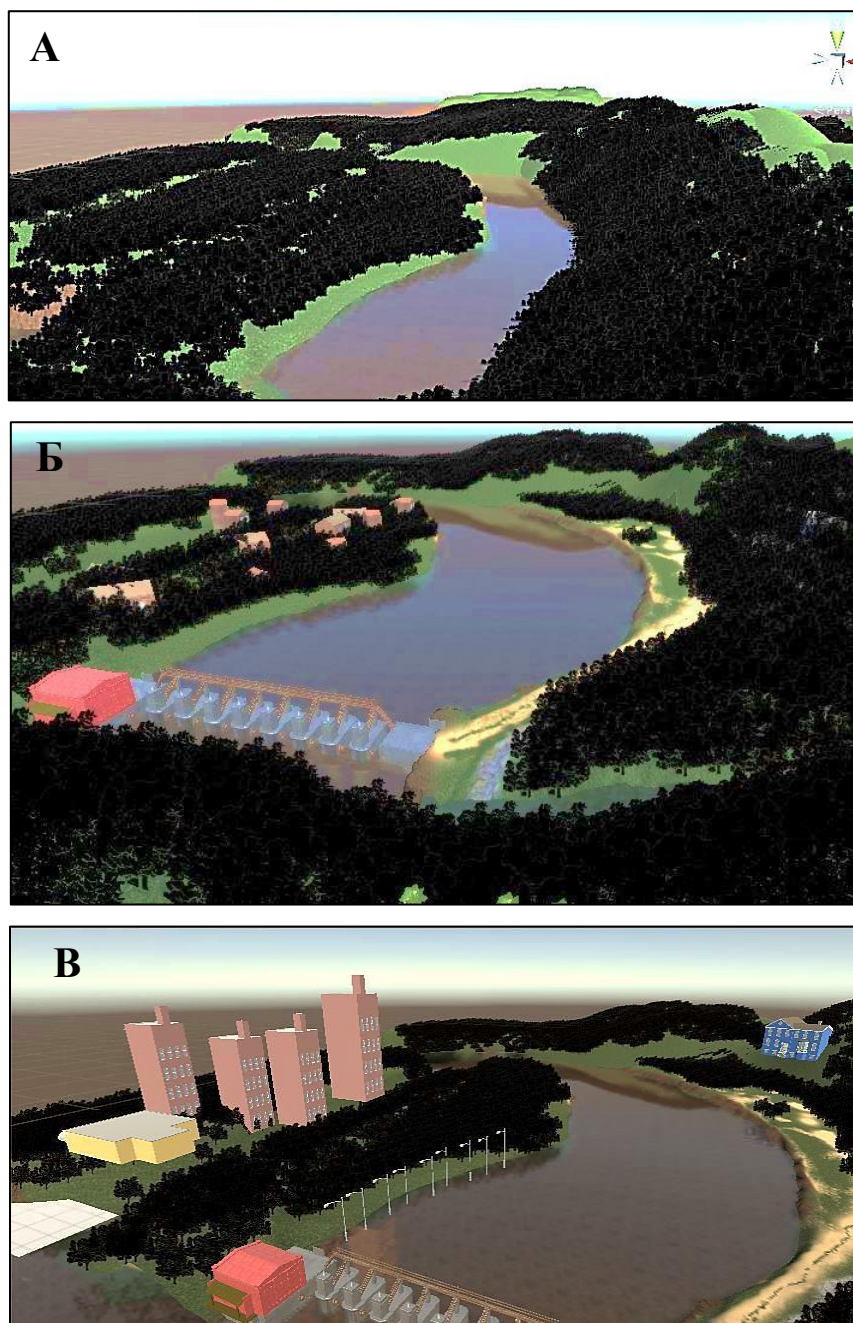

Рис. 3. Історико-генетичний ряд віртуальних динамічних 3-D моделей ландшафтних комплексів Сабарова

А – Сабарів у минулому (до побудови водосховища і кар'єру); Б – Сабарів, сьогодення; В – Сабарів, недалеке майбутнє.

4. *Проект антропогенізації території.* Відповідно до класів антропогенних ландшафтів [1], до такої категорії моделювання можна віднести рекреаційне, промислове, туристичне, спортивно-оздоровче та інші проекти. Для ландшафтознавців було б цікаво побачити, як відбувалися зміни в часовій динаміці ландшафтів Сабарова під впливом людської діяльності, а особливо русла Південного Бугу до розробки кар'єру та створення водосховища.

5. *Проект освіти.* Розробка освітньо-туристичних маршрутів для школярів і студентів, де вони спочатку віртуально зможуть ознайомитись з природними особливостями урочища, його геологічною будовою, рослинним і тваринним світом, ґрунтовими і гідрологічними умовами. Учні і студенти можуть буди не лише спостерігачами а й учасниками такого маршруту, і зможуть розвивати свої творчі здібності в процесі пізнання природи.

6. *Проект охорони та заповідання.* Моделювання та прогнозування, а особливо 3-D динамічна візуалізація таких процесів, дає можливість більш вражаюче і наочно показати, яким буде природний стан цієї території за певних (закладених розробником) умов. 3-D динамічна наочність буде давати більше шансів швидше звернути увагу на екологічні проблеми території та вжити відповідних заходів для запобігання негативних наслідків.

7. *Проект для людей з особливими потребами.* Люди, які з певних обставин не можуть пересуватися, могли б віртуально відвідати улюблене місце вінничан, дізнатися багато цікавого з освітнього проекту цієї моделі.

Висновки. Встановлено, що в Україні впровадженню віртуальних динамічних 3-D моделей в наукові дослідження та освіту приділяється недостатньо уваги. Основою усіх віртуальних 3-D моделей є цифрові (ігрові) рушії. На сьогодні є велика кількість перспективних цифрових рушіїв, які постійно знаходяться на стадії розробки та удосконалення. Причиною цього є постійна конкуренція між компаніями-розробниками. Основними перевагами цифрових рушіїв є створення різноманітних фізичних процесів у віртуальному просторі, а недоліками – їх різноманітна кількість та «однобокість», досить висока ціна для українського споживача та низька частота застосування, оскільки використання рушія потребує потужного технічного забезпечення. Загалом, перспективи використання віртуальних динамічних 3-D моделей в географічній науці і освіті є важливими. За соціологічними дослідженнями сьогодні велика частина людства проводить майже половину (а дехто більше) свого свідомого життя у віртуальному світі. В майбутньому ця тенденція буде зростати завдяки доступності технологій та їх технологічному удосконаленню. Зараз важливо не упустити момент впровадження таких технологій у географію.

1. Денисик Г.І. Антропогенне ландшафтознавство: навчальний посібник. Частина I. Глобальне антропогенне ландшафтознавство / Г.І. Денисик. – Вінниця: Едельвейс і К, 2012. – 336 с.
2. Канський В.С. Створення динамічних віртуальних 3-D моделей ландшафтів та їх практичне застосування у навчальному процесі / В.С. Канський, В.В. Канська. Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Серія: Географія. 2018. Вип.30 №1-2 – Вінниця, 2018. С. 11.
3. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук та ін.; НАНУ, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди. К.: Абрис, 2002. – 742 с.
4. Air Force Tech Report: Pilot Training Next. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=PFl4t6PA7Z0>.
5. Using virtual reality to train future engineers. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=1VJjYWASwXI>.
6. Virtual Reality Training for Military and Law Enforcement Immersive Training Simulation Applications. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=V34gCw4fyLs>.

1. Denysyk G.I. Antropogenne landshaftoznavstvo: navchalnyi posibnyk. Chastyna I. Globalne antropogenne landshaftoznavstvo / G.I. Denysyk. – Vinnytsia: Edelveys i K, 2012. – 336 s.
2. Kanskyy V.S. Stvorennia dynamichnyh virtualnyh 3-D modeley landshaftiv ta yih praktychne zastosuvannia u navchalnomu protsesi / V.S. Kanskyy, V.V. Kanska. Naukovi zapysky VDPU Im. M. Kotsiubynskogo. Seriya: Geografiya. 2018. Vyp.30 #1-2 – Vinnytsia, 2018. S. 11.
3. Filosofskyi encyklopedychnyi slovnyk / V.I. Shynkaruk ta in.; NANU, In-t filosofii im. G.S. Skovorody. K.: Abrys, 2002. – 742 s.
4. Air Force Tech Report: Pilot Training Next. Rezhym dostupu: <https://www.youtube.com/watch?v=PFl4t6PA7Z0>.
5. Using virtual reality to train future engineers. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=1VIjYWASwXI>.
6. Virtual Reality Training for Military and Law Enforcement Immersive Training Simulation Applications. Rezhym dostupu: <https://www.youtube.com/watch?v=V34gCw4fyLs>.

Подано до редакції 26.01.2019

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик

УДК 631.4-043.86 (477.51)

Матвіїшина Ж.М.¹, Пархоменко О.Г.², Скороход В.М.²

¹ Інститут географії НАН України

² Національний університет "Чернігівський колегіум" імені Т.Г. Шевченка

Еволюція ґрунтів та ландшафтів території давньоруського городища біля с. Виповзів на Чернігівщині

Проаналізовано публікації з інтерпретації даних щодо похованих ґрунтів у зв'язку з антропогенним навантаженням на природні комплекси, еволюцією природного середовища у голоцені. Висвітлено особливості дослідження палеоґрунтів за допомогою ґрунтово-археологічних підходів з метою реконструкції обстановок минулого. Досліджено поховані та фонові (сучасні) повнопрофільні голоценові ґрунти. Встановлено, що на відкритих ділянках з лучною та лучно-степовою рослинністю у Х столітті були представлені інтенсивно гумусовані різновиди дернових ґрунтів, більш забарвлені і з більшою глибиною профілів, ніж у сучасному ґрунтовому покриві, де ґрунти відрізняються світло-сірим забарвленням. Внаслідок еволюції ландшафтів первинне лісове ґрунтоутворення пізніше змінилося лучно-лісовим або лучним з переважаючими процесами гумусонакопичення. Переважали ландшафти близькі до сучасних півночі лісостепової зони. Обстановки були сприятливі для розселення тут людини. Ґрунти були досить родючими (значна гумусованість) і придатні для сільськогосподарського використання.

Ключові слова: еволюція, природне середовище, ґрунт, ґрунтово-археологічний підхід.

Matviishyna Zh.M., Parkhomenko O.G., Skorokhod V.M. Evolution of soils and landscapes of the territory of ancient Russian settlement near. v. Vypolziv in the Chernihiv region. The publications on the interpretation of data on buried soils in connection with anthropogenic loading on natural complexes, evolution of the environment in Holocene have been analyzed. The peculiarities of study of paleolandscapes with the help of soil-archaeological approaches with the purpose of reconstruction of the conditions of the past are highlighted. Buried and background (modern) full-profile Holocene soils are investigated. It was established that in the open areas with meadow and meadow-steppe vegetation in the tenth century intensively humus varieties of sod soils were presented, more colored and with a greater depth of profiles than in the modern soil cover, where the soils differ in light gray color. Due to the evolution of landscapes, the primary forest formation was later changed were to forest meadow or meadow with prevailing processes of humus accumulation. Landscapes as near the modern northern part of the forest-steppe zone were prevailing at the X century. The situation was favorable for the resettlement of a people here. The soils were fertile (highly humus) and suitable for agricultural use.

Key words: evolution, natural environment, soil, soil and archaeological approach.

Наявність проблеми. У наш час проблема вивчення еволюції ґрунтів та формування ландшафтів є однією з найбільш актуальних у ґрунтознавстві і являє значний інтерес для багатьох природничих та гуманітарних наук. Вона має не лише теоретичне, але й практичне значення. Лише на основі пізнання історії розвитку ґрунтів, вивчення швидкості їх утворення та еволюції можна отримати цілісне уявлення про сучасний стан і організацію ґрунтового покриву, а також дати прогноз подальшого розвитку ґрунтів і ландшафтів. Інтерес до цієї проблеми підтверджується численними публікаціями з інтерпретації даних щодо похованих ґрунтів у зв'язку з антропогенним навантаженням на природні комплекси та еволюцією природного середовища у голоцені.

Аналіз попередніх досліджень. Важливу роль в інтерпретації даних з археологічних об'єктів з використанням педологічних методів відіграли дослідження І.В. Іванова [1], В.А. Дьомкіна [2], О.Л. Александровського [3], Ю.Г. Чендева [4], а в Україні – Ж.М. Матвіїшиної [5], Н.П. Герасименко [6], О.Г. Пархоменка [7] та ін. [8, 9]. Методики палеопедологічних, у т.ч. мікроморфологічних,

досліджень детально подані в монографії М.Ф. Веклича, Ж.М. Матвіїшиної, В.В. Медведєва та ін. [10].

Метою дослідження є встановлення еволюції ґрунтів та ландшафтів в межах давнього городища з використанням ґрунтово-археологічного (геоархеологічного) підходу для проведення реконструкцій змін клімату та рослинності для певної території дослідження.

Результати дослідження. Останнім часом палеопедологічний підхід, а також метод хронорядів (геоархеологічний напрям) активно використовуються під час палеогеографічних досліджень для реконструкції умов природного середовища проживання давньої людини на конкретних археологічних пам'ятках. Врахування історії розвитку ґрунтів дозволяє по новому підійти до проблем формування профілю сучасних ґрунтів, коли окремі генетичні горизонти можуть бути пояснені не лише як плід єдиного ґрунтоутворювального процесу, але і як окремі частини інтегрованого профілю, що сформувалися в різних і змінних кліматичних умовах. У цьому контексті цікавим для дослідження є ґрунти давніх городищ, в яких у первинних ознаках зафіксовано особливості профілю ґрунту часу існування городища, що дозволяє вивчати антропогенну еволюцію ґрунтів. На території дослідження ґрунти співставлялися з культурними шарами давнього городища і вивчалися з використанням комплексу палеопедологічних методів (насамперед, макро- та мікроморфологічного). Отримані дані дають інформацію про трансформації ґрунтового профілю під впливом природних та антропогенних факторів.

У Виповзівській археологічній експедиції під керівництвом к.і.н. В.М. Скорохода, співробітника ННІ історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету "Чернігівський колегіум" імені Т.Г. Шевченка нами було досліджено 9 розчисток відкладів: 6 з них – з артефактами, що відносяться до X століття н.е. і 3 розрізи фонових (сучасних) ґрунтів (рис. 1, 2). Виконано детальний морфологічний аналіз ґрунтів і відкладів розрізів. Пам'ятка розташована за 80 км від Чернігова вниз по течії р. Десна і знаходиться майже посередині відстані до Києва на старому суходільному шляху, що проходив по терасі річки біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської області. Виповзівський археологічний комплекс складається з городища, відкритого посаду та подолу [11] (рис. 3).

Городище округлої форми розташоване на самій кінцівці мису, що на 3 – 4 м підвищується над рештою тераси. Воно має невеликі розміри – 75 x 95 м по зовнішньому обрізу валів і близько 30 x 40 м – власне майданчик. Рештки валів, що колись оточували городище по всьому периметру, практично повністю розвіяні (городище займає площу природної дюни, що цілком складається із сипучого річкового піску) і лише під подошвою швидше вгадується, ніж фіксуються рів. З північного та південного боків рів виходить на схили тераси і утворює пандуси, що полого спускаються до заплави. З напільного боку проходив рів, що нині практично завіяний все тим же піском і ледь простежується вздовж схилу городища. З боку посаду (західний схил) виявлено рів довжиною 5,5 м і глибиною 1,7 м (від рівня материка). Його нижнє заповнення містить керамічний матеріал першої половини X ст., фрагменти ліпних сковорідок та нечисленні шматки металургійних шлаків. В шарах X ст. знайдено бронзову петельку від сумочки та фрагмент оселка з пісковика.

Унікальність укріплень Виповзівського городища полягає у тому, що вони були споруджені на схилі природної дюни, розташованої у східній частині мису,

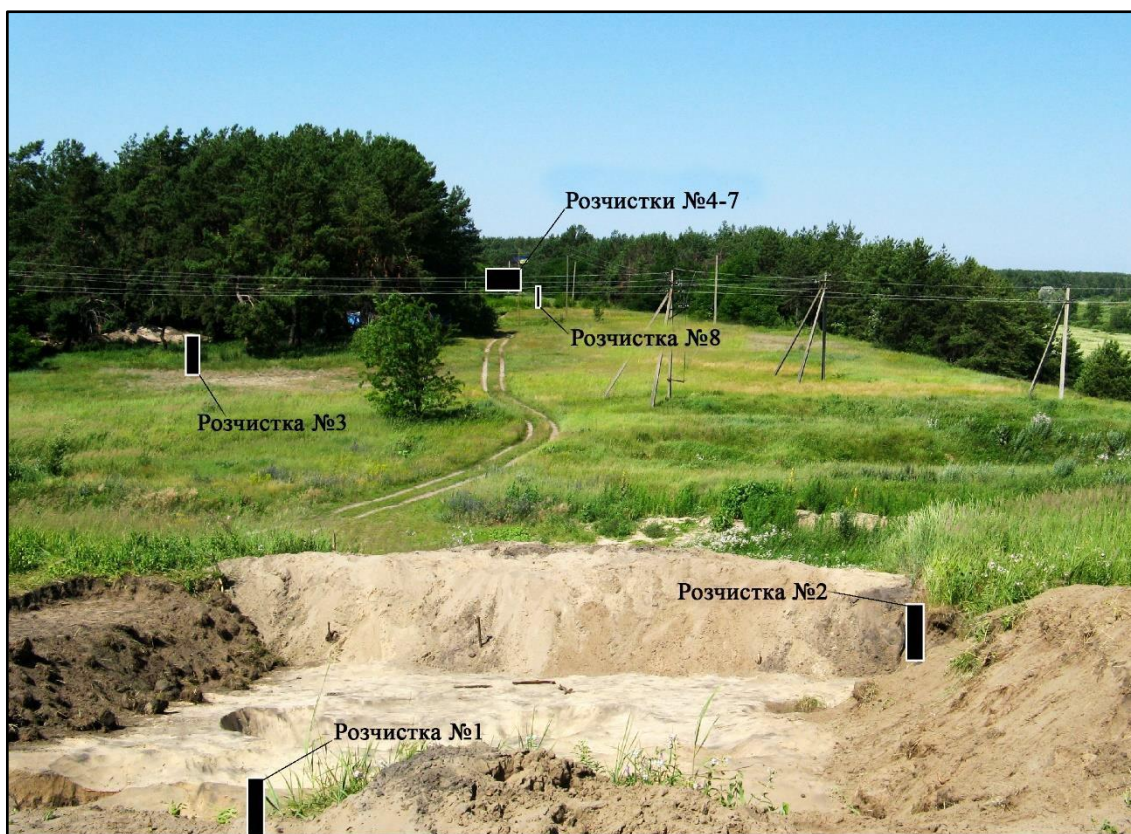

Рис. 1. Загальний вигляд розчисток з ґрунтом давнього поселення та фонових (сучасних) біля с. Виповзів

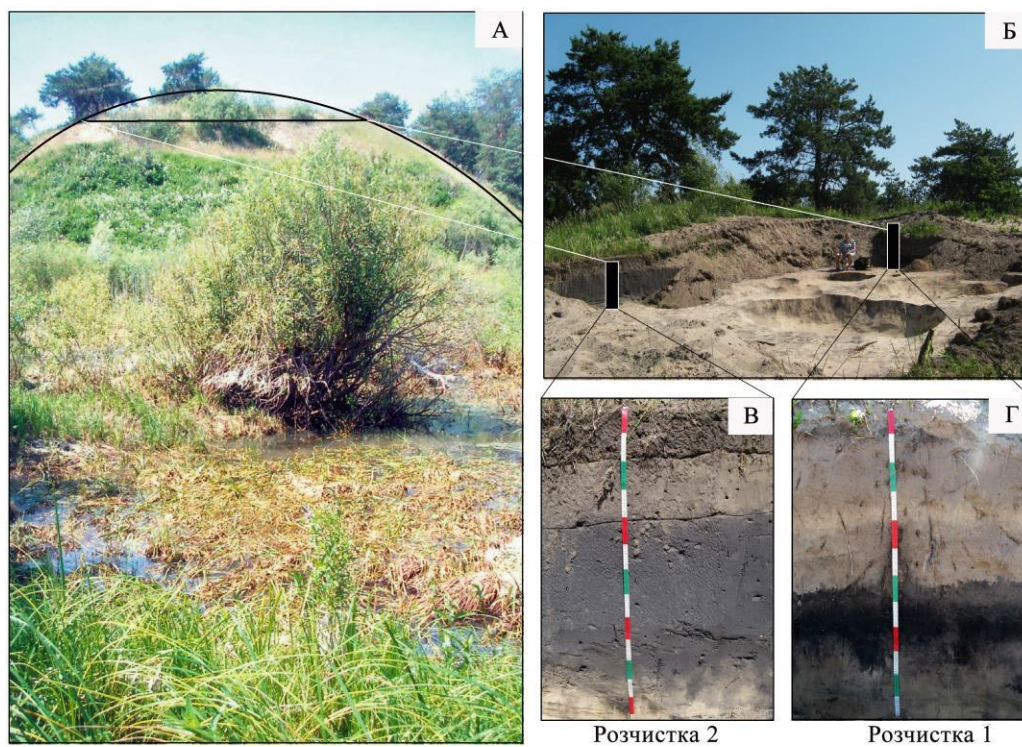

Рис. 2. Городище, розкоп 2.

А – загальний вигляд дюни з розчистками №1-2; Б – розкоп городища з житлом і ділянкою з виплавленою заліза; В – розчистка у північній стінці розкопу 2; Г – розчистка у східній стінці розкопу дюни.

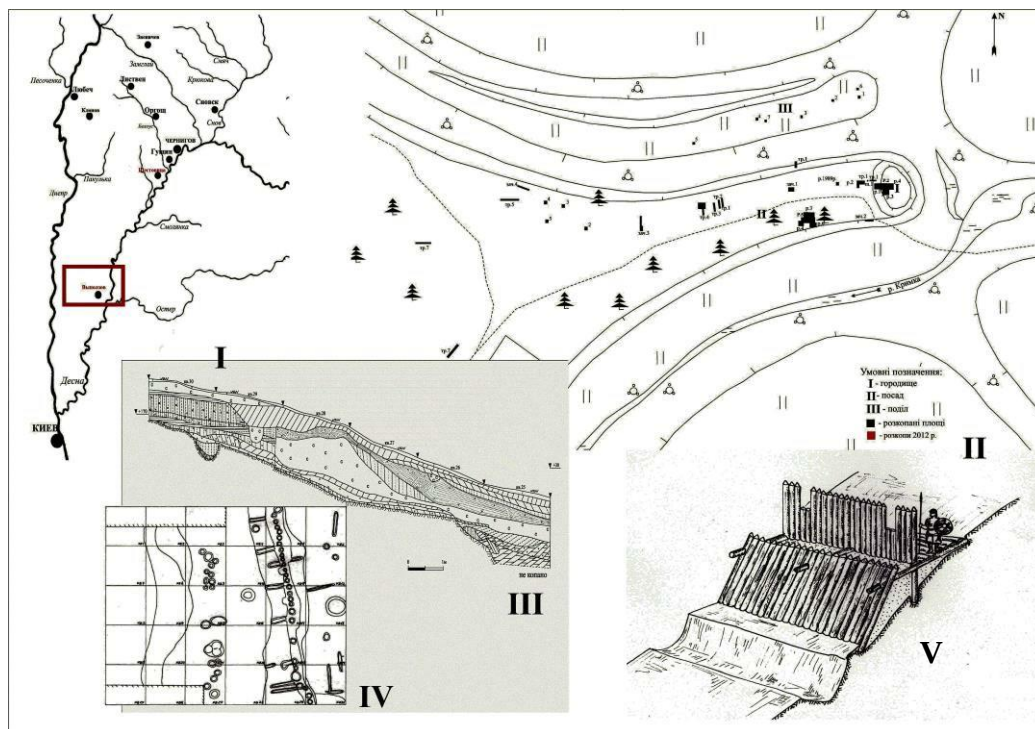

Рис. 3. Виповзівський археологічний комплекс

I. Місце розташування. II. План. III. Розріз оборонних споруд у південній стінці розкопу 2 (2011 р.). IV. Сліди від оборонних конструкцій городища в розкопі 2 (2011 р.). V. Художня реконструкція оборонних укріплень городища у X ст.

що піднімався на 4 м над поверхнею посаду. Таке вдале використання рельєфу не потребувало великої кількості ґрунту для будівництва валу, чим можна і пояснити незначні розміри напільного рову. Для запобігання можливого сповзання конструкцій по схилу, поверхню схилу була укріплена болотним глеєм та залізною рудою, а зовнішню дерев'яну конструкцію (косий острог) зробили під нахилом у бік майданчика городища. На захід від городища розміщувався відкритий посад, що займав всю площу мису на довжину близько 700 м аж до корінної тераси р. Десна. Територія мала ширину, обмежену його схилами від 110 до 350 м.

Найбільш розкопана ділянка посаду знаходиться у південній частині мису, за 160 м на захід від вищеописаних укріплень. Під час розкопок з 2011 по 2016 рр. тут досліджено 22 житлові та близько 10 господарських споруд і ям кінця IX – середини X ст., житло та господарську споруду XII ст. (рис. 4). Завдяки розкопкам єдиною площею отримані матеріали планової структури поселення і простежені етапи її забудови у цей час, що дозволило вести мову про окремі будівельні періоди в межах кінця IX – середини X ст. Особливістю такої забудови у цій частині посаду є висока концентрація споруд: вони зведені кучно одна над одною (іноді навіть у одних і тих же котлованах). Фіналом масової забудови на цьому етапі існування поселення стала локальна пожежа, синхронна у часі із руйнацією укріплень городища, що за наявними матеріалами датується приблизно серединою X ст. Вона добре простежується за залишками згорілих будівель і дозволяє при цьому виділити її як забудову одного з горизонтів [12].

Розчистка №1 (городище, розкоп 2). Розташована на східному боці дюни, де фіксується горизонтальна поверхня давнього ґрунту X століття. Чітко

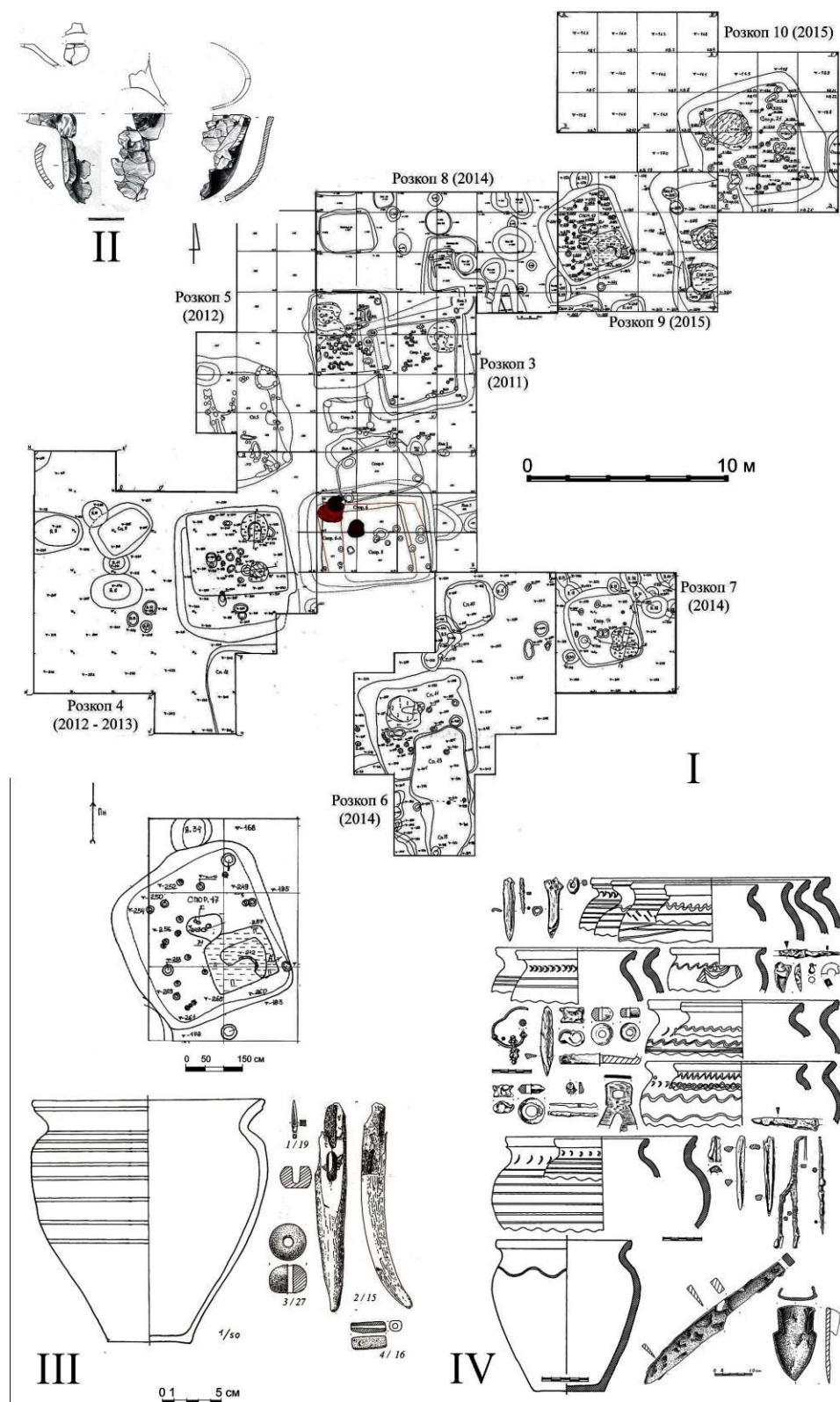

Рис. 4. План і матеріали розкопів

I. Зведений план розкопів (3-10 на посаді Виповзівського городища). II. Фрагмент обгорілої дерев'яної посудини X ст. III. План та матеріали з житла кінця IX ст. IV. Матеріали з третього будівельного горизонту посаду другої половини X ст.

проглядається заплава р. Десни, над якою здійснюється дюна висотою до 6-7 м. Дюна формувалася під впливом еолових процесів при перезволоженні пісків. Вона існувала ще у Х столітті, ґрунт перекритий матеріалом дюни. Потужність пісків у розрізі складає близько 5 м. У наш час ця ділянка піднімається над терасою, де знаходиться городище на висоті 10-15 м над рівнем високої заплави.

На рис. 5 зображено генетичні горизонти у ґрунтах з розчисток №1-9.

Дюна має округлі обриси, в діаметрі – до 60-80 м. У ґрунті Х століття помітні відбитки давньої оранки. Шар над матеріалом Х століття – навіяні піски до 0,8 м потужності, включаючи сучасний ґрунт. Профіль ґрунту має такі горизонти: Hd – 0,0-0,02 м; Н – 0,02-0,25 м; Нр – 0,25-0,36 м; Реол. – 0,36-0,4 м. Ґрунт – дерновий піщаний з темно-сірим прошарком і включенням артефактів Х століття. Другий ґрунт зверху (0,4-0,65 м) – дерновий слабозвинений, шаруватий з такими горизонтами: Нр – 0,4-0,52 м; Р – 0,52-0,65 м. Давній ґрунт Х століття з артефактами найбільш темний і яскравий у розрізі. Представлений такими горизонтами: Н – 0,65-0,85 м; Нр – 0,85-0,95 м; Реол. – 0,95-1,2 м (помітно).

У шліфах (рис. 6) піщана мікробудова з незначною часткою плазми, в якій гумусова речовина сконцентрована у вигляді згустків, піщані зерна з оболонками, наявні численні екскременти хробаків. Подекуди помітні мікроагрегати 2-3 порядку, з корінням рослин. Зерна мінерального скелету – до 80% площі шліфа – пухко упаковані у плазмі, представлені численними зернами (0,25 мм), меншою мірою – зернами крупного пилю. Наявні окремі мікроорштейни, гумус типу муль. Фрагментарно матеріал більш щільно забарвлений залізисто-гумусовою речовиною з піщаними зернами до 0,3-0,6 мм в діаметрі. Алювіальний пісок.

У розчистці 1 з поверхні представлений сучасний дерновий ґрунт, в нижній частині якого утворення дерну переривалося навіюванням піску. Давній ґрунт з артефактами в інтервалі 0,65-0,95 м має добре виражений гумусовий та перехідний горизонти. Матеріал гумусового горизонту з окремими складними мікроагрегатами, згустками гумусу, але без ознак переміщення орґано-мінеральної маси. Значна гумусованість і більш темне забарвлення свідчить про процеси гумусової акумуляції і більш вологі, ніж сучасні, умови розвитку. Ймовірно, в Х столітті ці процеси проходили інтенсивніше при існуванні лучних степів з активним накопиченням гумусу. Ґрунт – **дерновий піщаний**.

Розчистка №2 (північна стінка розкопу) розташована в 10-15 м від розчистки №1, але на дещо зниженій ділянці схилу дюни. *Сучасний ґрунт* представлений такими генетичними горизонтами: Hd – 0,0-0,1 м; Н – 0,1-0,2 м; Ph – 0,2-0,4 м. Ґрунт – **дерновий**, піщаний, розвинений на еолових пісках.

Давній ґрунт (Х століття) з такими горизонтами: Нр (пер.) – 0,4-0,5 м; Н – 0,5-0,85 м; Нр – 0,85-1,0 м; Ph – 1,0-1,25 м; Реол. – 1,25-1,4 (помітно).

За такими ознаками як темне забарвлення профілю, наявність кротовин, поступовість у зменшенні інтенсивності забарвлення донизу ґрунт на піщаному субстраті визначається як близький до дернових. Інтенсивна фауністична активність свідчить про формування його на відкритій ділянці, а темне забарвлення гумусом може вказувати на розвиток під лучною рослинністю. Давній дерновий ґрунт більш гумусований, ніж сучасний на дюні. Це є результатом впливу лучної рослинності, що призвело до збагачення на органіку і сприяло формуванню гумусово-аккумулятивного горизонту в обстановках зі значною кількістю опадів, на відміну від нашого часу.

Розчистка №3 (розкоп 5, західна стінка), посад. Розташована у 200-х м

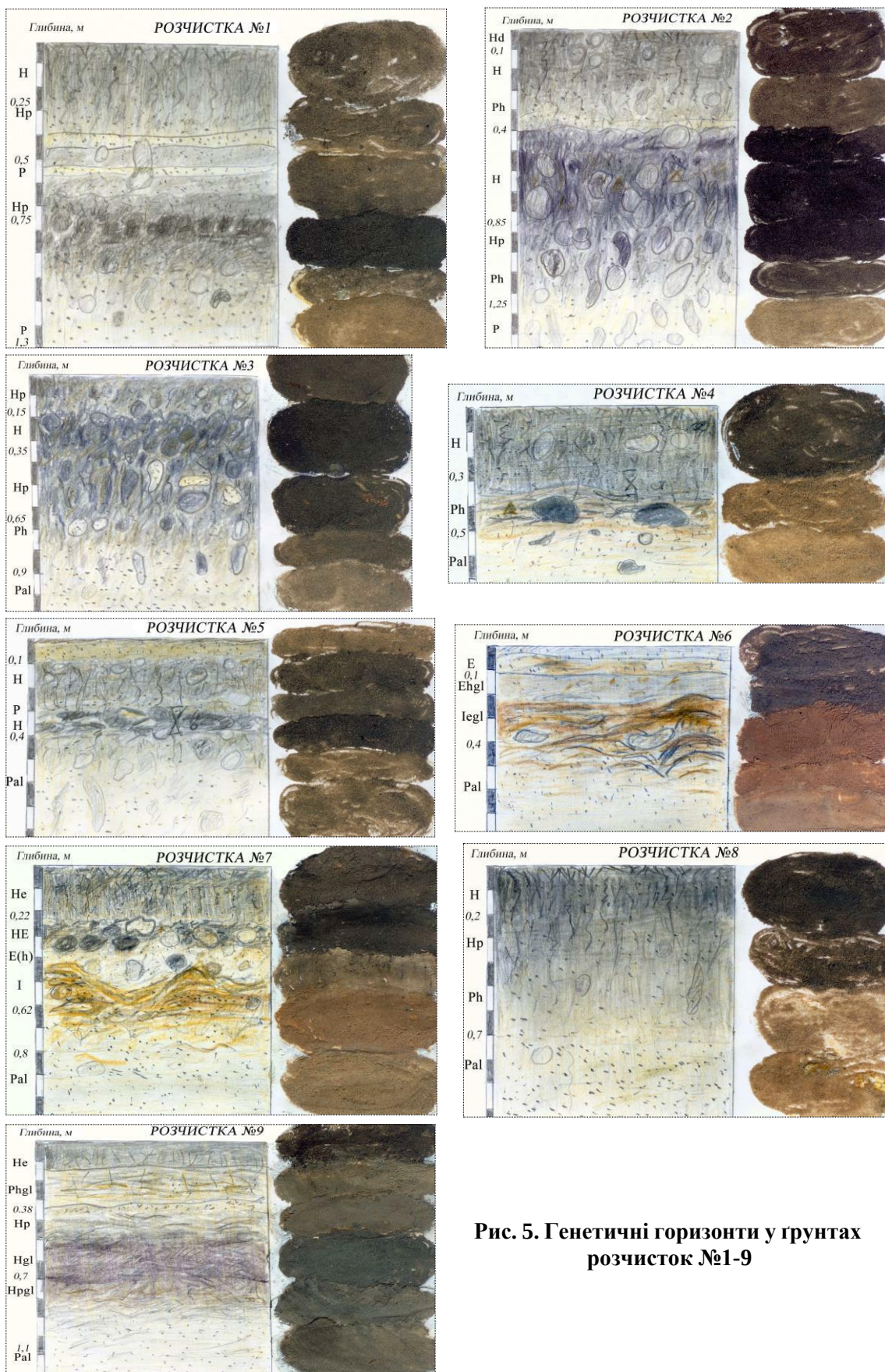

Рис. 5. Генетичні горизонти у ґрунтах розчисток №1-9

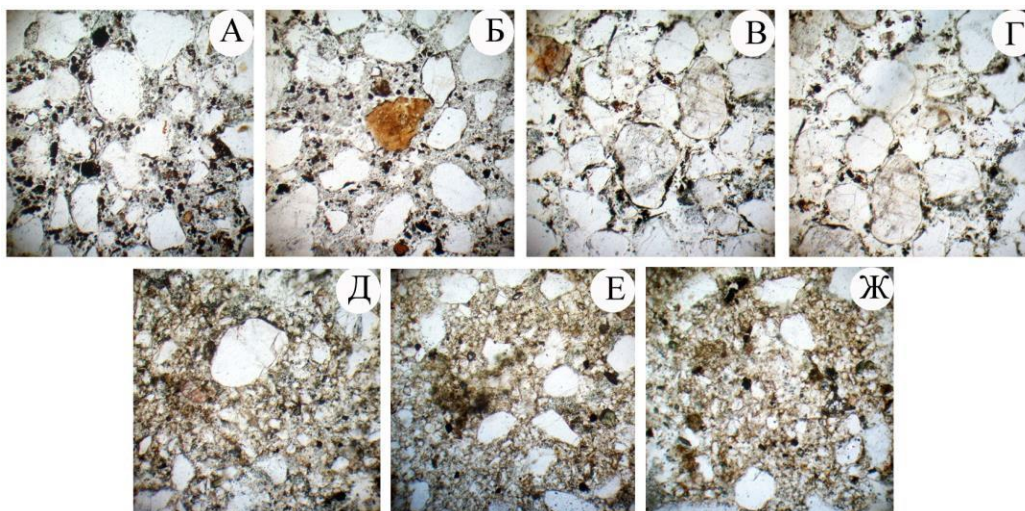

Рис. 6. Мікробудова давнього ґрунту X століття (розчистка №1)

А, Б – гумусово-перехідний (доверху) горизонт: окремі складні мікроагрегати, згустки гумусу (А), дрібний мікроорштейн (Б); В, Г – гумусовий горизонт: зерна мінерального скелету з гумусовими плівками; Д-Ж – гумусово-перехідний (донизу) горизонт: піщано-плазмова мікробудова, окремі складні мікроагрегати. Зб.70, мік. //.

на захід від розчистки №1-2. Представлена такими горизонтами: *сучасний ґрунт* – Hd – 0,0-0,02 м; Н – 0,02-0,15 м. *Давній ґрунт* – Н – 0,15-0,35 м; Нр – 0,35-0,65 м; Ph – 0,65-0,75 м; Pal – 0,75-0,9 м (помітно).

У шліфі (рис. 7) помітно, що матеріал складений піщаними зернами, між якими сконцентровані згустки гумусу, пухко упаковані у плазмі, деякі зерна мінерального скелету з плівками і оболонками, інші – без них. Наявні більш гумусовані плями, досить розвинена сітка звивистих пор. Мінеральний скелет складає до 80% площі шліфа, складений обкатаними піщаними зернами до 0,3-0,5 мм у діаметрі. Матеріал неоднорідно забарвлений гумусом, місцями плазма цементує зерна мінерального скелету.

Давній ґрунт представлений у цьому посаді більш виразно за макро-, ніж за мікроморфологічними ознаками. Інтенсивне забарвлення гумусом, поступові переходи між горизонтами, алювіальний матеріал, на якому сформувався ґрунт. Сліди активної переробки маси ґрунтовою фауною зближують даний ґрунт з дерновими різновидами. Скоріш за все, ґрунт розвивався під луками і лучно-степовою рослинністю з переважанням гумусово-аккумулятивних процесів, сформований на алювіальному піщаному субстраті.

Розчистка №4 (фон) закладена на високій заплаві, на межі із сосновим лісом під різнотравно-злаковим луком на рівні дюни (розчистки №1-2). Ґрунт має такі горизонти: Hd – 0,0-0,05 м; Н – 0,05-0,15 м; Нр – 0,15-0,3 м; Нр – 0,3-0,35 м; Pal – 0,35-0,7 м.

Розчистка №5 розташована на дюні, на рівні табору археологів у сосновому лісі. Профіль має такі горизонти: *сучасний ґрунт* – Но – 0,0-0,002 м; Н – 0,02-0,1 м. *Давній ґрунт* – Н – 0,25-0,35 м; Нр – 0,35-0,4 м; Реол. – 0,4-2,0 м. Як верхній ґрунт (сучасний), так і нижній – давній – **дернові** коротко профільні. Однак, давній ґрунт більш гумусований.

Розчистка №6 (траншея 11) (фон) розташована в 1,5 км від табору археологів на захід, де у минулому були розміщені давні господарські забудови.

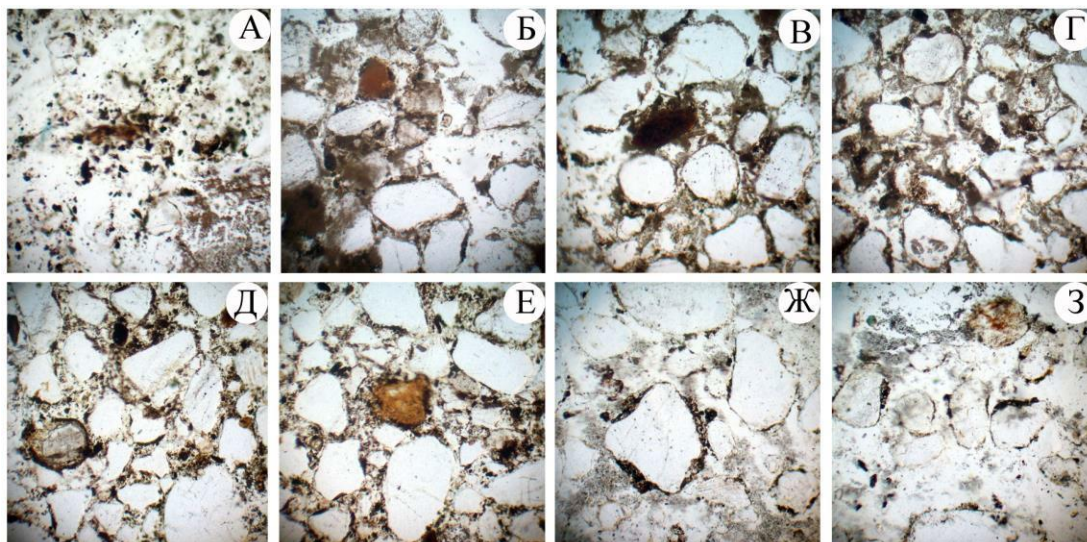

Рис. 7. Мікробудова сучасного і давнього ґрунтів у посаді (розчистка №3)

А, Б – гумусовий горизонт сучасного ґрунту: піщано-плазмова мікроструктура, окремі складні мікроагрегати, рештки коренів рослин; В, Г – гумусовий горизонт давнього ґрунту (X століття): піщані зерна скелету з гумусово-глинистими плівками і оболонками, скупчення гумусу у згустках; Д, Е – гумусово-перехідний горизонт: плазмово-піщана мікробудова, забарвлення плазми гумусом; Ж, З – перехідний до породи горизонт: зерна з гумусово-глинистими оболонками і без них. 36.70, мік. //.

У відкладах ґрунтів нами зафіксовано артефакти. Розчистка розміщена на північній стінці траншеї. Профіль має такі генетичні горизонти: *Сучасний ґрунт* – Hd – 0,0-0,02 м; Ehgl – 0,02-0,1 м. *Давній ґрунт* – He(i)gl – 0,1-0,2 м; Iegl – 0,2-0,4 м; Pigl – 0,4-0,7 м. Ґрунт – **дерново-сильнопідзолистий, поверхнево оглешений, лісовий**.

Таким чином, давнє городище X століття очевидно було розміщене у хвойному лісі, про що свідчить профіль ґрунту. Пізніше на цій ділянці стали формуватися ґрунти дернового типу. Для ґрунтоутворення переважаючим був процес підзолювання.

Розчистка №7 (траншея 10) закладена в 50 м на схід від розчистки №6 з артефактами. Наявні такі горизонти: *Сучасний ґрунт* – Ho – 0,0-0,02 м; He – 0,02-0,22 м. Ґрунт – **дерновий**. *Давній ґрунт* – HE – 0,22-0,32 м; Eh – 0,32-0,42 м; Ie – 0,42-0,62 м; P(i) – 0,62-0,8 м.

У шліфах (рис. 8) маса неоднорідно забарвлена з ознаками опідзолення, нечітко прослідковуються згустки гумусу, багато відмитих ділянок. Мікробудова – піщано-пилувато-плазмова, зерна мінерального скелету пухко упаковані у плазмі, місцями проявляються округлі плями озалізнення залізо-гумусові мікроорштейнів, з порами від коренів рослин. Краї пор інтенсивно озалізнені, що свідчить про переміщення залізо-глинистої речовини (ознаки переміщення коломорфних глин). Мінеральний скелет складає до 70% площі шліфа і представлений крупно пилуватими і обкатаними піщаними зернами до 0,7 мм у діаметрі. Помітні зерна польового шпату і кварцу. Виявлені ознаки, що свідчать про розвиток ілювіального процесу.

Сучасний ґрунт – **дерновий**, з глибини 0,22 м – ґрунт X століття **дерново-сильнопідзолистий**, у верхній частині якого (у гумусовому і гумусово-елювіальному горизонтах) знаходяться артефакти. Скоріш за все, спочатку територія була покрита хвойними лісами і переважав підзолистий процес, який згодом змінився на дерновий. Ґрунт X століття лісового походження (виражений гумусово-елювіальний горизонт,

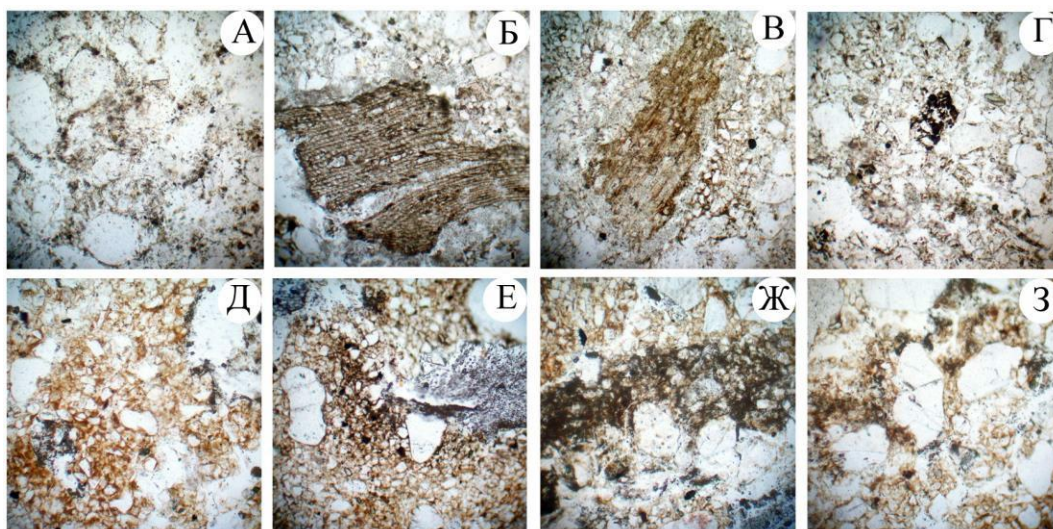

Рис. 8. Мікробудова сучасного і ґрунту з артефактами давньоруського городища X століття (розчистка №7)

А – гумусовий горизонт сучасного ґрунту: плазмово-піщана структура, згустки гумусу; Б-Г – ґрунт X століття, гумусовий горизонт: рештки коренів рослин, “відмиті” мікроділянки (Б, В), згустки гумусу, слабо розвинені складні мікроагрегати (Г); Д-З – ілювіальний горизонт: нерівномірне забарвлення гідрооксидами заліза і гумусом плазми, будова у формі злитих блоків, залізисто-глинисті напливи. Зб.70, н.к. //.

чіткий ілювіальний з напливами коломорфних глин). Переважали процеси підзолоутворення (кислий розчин ґрунту). Порівнюючи профілі ґрунтів X століття і сучасного варто відмітити, що процеси сучасного ґрунтоутворення менш інтенсивні, ніж процеси у X століття, коли клімат був більш теплішим і вологішим, а територія знаходилась в перехідній від лісу до лісостепу зоні.

Розчистка №8 закладена у піщаному кар’єрі з видобутку піску між розчистками №3 і №5 на I надзаплавній терасі р. Кримка. Профіль представлений такими горизонтами: Hd – 0,0-0,02 м; Н – 0,02-0,2 м; Нр – 0,2-0,4 м; Р(h) – 0,4-0,7 м; Pal – 0,7-6,7 м. Ґрунт – **дерновий** піщаний на алювіальних пісках.

Розчистка №9 розміщена над сучасною заболоченою старицею в урвищі низької заплави р. Кримка у підніжжя розчистки №1, в 100 м від неї. Профіль має такі горизонти: *Сучасний ґрунт* – Hdgl – 0,0-0,05 м; Hgl – 0,05-0,15 м; Phgl – 0,15-0,37 м. *Давній ґрунт X століття* – Нрgl – 0,37-0,5 м; Hgl – 0,5-0,7 м; Нрgl – 0,7-0,85 м; Р(h)gl – 0,85-1,0 м (помітно). Ґрунт (верхній) – **дерново-алювіально-глієвий**, нижній – **мулувато-болотний глієвий** на алювії низької заплави.

Саме матеріал заплавних ґрунтів – підвищено озалізнений і оглієний слугував сировиною для давньої металургії. У відкладах дюни знайдено свідчення розміщення давньої плавильні, а шлаки нагромаджувалися поряд з дюною.

Висновок. Отримані дані з вивчення особливостей ґрунтово-археологічних підходів у дослідженні природного середовища минулих часів відображають тенденцію еволюції ґрунтів, пов’язану зі змінами клімату у пізньому голоцені (4800 років тому-донині), що дозволяє стверджувати про інтенсивність та спрямованість голоценового педогенезу окремої території дослідження.

Ґрунти епохи бронзи розвивалися в один з піків потепління і зволоження субатлантичного періоду. Ґрунти X століття легко простежуються у всіх розрізах, як найбільш гумусовані і темнозабарвлені горизонти у всіх профілях дернових

ґрунтів і як гумусово-елювіальні горизонти дерново-підзолистих ґрунтів. На відкритих ділянках з лучною та лучно-степовою рослинністю у Х столітті були представлені інтенсивно гумусовані різновиди дернових ґрунтів, інтенсивніше забарвлені і з більшою глибиною профілів, ніж у сучасному ґрунтовому покриві, де ґрунти відрізняються світло-сірим забарвленням як у розчистці фонового ґрунту №9. Значні території І надзапальної тераси були зайняті лісовими просторами з хвойними лісами. Про це свідчать добре сформовані профілі дерново-підзолистих ґрунтів з чіткими гумусово-елювіальними, елювіальними і типово вираженими ілювіальними горизонтами з ортзандовими прошарками. Внаслідок еволюції ландшафтів первинне лісове ґрунтоутворення (з розвитком глеєвих і підзолистих процесів) пізніше змінилося лучно-лісовим або лучним з переважаючими процесами гумусонакопичення (з піком накопичення гумусу). Темно сірий до чорного гумусовий горизонт у більшості з розрізів діагностичний для ґрунтів Х століття і досить легко читається у розрізах. Підвищене гумусонакопичення пов'язано з піками потепління клімату при достатньому зволоженні. Ймовірно, переважали ландшафти, близькі до сучасних півночі лісостепової зони з лучно-лісовими ландшафтами; в Х столітті межі зон були зміщені на південь. Обстановки були сприятливі для розселення тут людини. Ґрунти були досить родючими (значна гумусованість) і придатні для сільськогосподарського використання.

Проведені дослідження відтворюють дрібні етапи ґрунтоутворення і змін клімату на окремій території з метою реконструкцій природних обстановок минулого у зв'язку з умовами життя давньої людини.

1. Иванов И.В. Эволюция почв лесостепной зоны в голоцене. – М.: Наука, 1992. – 143 с.
2. Дёмкин В.А. Палеопочвоведение и археология: интерпретация в изучении природы и общества. – Пушино, 1997. – 212 с.
3. Александровский А.Л. Эволюция почв Восточно-Европейской равнины в голоцене. – М.: Наука, 1983. – 150 с.
4. Чендев Ю.Г. Эволюция лесостепных почв Среднерусской возвышенности в голоцене. – М.: ГЕОС, 2008. – 212 с.
5. Матвишина Ж.Н. Микроморфология плейстоценовых почв Украины – К.: Наук. думка, 1982. – 144 с.
6. Герасименко Н.П. Еволюція природних умов Донеччини у голоцені / Н.П. Герасименко // Український географічний журнал. – 1993. – №4. – С. 31-35.
7. Пархоменко О.Г. Розвиток голоценових ґрунтів Середнього Придніпров'я: автореф. дис. ...к. геогр. наук: спец. 11.00.04 «Геоморфологія та палеогеографія». – Київ, 2007. – 17 с.
8. Кушнір А.С., Дорошкевич С.П. Використання геоархеологічного методу при дослідженні природних обстановок минулого // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. – Херсон: ПП Вишемирський, 2015. – С. 221-225.
9. Кармазиненко С.П. Использование микроморфологического метода при почвенно-археологических исследованиях // Материалы Всероссийской научной конференции по археологическому почвоведению. – Пушино, 2014. – С.48-51.
10. Методика палеопедологических исследований / [М.Ф. Веклич, Ж.Н. Матвишина, В.В. Медведев и др.]. – К.: Наук. думка, 1979. – 176 с.
11. Моця О.П., Ситий Ю.В., Скороход В.М. Виповзівський археологічний комплекс у світлі нових досліджень 2009–2013 рр. // Міста Давньої Русі. – К., 2014. – С. 26-37.
12. Скороход В.М., Капустін К.М. До питання забудови посаду Виповзівського городища (за матеріалами робіт на Розкопі № 4) // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г.: Научный ежегодник. – Брянск, 2014. – С. 207-217.
1. Ivanov I.V. Evolyutsiya pochv lesostepnoy zony v golotsene. – M.: Nauka, 1992. – 143 s.
2. Domkin V.A. Paleopochvovedeniye i arkheologiya: interpretatsiya v izuchenii prirody i obshchestva. – Pushchino, 1997. – 212 s.

3. Aleksandrovskiy A.L. Evolyutsiya pochv Vostochno-Yevropeyskoy ravniny v golotsene. – M.: Nauka, 1983. – 150 s.
4. Chendev YU.G. Evolyutsiya lesostepnykh pochv Srednerusskoy vozvyshennosti v golotsene. – M.: GEOS, 2008. – 212 s.
5. Matviishina ZH.N. Mikromorfologiya pleystotsenovykh pochv Ukrainy – K.: Nauk. dumka, 1982. – 144 s.
6. Gerasimenko N.P. Yevolyutsiya prirodnikh umov Donechchini u golotseni / N.P. Gerasimenko // Ukraïns'kiy geografichnyi zhurnal. – 1993. – №4. – S. 31-35.
7. Parkhomenko O.G. Rozvitok golotsenovykh gruntiv Seredn'ogo Pridniprova: avtoref. dis. ...k. geogr. nauk: spets. 11.00.04 «Geomorfologiya ta paleogeografiya». – Kiïv, 2007. – 17 s.
8. Kushnir A.S., Doroshkevich S.P. Vikoristannya geoarkheologichnogo metodu pri doslidzhenni prirodnikh obstanovok minulogo // Regional'ni problemi Ukraïni: geografichnyi analiz ta poshuk shlyakhiv virishennya. – Kherson: PP Vishemirs'kiy, 2015. – S. 221-225.
9. Karmazinenko S.P. Ispol'zovaniye mikromorfologicheskogo metoda pri pochvenno-arkheologicheskikh issledovaniyakh // Materialy Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii po arkheologicheskomu pochvovedeniye. – Pushchino, 2014. – S.48-51.
10. Metodika paleopedologicheskikh issledovaniy / [M.F. Veklich, ZH.N. Matviishina, V.V. Medvedev i dr.]. – K.: Nauk. dumka, 1979. – 176 s.
11. Motsya O.P., Sitiy YU.V., Skorokhod V.M. Vipovzivs'kiy arkheologichnyi kompleks u svitli novikh doslidzhen' 2009–2013 rr. // Mista Davn'oi Rusi. – K., 2014. – S. 26-37.
12. Skorokhod V.M., Kapustin K.M. Do pitannya zabudovi posadu Vipovzivs'kogo gorodishcha (za materialami robit na Rozkopii № 4) // Arkheologicheskiye issledovaniya v Yevroregione «Dnepr» v 2013 g.: Nauchnyy yezhegodnik. – Bryansk, 2014. – S. 207-217.

Подано до редакції 10.02.2019

Рецензент – доктор географічних наук Г.І. Денисик

УДК 378.018.8:373.5(011.3-051:91)

Браславська О.В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Методологічні підвалини формування географічного мислення майбутнього вчителя географії в усвідомленні комплексу «суспільство-природа»

У статті розкриті питання можливостей формування географічного мислення майбутнього вчителя географії в рамках усвідомлення ним комплексу «суспільство-природа». Показано як географічне мислення особистості пов'язане з формуванням наукового сприйняття нею навколишнього світу; вмінням визначати причинно-наслідкові зв'язки; розвитком просторових уявлень; баченням ролі людини і людства в розвитку світової цивілізації на що впливає усталення теоретичних підвалин географічної науки. Наведені дані результатів вивчення питання науковцями. Проаналізовано чинники, що формують методологічну орієнтацію географічного дослідження на розкриття властивостей географічного простору. Визначено, що головним підходом для формування просторово-системного мислення особистості є географічний (комплексний) підхід, що орієнтується на розгляд явищ і процесів на основі методологічної орієнтації географічного дослідження. Встановлено, що саме географія здатна виявляти ґрунтовні зв'язки між різними науками для вирішення глобальних проблем взаємодії суспільства і природи.

Ключові слова: комплекс «суспільство-природа», географічне мислення, вчитель географії, методологія географії.

Braslavskaya O.V. Methodological foundations of formation of geographic thinking of the future teacher of geography in the realization of the complex «society-nature». The article reveals the possibility of forming the geographic thinking of the future teacher of geography within the framework of awareness of the complex «society-nature». It is shown how the geographic thinking of a person is connected with the formation of scientific perception of the surrounding world; the ability to determine cause-effect relationships; the development of spatial concepts; The vision of the role of man and mankind in the development of world civilization is influenced by the consolidation of the theoretical foundations of geographical science. The data of the results of studying the issue by scientists is given. The factors that shape the methodological orientation of geographic research on the disclosure of the properties of the geographical space are analyzed. The main approach to the formation of the spatial and systematic thinking of the individual is the geographical (complex) approach, oriented on the consideration of phenomena and processes based on the methodological orientation of the geographical research. It has been established that it is geography that can detect deep links between different sciences to solve global problems of interaction between society and nature.

Key words: society-nature complex, geographic thinking, geography teacher, methodology of geography.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Дослідження фундаментальних законів просторової організації географічної оболонки, взаємодії природи і суспільства здійснюється на основі локального вивчення території, що є своєрідним теоретичним стрижнем міждисциплінарної інтеграції географічної науки, її методолого-концептуальних підвалин у пізнанні географічного середовища. І саме теоретико-практичні нормативи і рекомендації стосовно оптимізації географічного середовища як арени взаємодії суспільства і природи лягають в основу формування географічного мислення особистості, формування якого є міждисциплінарним завданням як педагогіки і психології, так і географії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні є всі підстави стверджувати те, що професійна діяльність вчителя зумовлена особливостями її завдань, і вимагає розвитку його професійного мислення, що підтверджується висновками робіт педагогів і психологів [5, 6, 8, 9]. «Професійне мислення – це

інтелектуальна діяльність, пов'язана з розв'язанням професійних завдань, яка дає змогу оновлювати знання, підвищувати кваліфікацію, критично мислити й знаходити нові оригінальні засоби розв'язання фахових завдань, добре орієнтуватися в потоці різноманітної інформації, переборювати екстремальні ситуації» [8]. В усвідомленні вчителем географії загальної теорії взаємодії суспільства і природи провідна роль належить формуванню його природничо-гуманітарного розуміння унікальних біогеосферних процесів, що проявляється одним із елементів професійного мислення – *географічного мислення*. Останнє сьогодні дедалі більшою мірою набуває цілеспрямованого розвитку, комплексності та системності у сприйнятті загальноновизнаного комплексу «суспільство-природа». Слушно підкреслити, що дослідження особливостей саме цього комплексу в сучасній географії істотно збагачує її сутнісні характеристики, так само як специфічні методи і підходи географічної науки безпосередньо впливають на зміщення особистісної культури вчителя географії в епіцентр географічної освіти, що підвищує її значимість й вимагає наявності у нього розвитку географічного мислення.

Формулювання цілей статті. Визначити основні методологічні вектори формування географічного мислення майбутнього вчителя географії в усвідомленні ним комплексу «суспільство-природа».

Виклад основного матеріалу дослідження. Своєрідна методична база географії цілком придатна для вивчення актуального процесу урбанізації, районування сучасних природних теренів, здатна успішно застосовуватися у вивченні просторових параметрів своєрідних екологічних об'єктів тощо, на що Я. Жупанський зауважує: «Реалізація теорії на практиці в географії пов'язана, перш за все, з географічним мисленням. Географічне мислення полягає в територіальності, прив'язаності до території, а також взаємопов'язане, комплексне, тобто таке, в якому усі елементи взаємодіють. Отже, географічність мислення, як основний сучасний підхід у географії, характеризується територіальністю (геоторіальністю), комплексністю, а також конкретністю. Окрім того, у зв'язку з необхідністю зіставляти локальні, регіональні, національні та інші окремі проблеми з їх світовим фоном, додамо ще й таку якість, як глобальність» [2, с. 212]. Отже, правомірно стверджувати: *географія володіє тією специфікою, котра дає змогу саме їй взяти на себе роль інтегратора досліджень з проблем взаємодії суспільства і природи у рамках своєрідного комплексного підходу, залучаючи евристичний потенціал її природничої та суспільної гілок. Відтак, саме географія найбільш спроможна розкрити закономірності функціонування системи «суспільство-природа»*. Більше того, географічне мислення пов'язане з формуванням наукового сприйняття навколишнього світу; вмінням визначати причинно-наслідкові зв'язки; розвитком просторових уявлень; баченням ролі людини і людства в розвитку світової цивілізації на що впливає усталення теоретичних підвалин географічної науки й, зокрема, узагальнюючий аналіз процесів взаємодії суспільства і природи.

У цьому контексті є сенс стверджувати, що розвиток географічного мислення передбачає елемент екологізації професійної підготовки вчителя географії, адже екологічний потенціал завжди був притаманний географії. На думку В. Максаковського «екологізація є диригуючим, наскрізним напрямом розвитку всієї географічної науки. Екологізація і культурно-антропологічні ідеї забезпечують становлення нових наукових напрямів і галузей географічних знань, зокрема таких, як геоєкологія, культурна географія, об'єктом вивчення яких є ландшафти як інтегральні геосистеми» [3].

Це є важливим для формування географічного мислення вчителя так як екологізація його професійної підготовки розкриває відношення між людськими угрупованнями і навколишнім просторовим, соціальним і культурним середовищем, вплив діяльності людини на довкілля, на урбанізацію ландшафтів, інших екологічних факторів і чинників на здоров'я людини, генофонд людських популяцій, а отже, – збереження й удосконалення царини людства, життєдіяльних чинників на планеті Земля.

Питання про те, як людина співвідноситься з природою має чималу історію ще з робіт у грецькій натурфілософії, у працях основних філософських шкіл і напрямів, мислителів епохи Відродження і класицизму, сучасних науковців. Зокрема, Ж.-Ж. Руссо *вказував на близькість людини до матері-природи, необхідність підкорення її законам*. Такий підхід пропагується і сьогодні з розкриттям відчуття злитості з природою, віри в її позитивне ставлення до людського роду, так як багато років оволодіваючи силами природи, підкоряючи їх своїм цілям, людина сприймала природу лише як знаряддя своєї життєдіяльності. Це сприяло тому, що у людській свідомості встановилася ідея панування над природою, відчуження від неї, а надзвичайні технічні досягнення породили думку про всемогутність людини. Тобто, сьогодні панує полярність точок зору у формуванні суспільної свідомості, світосприймання й, зокрема, географічного мислення особистості. Шляхом, що допоможе кожному правильно зрозуміти своє місце в природі, О. Манзалеї називає формування географічної картини світу на основі розвитку уяви. Зокрема, авторка вказує на те, що [4], відповідне значення у виборі базового трактування цього поняття має вибраний варіант практичного завдання формування географічної картини світу, що пов'язано з реалізацією ідей «педагогіки розвитку». Звідси випливає, що комплекс «суспільство-природа», як основа формування географічного мислення у вчителя географії, має усвідомлюватися ним під час створення географічної картини світу, яка визначається як «цілісний образ світу, який має історично обумовлений характер та закріплює основні об'єкти і співвідношення між ними в тому вигляді, в якому вони існують в сучасному географічному пізнанні» [10, с. 73].

Ще одним методологічним підходом до формування географічного мислення майбутнього вчителя географії визначаємо концепцію «*Гея-гіпотези*» англійського хіміка Дж. Ланлока і американського біолога Л. Маргуліса, яка поглиблює сприйняття значущості для людства географічної оболонки та проголошує функціонування Землі як справжнього живого організму. Дана гіпотеза

(*Гея* – від грец. земля; богиня, яка уособлює Землю, що першою виокремилася з первісного Хаосу і породила Урана (Небо), Гори і Море, а також богів) дозволила радикальним чином перетворити усталені уявлення про простір і просторові взаємовідношення, що впливають на орієнтацію у часі тобто зрозуміти, що наше існування – це частина планетного існування, постійний обмін речовин з довкіллям.

Отже, сформоване географічне мислення стає основою розгляду особистістю світу, дозволяє бачити, розуміти і оцінювати складну систему взаємозв'язків між людьми, територією і навколишнім середовищем, що вимагає особливого ставлення до його руйнування і забруднення.

Звертаємо увагу на те, що «людська діяльність у сучасній геосферній культурі визначається окремими подіями, а датам і місцям надається надзвичайне значення. Стратегічні місцезорозташування чи території — це критичні просторові класифікації. Тим часом у біосферній культурі людська діяльність розглядається

через взаємозв'язані процеси. Екологічний контекст стає первісним просторовим фактором. *Людській цивілізації необхідне абсолютно нове біосферне політичне бачення, достатньо сильне для об'єднання теперішнього і майбутніх поколінь у розв'язанні неймовірно важкого завдання – оздоровлення нашої планети»* (Дж. Ріфкін *«Біосферна політика: нове мислення для нового віку»*, (1991)). Тобто, процес формування географічного мислення має спрямовуватися на усвідомлення особистістю переорієнтації взаємозв'язків і природних процесів, де техніка створюється у часовому і просторовому масштабі, що сприяє функціонуванню локальних екосистем – істотної зміни свідомості, фундаментальної трансформації самоідентифікації і взаємозв'язків з навколишнім світом.

І. Ковальчук екологічною проблемою називає «таке поєднання умов і чинників, що впливають на людину, біологічне і ландшафтне різноманіття певної території, яке створює загрозу їхньому існуванню або суттєво погіршує умови проживання живих організмів та функціонування природних, природно-господарських і техногенних систем й об'єктів». За середовищем виникнення дослідник об'єднує екологічні проблеми у дві групи: проблеми, пов'язані з певним компонентом природного довкілля. До них автор відносить такі типи екологічних проблем: геоекоекологічні, педоекологічні, гідроекологічні, аероекологічні, фітоекологічні і зооекологічні; проблеми, пов'язані з певним видом господарської діяльності людини. В. Петлін на це зауважує: «антропогенно обумовлений розвиток територіальних утворень означає руйнування їх антропогенним фактором і, як наслідок, усіх їхніх середовищеформувальних зв'язків. Виникає якісно новий стан відповідної ділянки ландшафтної сфери, який характеризується значною просторово-часовою нестабільністю. Внаслідок антропогенно обумовленого розвитку може утворитися антропогенне територіальне утворення, результатом чого буде збереження нестабільності, або ціла серія (які змінюють одна одну) антропогенно модифікованих чи природних територіальних систем, які поступово відновлять квазігармонізований стан» [7, с. 24].

Передусім у комплексі «суспільство-природа» варто звернути увагу на наростання *«парникового ефекту»* через накопичення в атмосфері великої кількості вуглекислого газу, що утворюється внаслідок щорічного спалювання понад 10 млрд. т викопних вуглеводнів. Відчутним є підвищення середньої температури поверхні Землі, танення льодовиків, підвищення рівня Світового океану, викиди шкідливих речовин, що спричиняють інтенсивну руйнацію *озонового шару* земної атмосфери, що безпосередньо захищає все живе від згубного ультрафіолетового випромінювання. Все це вимагає коректного природничонаукового і філософського осмислення майбутнім учителем географії реального неминучого процесу перетворення біосфери на ноосферу, сферу розуму, що зміщує відповідні наголоси у формуванні адекватних аксіологічних, методолого-світоглядних і етичних рамок суспільства. Розв'язання таких завдань має ґрунтуватися на всебічному вивченні феномена земної біосфери, географічної оболонки, що виступає однією з підвалин для природничонаукового і соціально-гуманітарного пошуку шляхів розкриття закономірностей і прогнозування взаємодії природи і суспільства. Принципово важливим наслідком цього пізнавального процесу є сформованість узагальненого образу земної поверхні, створення цілісної наукової картини світу, яка сьогодні неодмінно має включати акцент на екологічні знання.

Сфера взаємодії суспільства і природи має змінний характер і береться за основу спрямованої мінливості розвитку соціального простору в часі, а стрижнем

його історичної зміни й удосконалення виступає ставлення суспільства до природи. Важливо зазначити, що вирішення екологічної проблематики, закономірно підпорядковане науковому стилю мислення кожної людини, результатам міждисциплінарних досліджень, експансії загальнонаукових методів, законів і теорій. За таких умов має послідовно трансформуватися методолого-теоретичне підґрунтя формування географічного мислення майбутнього вчителя географії, який здатен не тільки опрацьовувати практичні рекомендації стосовно оптимізації взаємодії суспільства і природи, а й теоретично їх обґрунтовувати підростаючим поколінням. Переважаючою думкою серед провідних методологів є думка про необхідність формування нової єдиної науки про життя природи – людини – суспільства, а географічна наука, яка охоплює своєю предметною галуззю і природу, і суспільство, і створений людиною штучний матеріальний світ, у рівній мірі користується законами і закономірностями природними і суспільними, дуже близька до вирішення таких завдань і формує важливий напрям географічного синтезу просторової взаємодії і поєднань природи-населення-господарства [11; 12]. Саме географічний (комплексний) підхід є певним різновидом просторово-системного мислення особистості, орієнтується на розгляд явищ і процесів у територіально-диференційованих просторових системах де важливою виступає методологічна орієнтація географічного дослідження на розкриття властивостей географічного простору, співвідношення у ньому природних і суспільних процесів і явищ, закономірностей будови і організації географічної оболонки в цілому. На думку Г. Денисика, «географія одночасно є складовою як суспільних, так і природничих наук; відбувається поступовий перехід від застарілих назв «економічна і соціальна географія» до сучасних «суспільна географія» та від «фізичної географії» до «природничої географії». Насправді – ця заміна суттєво міняє зміст цих назв й значно розширює горизонти розвитку суспільної й природничої географій» [1, с. 53]. Водночас опрацювання фундаментальних положень географічної теорії, її принципів, методів і понять є безпосереднім теоретичним підґрунтям для виокремлення критеріїв раціонального природокористування. Адже, саме географія здатна виявляти ґрунтовні зв'язки між різними науками для вирішення глобальних проблем взаємодії суспільства і природи, спрямованих на формування цілісної теорії мінливості земної поверхні та теорії закономірностей соціально-географічних процесів, що набуває належних пріоритетів у вирішенні нагальних проблем екологічного сенсу.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. Наразі дослідження цілісної інтегрованої системи «суспільство-природа» в рамках формування географічного мислення особистості передбачає такий методологічно виважений комплексний підхід, що охоплює не тільки взаємопроникнення підходів і методів, а й пошук єдності концептуально-теоретичних підвалин природничої та суспільної гілок географічної науки, що має ґрунтуватися на міждисциплінарній інтеграції всього комплексу географічної інформації. Варто наголосити на потребі узагальнення інформації щодо методологічних основ визначеного у статті питання, яка виступає наскрізною формою синтезу результатів досліджень всіх наук, висвітлює зв'язки між природним середовищем і людиною тобто є загальнонауковим підходом, що включає своєрідний стиль географічного мислення, пізнавальні методи, спрямовані на опрацювання оптимальних принципів і критеріїв теорії функціонування комплексу «суспільство-природа».

1. Денисюк Г.І. Перспективи розвитку природничої географії в Україні / Г.І. Денисюк, Л.І. Стефанков // Географія та екологія : наука і освіта : мат-и II Всеукр. наук.-практ. конф. (Умань, 17-18 квіт. 2008 р.). – Умань : СПД Сочинський, 2008. – С. 52-57.
 2. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні : [навч. посіб.] / Я.І.Жупанський. – Львів : Світ, 1997. – 264 с.
 3. Максаковский В. П. Географическая культура : [учеб. пособ. для студ. вузов] / В. П. Максаковский – М. : Владос, 1998. – 416 с.
 4. Манзелей О.А. Формирование у подростков географической картины мира на основе развития воображения : автореф. дисс. ... к. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания в географии» / О.А. Манзелей. – М., 1994. – 20 с.
 5. Маркова А.К. Формирование мотивации учения / Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. – М. : Просвещение, 1990. – 192 с.
 6. Мышление учителя : Личностные механизмы и понятийный аппарат / [под ред. Ю.Н. Кулюткина, Г.С. Сухобской]. – М. : Педагогика, 1990. – 102 с.
 7. Петлін В.М. Проблеми теорії та методології антропогенного ландшафтознавства / В.М.Петлін. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – 2013. – Вип. 25. – Вінниця, 2013. – С. 20-26.
 8. Петрук В.А. Теоретико-методичні засади формування базових професійних компетенцій у майбутніх фахівців технічних спеціальностей : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04 / Петрук Віра Андріївна. – Вінниця, 2007. – 520 с.
 9. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования / С.Л. Рубинштейн – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 147 с.
 10. Тімець О.В. Формування фахової компетентності майбутнього вчителя географії у процесі професійної підготовки. – Умань : ВПЦ „Візаві”, 2010. – 328 с.
 11. Топчиев А.Г. В поисках современной парадигмы географии / А.Г. Топчиев // Новые географические знания и направления исследований: сб. тр. – К. : ЦД Академперіодика, 2006. – С. 113-118.
 12. Топчієв О.Г. Методологічні трансформації і сучасні парадигми в географії / О.Г. Топчієв // Український географічний журнал. 2010. № 2. – С. 22-25.
-
1. Denysyk H.I. Perspektyvy rozvytku pryrodnychoyi heohrafiyi v Ukrayini / H.I. Denysyk, L.I. Stefankov // Heohrafiya ta ekolohiya : nauka i osvita : materialy II Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Uman', 17-18 kvit. 2008 r.). – Uman' : SPD Sochins'kyy, 2008. – S. 52-57.
 2. Zhupans'kyu Ya.I. Istoriya heohrafiyi v Ukrayini : [navch. posib.] / Ya.I.Zhupans'kyu. – L'viv : Svit, 1997. – 264 s.
 3. Maksakovskyy V. P. Heohrafycheskaya kul'tura : [ucheb. posob. dlya stud. vuzov] / V.P. Maksakovskyy – M. : Vlados, 1998. – 416 s.
 4. Manzaley O.A. Formyrovanye u podrostkov heohrafycheskoy kartyny myra na osnove razvytyyya voobrazhenyya : avtoref. dyss. ... k. ped. nauk : spets. 13.00.02 «Teoryya y metodyka obuchenyya y vospytanyya v heohrafy» / O.A. Manzaley. – M., 1994. – 20 s.
 5. Markova A.K. Formyrovanye motyvatsyy uchenyya / Markova A.K., Matys T.A., Orlov A.B. – M. : Procvshchenye, 1990. – 192 c.
 6. Myshlenye uchytelya : Lychnostnye mekhanyzmy y ponyatyynyy apparat / [pod red. YU.N. Kulyutkina, H.S. Sukhobskoy]. – M. : Pedahohyka, 1990. – 102 s.
 7. Petlin V.M. Problemy teoriyi ta metodolohiyi antropohennoho landshaftoznavstva /V.M.Petlin. Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Seriya: Heohrafiya. – 2013. – Vyp. 25. – Vinnytsya, 2013. – S. 20-26.
 8. Petruk V.A. Teoretyko-metodychni zasady formuvannya bazovykh profesiynykh kompetentsiy u maybutnikh fakhivtsiv tekhnichnykh spetsial'nostey : dys. ... doktora ped. nauk : 13.00.04 / Petruk Vira Andriyivna. – Vinnytsya, 2007. – 520 s.
 9. Rubynshteyn S.L. O myshlenyy y putyakh eho yssledovanyya / S.L. Rubynshteyn – M. : Yzd-vo AN SSSR, 1958. – 147 s.
 10. Timets' O.V. Formuvannya fakhovoyi kompetentnosti maybutn'oho vchytelya heohrafiyi u protsesi profesiynoyi pidhotovky. – Uman' : VPTS „Vizavi”, 2010. – 328 s.
 11. Topcheyev A.H. V poyskakh sovremennoy paradyhmy heohrafyy / A.H. Topcheyev // Novye heohrafycheskiye znanyya y napravlenyya yssledovanyy: sb. tr. – K. : TSD Akademperryodyka, 2006. – S. 113-118.
 12. Topchiyev O.H. Metodolohichni transformatsiyi i suchasni paradyhmy v heohrafiyi / O.H. Topchiyev // Ukrayins'kyu heohrafichnyy zhurnal. 2010. № 2. – S. 22-25.

Подано до редакції 22.05.2018

Рецензент – доктор географічних наук А.В. Гудзевич

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ

УДК 911.3

Лаврик О.Д.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Осередкові процеси у водогосподарських долинно-річкових ландшафтно-технічних системах

У статті розглянуто проблеми визначення поняття «ландшафтний осередок» та виявлення осередкових процесів у ландшафтно-технічних системах. Детально проаналізований механізм зародження і функціонування осередків у ландшафтно-технічних системах. Зазначено, що у залежності від категорії ландшафтно-технічних систем механізм осередкових процесів може розвиватися в антропогенному і натурально-антропогенному варіантах. Для ландшафтно-інженерних систем характерні «пульсуючі» осередкові процеси, які перебувають під контролем людини. У ландшафтно-техногенних системах розвиваються «агресивні» осередкові процеси, котрі призводять до дестабілізації навколишнього середовища. На прикладі водогосподарських долинно-річкових ландшафтно-технічних систем показано хід осередкових процесів у ландшафтно-динамічному та історико-ландшафтному аспектах. Виокремлено основні осередкові процеси (замулювання, заболочування, абразія, осушення), які відбуваються у результаті будівництва ставків. Визначено роль «водяних» млинів як історико-ландшафтних осередків, які зумовили трансформацію натуральних долинно-річкових ландшафтів в антропогенні. Зроблено висновок про те, що майбутні комплексні дослідження допоможуть отримати дані, які дозволять прогнозувати розвиток динамічних процесів у ландшафтно-технічних системах та здійснювати заходи, спрямовані на стабілізацію стану навколишнього середовища.

Ключові слова: осередок, осередкові процеси, долинно-річкові ландшафтно-технічні системи, ставки, «водяні» млини.

Lavryk O.D. Focal processes in water management of valley-river landscape and technical systems. The article deals with the problems of definition of the concept of «landscape focus» and the identification of focal processes in landscape and technical systems. The mechanism of nucleation and functioning of focus in landscape and technical systems is analyzed in detail. It is noted that, depending on the category of landscape and technical systems, the mechanism of focal processes can develop in anthropogenic and natural and anthropogenic variants. For landscape and engineering systems are characterized by «pulsating» focal processes, which are under the control of a person. In landscape and technogenic systems, «aggressive» focal processes develop that lead to destabilization of the environment. The development of focal processes in landscape and dynamic and historical and landscape aspects is shown on the example of water management valley-river landscape and technical systems. The main focal processes (siltation, waterlogging, abrasion, dehumidification) that occur as a result of the construction of ponds are identified. In the ponds, the dam plays the role of an anthropogenic source, which redistributes mass and energy flows and causes the emergence of new microfocus in the river valley. The role of «water» mills as historical and landscape centers, which caused the transformation of natural valley-river landscapes into anthropogenic ones, was determined. The time line shows the development of focus from ancient mill landscape and technical systems to modern hydropower landscape and technical systems. The conclusion is made that future complex studies will help to obtain data that will allow predicting the development of dynamic processes in landscaping systems and implement measures aimed at stabilizing the state of the environment.

Key words: focus, focal processes, valley-river landscape and technical systems, ponds, «water» mills.

Постановка проблеми. Зважаючи на зростаючий антропогенний вплив, ландшафтна сфера зазнає постійних змін і відхилень від свого натурального стану. Глобальне поширення техногенного покриття на поверхні планети та залучення до масообмінних процесів нових речовин неприродного походження

зумовлюють дестабілізацію стану навколишнього середовища. На фоні світової екологічної кризи відбуваються локальні порушення, котрі малопомітні на перший погляд і спочатку виокремлюються на невеликих ділянках (осередках), однак з часом можуть збільшитися до значних розмірів.

Долинно-річкові ландшафтно-технічні системи (ДЛТЧС) є місцями значної локалізації різних за характером осередків. Особливо це стосується водогосподарських ДЛТЧС (водосховищ, ставків, гідроелектростанцій, «водяних» млинів тощо) на території Правобережної України, які характеризуються погіршеним станом природного блоку. Індикація небажаних осередкових процесів дає змогу на ранніх стадіях виявити і зупинити їх розвиток. У той же час виявлення ландшафтних осередків з позитивною динамікою має важливе народногосподарське значення. Пошук шляхів оптимізації дестабілізованих ДЛТЧС можливий лише на основі всебічного аналізу механізму зародження і функціонування ландшафтних осередків.

Мета статті: У контексті цього дослідження дати визначення поняттю «ландшафтний осередок»; розкрити механізм зародження та функціонування осередків у ландшафтно-технічних системах (ЛТЧС) і розглянути прояв осередкових процесів на прикладі водогосподарських ДЛТЧС.

Аналіз попереднього досвіду. В українській географії до цього часу немає єдиного погляду на ландшафтні осередки та осередкові процеси. Ідеї, які стосуються цієї проблематики, вперше були викладені у працях В. С. Залетаєва [6; 7] та Н. М. Новикової [8]. Вінницькі географи [1; 2; 10] під керівництвом професора Г. І. Денисика [3] активно проводять дослідження у цьому напрямі. На особливу увагу заслуговують дисертаційна робота та монографія М. О. Шмагельської [5; 11], яка була присвячена регіональним проявам мікроосередкових процесів у межах модельного регіону – Подільського Побужжя. Однак запропоновані дослідження більше стосуються аналізу ландшафтних осередків і осередкових процесів в антропогенних ландшафтах загалом, поза зором сучасних ландшафтознавців залишається виявлення специфіки механізму зародження і функціонування осередків у ландшафтно-технічних системах.

Результати досліджень. У контексті цього дослідження під *ландшафтним осередком* розуміється *окреми́й геокомпонент або техногенний елемент, який у результаті зовнішніх (антропогенних) впливів призводить до докорінної зміни первинного ландшафту і виникнення нових процесів обміну речовини, енергії та інформації, які раніше були йому невластиві*. Як правило, осередкові процеси часто ідентифікують з несприятливими процесами [1; 2; 5], які перешкоджають повноцінному функціонуванню новоствореної системи. Насправді такий підхід є не завжди доречний, оскільки сприймається з позиції «користі» лише для людини. Так, з одного боку, процеси заростання і заболочування ставків призводять до втрати рекреаційного потенціалу, а з іншого – зумовлюють формування нових ареалів гідрофільної флори та фауни.

Механізм зародження і функціонування осередків в ландшафтно-технічних системах дещо відрізняється від аналогічних процесів у власне антропогенних ландшафтах. Причиною формування ЛТЧС є люди (блок управління), які розпочинають будувати інженерно-технічну споруду (технічний блок). Вплив техногенного покриття на геокомпоненти (природний блок) і є імпульсом, котрий запускає у дію осередкові процеси. За [10], у власне антропогенних ландшафтах на початкових стадіях розвитку ці процеси майже не помітні, а їх прояв полягає у нестабільному функціонуванні окремих геокомпонентів. У ЛТЧС техногенний

покрив є одночасно і «відправною точкою» зародження осередку, і визначальним чинником, який діє одразу ж на усі геокомпоненти. Це призводить до спрямування масо- та енергопотоків в усіх напрямках від техногенного покриття, а отже докорінну трансформацію первинного ландшафту (рис. 1 А–В).

У залежності від категорії ЛТчС механізм осередкових процесів може розвиватися у двох варіантах: антропогенному і натурально-антропогенному. На стадіях «зародження» і функціонування, коли система перебуває під повним контролем блоку управління, осередкові процеси підтримуються у певному режимі людиною. Це, так звані, «пульсуючі» осередкові процеси, які під впливом антропогенного чинника можуть розвиватися або згасати, й відповідно розширювати або зменшувати площі ландшафтних осередків [5]. До таких ландшафтно-інженерних систем відносяться діючі кар'єри, дороги, меліоративні системи, де прояв небажаних осередкових процесів одразу ж знищується.

На стадії «руйнування» (за відсутності блоку управління) осередок здатен збільшуватися у розмірах і переходити на вищий таксономічний рівень. Тут мають місце «агресивні» осередкові процеси, які активно розвиваються і розширюють свої межі [5]. Це відбувається у ландшафтно-техногенних системах (покинутих ділянках автодоріг, річкових дамбах, спущених ставках). Техногенний покрив руйнується і зменшується у розмірах і роль осередку беруть на себе суміжні геокомпоненти, які були трансформовані його початковим впливом. Без втручання людини такі процеси проходять і розвиваються у натуральних умовах. Це й призводить до дестабілізації стану ландшафту і виникнення кризових екологічних ситуацій. У залежності від сили початкового імпульсу та стану природного блоку, варіюється розмір осередку і радіус впливу осередкових процесів. Це можна спостерігати на прикладі розвитку осередків у радіаційних ландшафтах, які сформувалися у районах видобутку уранових руд або місцях техногенних катастроф. Потужність їх впливу настільки сильна, що дія осередкових процесів проявляється упродовж багатьох десятиків років. Мікроосередок аварії на Чорнобильській АЕС (1986 р.) у долині р. Прип'ять до цього часу впливає на лише на 30-кілометрову зону відчуження, а й на територію усієї планети загалом.

Водогосподарські долинно-річкові ландшафтно-технічні системи¹ є зразковими моделями техногенного походження, на прикладі яких можна детально розглянути хід осередкових процесів у ландшафтно-динамічному (рис. 2) та історико-ландшафтному аспектах (рис. 3).

Ландшафтно-динамічний аспект. У ставкових ЛТчС (руслового підтипу) техногенним осередком є гребля, яка перегороджує днище долини під певним кутом. Утворений бар'єр перешкоджає руху води вниз за течією, що й призводить до затоплення заплави. Перерозподіл масо- та енергопотоків зумовлює виникнення нових мікроосередків у межах усіх типів долинно-річкових урочищ. Наступний перебіг осередкових процесів визначається зональними особливостями території, літогенною основою, розмірами водойми, крутизною і залісненістю схилів, стійкістю матеріалу греблі. На початковому етапі функціонування ЛТчС активно відбуваються процеси підмивання та руйнування берегів. Поступове накопичення продуктів абразії призводить до замулювання прибережних ділянок. Як правило, у верхній частині ставка відкладаються більші за гранулометричним складом,

¹ Тут розглянуті осередкові процеси, які характерні для водогосподарських долинно-річкових ландшафтно-технічних систем рівнинної частини Правобережної України. Аналогічні процеси у долинах гірських річок докорінно відрізняються і є перспективним об'єктом майбутніх досліджень ландшафтознавців.

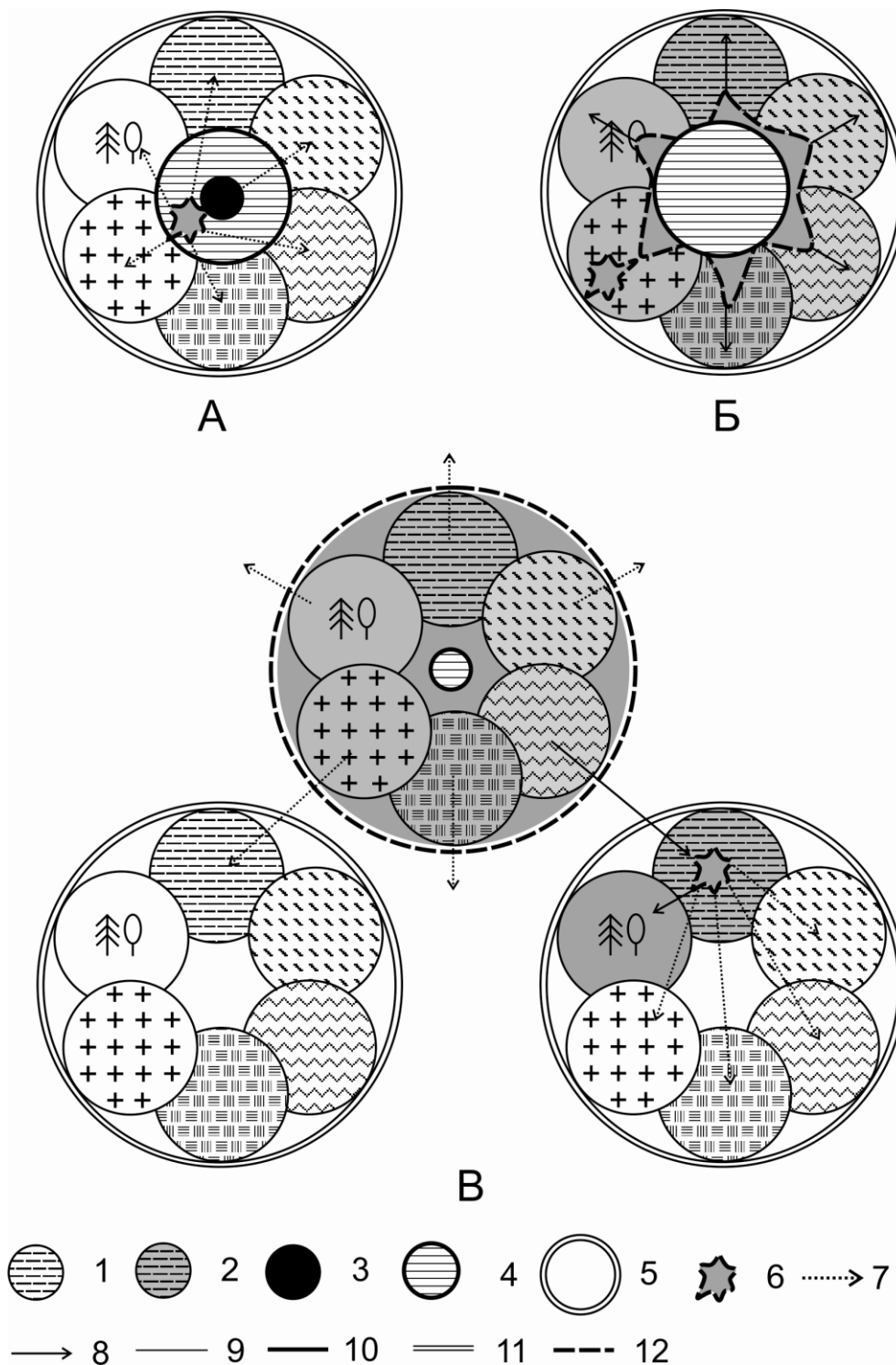

Рис. 1. Механізм зародження і функціонування осередків у ландшафтно-технічних системах

А) осередок у ландшафтно-інженерній системі; Б) осередок у ландшафтно-техногенній системі; В) осередок у власне антропогенному ландшафті. **Складові ландшафтно-технічної системи:** 1 – натуральні геокомпоненти; 2 – антропогенні геокомпоненти; 3 – блок управління (люди, інформація, зв'язок); 4 – технічний блок (техногенні елементи); 5 – природний блок (натуральні та антропогенні геокомпоненти); 6 – ландшафтний осередок. **Зв'язки:** 7 – нестійкі; 8 – стійкі. **Межі:** 9 – геокомпонентів; 10 – технічного блоку; 11 – природного блоку; 12 – ландшафтного осередку.

Рис. 2. Зони формування осередкових процесів у ставковій ландшафтно-технічній системі

Осередки і осередкові процеси: 1 – замулювання; 2 – заболочування; 3 – абразія берегів; 4 – осушення; 5 – первинний осередок; 6 – вторинні осередки; 7 – осередкові зв'язки. **Інші позначення:** 8 – центральне мілководдя; 9 – гребля; 10 – натурально-антропогенне річище та напрям течії.

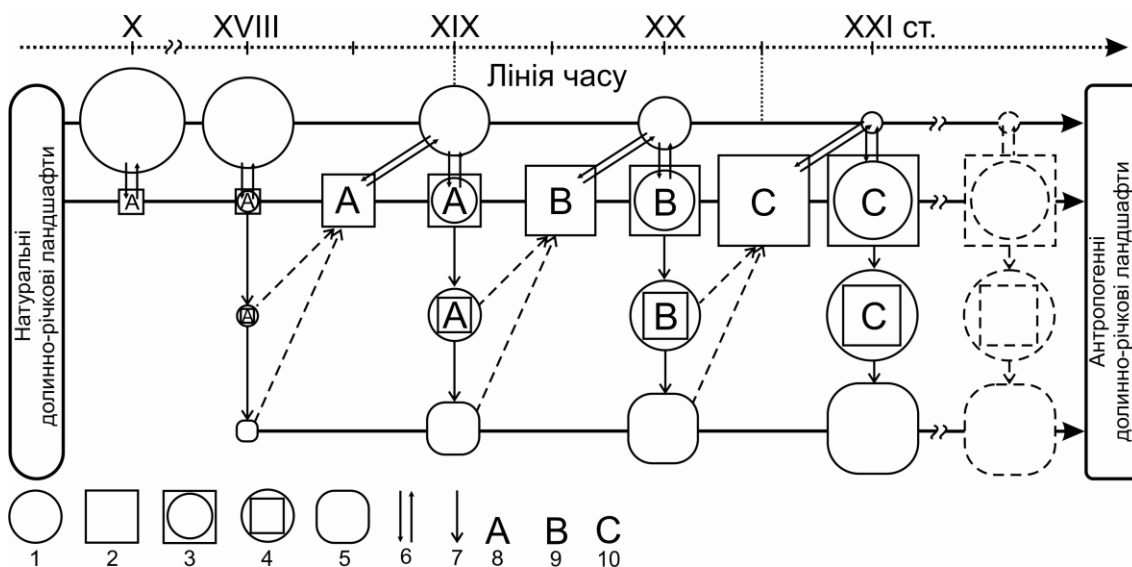

Рис. 3. Розвиток осередків млинарських ландшафтно-технічних систем відносно лінії часу¹

1 – геокомпонентна система; 2 – інженерно-технічна споруда; 3 – ландшафтно-інженерна система; 4 – ландшафтно-техногенна система; 5 – власне антропогенний ландшафт; 6 – взаємозв'язки між системами; 7 – напрям переходу до нової категорії; 8 – млинарська ландшафтно-технічна система; 9 – млинарсько-гідроенергетична технічна система; 10 – гідроенергетична технічна система.

а на нижній – дрібніші (мулисті) частки. Алювіально-делювіальні відклади розташовуються рівномірно або у формі руслової гряди. Вони поступово рухаються від верхів'я ставка до греблі. У залежності від режиму річки змінюється швидкість накопичення і транспортування відкладів. Після вироблення нових берегів і прибережних мілководь за рахунок замулювання активізуються процеси заростання. На межі контакту контрастних середовищ «вода – суша» формуються водно-берегові геоекотони, у межах яких розвиваються від 3 до 5 смуг трансформації ландшафтних комплексів [5; 8]. Підтоплення верхніх б'єфів ставків призводить до

¹ Схема розвитку млинарських ЛТЧС характерна для річок України. Розмір систем пропорційно залежний від площі їх поширення під час певного етапу. Пунктирними лініями позначені можливі видозміни систем, взаємозв'язків або напрями переходу до нових категорій.

підйому рівня ґрунтових вод і заболочення суміжних територій. Верхів'я ставків перетворюються на заболочені ділянки, зарослі вербняками, вільшняками і очеретяно-осоковими асоціаціями. У заплавах нижніх б'єфів відбувається осушення ґрунтового покриву і заміни гідрофільної лугової рослинності мезоксерофітами [4-7]. Виявлення мікроосередків зазначених процесів слугує важливим індикатором для утримання ЛТЧС на стадії функціонування і забезпеченні її водогосподарської цінності. Невтручання людини у хід осередкових процесів призводить до поступового самознищення ставкової ЛТЧС і перетворення у водно-болотний власне антропогенний ландшафт. Початковий техногенний осередок (гребля) руйнується та заростає зональною рослинністю.

В історико-ландшафтному аспекті як осередки варто розглядати місця оптимальними природними умовами для будівництва інженерно-технічних споруд. У річкових долинах – це мілководні ділянки річища (для закріплення мостових опор), пороги (як надійний фундамент для гідроелектростанцій), стрімкі кам'янисті схили (для закріплення «тіла» греблі та створення підпору води у водосховищах), острови (як захист від ворогів) тощо. Упродовж тисяч років навколо таких осередків концентрувалося населення, будували міста, формувалися держави. Незважаючи на соціально-економічні негаразди, на місці зруйнованих виникали нові ЛТЧС, які продовжували змінювати навколишнє середовище.

До історико-ландшафтних осередків відносяться млинарські ЛТЧС. Млини відігравали надзвичайно важливу роль у соціально-економічному розвитку Правобережної України: вони забезпечували населення борошном, слугували окрасою села, регулювали воду в річках, були місцем укладання ділових угод тощо. З ландшафтознавчого погляду основне значення млинів полягає в тому, що саме ці ЛТЧС стали осередками трансформації натуральних долинно-річкових ландшафтів в антропогенні. Просторово-часовий аналіз формування осередків ДЛТЧС та їх структури дає можливість простежити своєрідні закономірності, що характерні для процесу антропогенізації річкових долин Правобережної України (рис. 3). Кожна видозміна водогосподарської ДЛТЧС зумовлена соціальними потребами суспільства, яке на різних стадіях свого розвитку має певні потреби. Зміна системи має два варіанти, які залежать від особливостей інженерно-технічної споруди та контролю над технічним блоком ДЛТЧС. Результати функціонування усіх систем однакові – отримання матеріальних благ, потреби в яких постійно збільшуються. На лінії часу чітко простежується послідовність розвитку: інженерно-технічна споруда «водяний» млин (до X ст.) → млинарські ЛТЧС (X ст. – початок XIX ст.) → млинарсько-гідроенергетичні ЛТЧС (XIX ст. – середина XX ст.) → гідроенергетичні ЛТЧС (з середини XX ст.). Трансформація природного блоку, яка проявляється через вплив на натуральні долинно-річкові ландшафти, зумовлює виникнення антропогенних типів місцевостей та призводить до формування категорії ландшафтно-техногенних систем. Удосконалення попередньої системи або утворення нової в кінцевому варіанті поряд з позитивним результатом дає негативний ефект. Як правило, це дестабілізація екологічного стану в річкових долинах, якого можна було б запобігти при конструктивному плануванні інженерно-технічних споруд і врахуванні можливих варіацій розвитку ДЛТЧС.

Висновок. Техногенний покрив у ДЛТЧС зумовлює докорінну перебудову натуральних геокомпонентів і викликає утворення ландшафтних осередків, які

дестабілізують функціонування як самої системи, так і суміжних ландшафтів. Тому, для розробки стратегії раціонального природокористування необхідно продовжувати та розширювати вивчення осередків й осередкових процесів у долинно-річкових антропогенних ландшафтах. Комплексні дослідження інженерів-техніків і ландшафтознавців допоможуть отримати дані, які дозволять прогнозувати розвиток динамічних процесів у ДЛТЧС, а також розробляти та здійснювати заходи, спрямовані на стабілізацію стану навколишнього середовища. Це сприятиме вирішенню проблеми оптимізації та раціонального природокористування у водогосподарських долинно-річкових ландшафтно-технічних системах і забезпечить їх якісне функціонування.

1. Вальчук-Оркуша О. М. Несприятливі процеси в дорожніх ландшафтах Поділля. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія*. Вінниця. 2010. Вип. 20. С. 90–93.
2. Денисюк Б. Г. Процеси і явища в рекреаційних мікроосередках. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія*. Вінниця. 2014. Вип. 26. С. 92–97.
3. Денисюк Г. І. Перспективні напрями розвитку антропогенного ландшафтознавства. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : География*. 2008. Т. 21, № 2. С. 53–56.
4. Денисюк Г. І., Стефанков Л. І. Процеси остепніння у ландшафтних комплексах заплави Південного Бугу. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія*. Вінниця. 2009. Вип. 18. С. 5–9.
5. Денисюк Г. І., Шмагельська М. О., Стефанков Л. І. Мікроосередкові процеси в антропогенних ландшафтах : монографія. Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. 212 с.
6. Залетаев В. С. Анализ экологической дестабилизации природной среды как путь познания деструктивных и созидательных процессов в природно-антропогенных системах. *Земле-владение и глобальные проблемы современности*. Москва : ИГ АН СССР, 1998. С. 99–101.
7. Залетаев В. С. Микроочаговые экологические кризисы как индикаторы трендов измененной среды. *Микроочаговые процессы – индикаторы дестабилизированной среды* : сб. науч. труд. / под ред. Н. М. Новиковой. Москва : РАСХН, 2000. С. 8–9.
8. Новикова Н. М. К типологии гидрогенных микроочаговых процес сов. *Микроочаговые процессы – индикаторы дестабилизированной среды* : сб. науч. труд. / под ред. Н. М. Новиковой. Москва : РАСХН, 2000. С. 10–17.
9. Стефанков Л. І. Влияние водохозяйственного строительства на развитие природных комплексов поймы Южного Буга : автореф. дис. ... канд. геогр. наук. Москва, 1996. 28 с.
10. Чеботарський В. А. Обґрунтування використання терміну «ландшафтний осередок» у ландшафтознавчих дослідженнях. *Фізична географія та геоморфологія*. Київ. 2014. Вип. 2. С. 15–21.
11. Шмагельська М. О. Мікроосередкові процеси в антропогенних ландшафтах Подільського Побужжя : автореф. дис. ... канд. геогр. наук. Чернівці, 2009. 17 с.
1. Valchuk-Orkusha O. M. Nespryiatlyvi protsesy v dorozhnikh landshaftakh Podillia. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Seriiia : Heohrafiia. Vinnytsia. 2010. Vyp. 20. S. 90–93.
2. Denysyk B. H. Protsey i yavyshcha v rekreatsiinykh mikrooseredkakh. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Seriiia : Heohrafiia. Vinnytsia. 2014. Vyp. 26. S. 92–97.
3. Denysyk H. I. Perspektyvni napriamy rozvytku antropohennoho landshaftoznavstva. *Uchenye zapysky Tavrycheskoho natsyonalnoho unyversyteta ym. V. Y. Vernadskoho. Seryia : Heohrafiia*. 2008. T. 21, # 2. S. 53–56.
4. Denysyk H. I., Stefankov L. I. Protsey ostepninnia u landshaftnykh kompleksakh zaplavy Pivdennoho Buhu. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Seriiia : Heohrafiia. Vinnytsia. 2009. Vyp. 18. S. 5–9.
5. Denysyk H. I., Shmahelska M. O., Stefankov L. I. Mikrooseredkovi protsesy v antropohennykh landshaftakh : monohrafiia. Vinnytsia : PP «Edelweis i K», 2010. 212 s.

6. Zaletaev V.S. Analiz ekologicheskoi destabilizatsii prirodnoi sredy kak put poznaniia destruktivnykh y sozdatelnykh protsessov v prirodno-antropochnykh systemakh. *Zemlevladyeniye y hlobalnye problemy sovremennosti*. Moskva : YH AN SSSR, 1998. S. 99–101.
7. Zaletaev V.S. Mykrookhodovye ekologicheskiye kryzisy kak yndykatory trendov yzmenennoi sredy. *Mykrookhodovye protsessy – yndykatory destabilizirovannoi sredy* : sb. nauch. trud. / pod red. N. M. Novikovoi. Moskva : RASKhN, 2000. S. 8–9.
8. Novikova N. M. K tipologii gidrochnykh mykrookhodovykh protsesov. *Mykrookhodovye protsessy – yndykatory destabilizirovannoi sredy* : sb. nauch. trud. / pod red. N. M. Novikovoi. Moskva : RASKhN, 2000. S. 10–17.
9. Stefankov L. Y. Vliyaniye vodokhoziaistvennogo stroitelstva na razvitiye prirodnkh kompleksov poimyy Yuzhnogo Buha : avtoref. dys. ... kand. geogr. nauk. Moskva, 1996. 28 s.
10. Chebotarskyi V. A. Obgruntuvannya vykorystannya terminu «landshaftnyi osередok» u landshaftoznavchyykh doslidzhenniakh. *Fizychna heohrafiia ta heomorfologhiia*. Kyiv. 2014. Vyp. 2. S. 15–21.
11. Shmahelska M. O. Mikrooseredkovi protsesy v antropochnykh landshaftakh Podilskoho Pobuzhzhia : avtoref. dys. ... kand. geogr. nauk. Chernivtsi, 2009. 17 s.

Подано до редакції 18.09.2018

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик

УДК 911.3(477.65)

Ситник О.І.¹, Ніколаєвський В.П.²¹Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини²ПАТ «Заваллівський графітовий комбінат»**Гайворонський старопромисловий район: формування, сучасний стан, перспективи подальшого розвитку**

Одним із типів проблемних територій, що виокремлюються під час реалізації регіональної політики в економічно розвинених країнах світу, є старопромислові райони. Актуальність проблеми старопромислових районів для України пояснюється їх доволі потужним виробничим, експортним та демографічним потенціалом, який за сучасних умов реалізується не в повному обсязі, негативними структурними змінами, наявністю в них цілої низки проблем не лише виробничого, а й гуманітарного характеру. До старопромислових районів варто відносити не лише ті райони, де виробництво сформувалося дуже давно, а також ті території, що набули досить активно розквіту у період перших довоєнних радянських п'ятирічок. В Україні старопромислові райони мають специфічну, значною мірою радянську історію. Типовими старопромисловими районами в Україні є Донбас та Промислове Придніпров'я, а також окремі території з рисами старопромислових районів у межах Центральної України, Поділля, Галичини, тощо. До старопромислових районів варто віднести Гайворонський район Кіровоградської області, який має риси та особливості одночасно староосвоєного і старопромислового районів. За способом формування, становлення й подальшого розвитку його можна віднести до таких, історія яких відбувалася самостійно за рахунок просторового прояву ринкових сил, і таких, що сформувалися в умовах планової економіки й мають «вольовий характер» свого утворення та розвитку. За критерієм спеціалізації, він відноситься до старопромислових районів переважно «сировинного типу» та районів, що спеціалізуються (спеціалізувались) на традиційних галузях обробної промисловості (машинобудування, зокрема, транспортного й приладобудування,) із відносно низьким рівнем технологічного розвитку промислового комплексу та надлишком виробничих потужностей, що представлені великими та середніми підприємствами із застарілим обладнанням. Видобуток корисних копалин на досліджуваній території призвів до утворення антропогенно-гірничопромислового ландшафту. Одним із шляхів стабілізації та поліпшення ситуації в Гайворонському старопромисловому районі є подальше використання місцевих покладів корисних копалин, а також рекреаційних ресурсів, комбінація яких вдало поєднана на території району, але комплекси рекреаційних можливостей розташовуються нерівномірно і якість їх нерівноцінна.

Ключові слова: старопромисловий район, міжзональний геоекотон, Гайворонський старопромисловий район, антропогенні ландшафти, заселення, спеціалізація, рекреаційні ресурси,

O.I Sytnyk, Nikolayevskiy B.P. Hayvoron old-industrial district: formation, current, perspectives for further development. One of the types of problem areas that are distinguished in the implementation of regional policy in economically developed countries the old industrial areas are. The urgency of the problem of the old-industrial areas for Ukraine is due to their rather powerful production, export and demographic potential, which in modern conditions is not fully realized, negative structural changes, the presence of a number of problems not only in the industrial but also in the humanitarian nature. The old industrial regions should include not only those areas where production has been formed for a long time, but also those territories that have gained sufficiently active prosperity during the period of the first prewar Soviet five-year plans. In Ukraine, the old industrial areas have a specific, largely Soviet history. Typical industrial districts in Ukraine are Donbass and Industrial Dnieper, as well as some territories with traits of the old industrial districts within Central Ukraine, Podillya, Galicia, and others like that. The old-industrial areas include Hayvoron district of the Kirovograd region, which has features of both the old-developed and old-industrial areas. By the way of formation, the formation and the further development it can be attributed to those whose history took place independently at the expense of the spatial manifestation of market forces, and those formed in the conditions of a planned economy and have a "volitional character" of their formation and development. According to the criterion of specialization, it relates to the old-industrial areas mainly "raw-type" and areas specializing in the traditional branches of the manufacturing industry (machine building, in particular, transport and instrument making), with a relatively low level of technological development of the industrial complex and excess production

capacity, presented by large and medium-sized enterprises with the outdated equipment. The extraction of minerals on the studied territory has led to the formation of anthropogenic-mining industry landscape. One of the ways of the stabilization and the improvement of the situation in the Gaivoron old industrial district is the further using of local deposits of minerals, as well as recreational resources, the combination of which is successfully combined in the district, but the complexes of recreational opportunities are uneven and their quality is uneven.

Key words: old industrial area, interzonal geoeoconte, Hayvoron old-industrial area, anthropogenic landscapes, settlements, specialization, recreational resources,

Наявність проблеми. Одним із типів проблемних районів, що виокремлюються під час реалізації регіональної політики в економічно розвинених країнах світу, є старопромислові райони (в європейських країнах – *old industrial regions*, або скорочено *OIRs*, у США – *old industrial areas* – *OIAs*, *old traditional regions*). Концентруючи значну (в масштабах відповідних країн) частку виробничих потужностей, інфраструктури та населення, а на певному етапі свого розвитку – й комплекс проблем економіко-соціально-екологічного змісту, ці райони є надзвичайно цікавими із соціально-економічної й політичної точки зору. Упродовж останніх десятиліть кількість таких районів збільшилась за рахунок країн колишнього соціалістичного табору й СРСР, що привернуло увагу та активізувало дискусії щодо наукового визначення цього типу проблемних територій, а також пошуку найбільш оптимальних шляхів їх подальшого розвитку [15].

Актуальність проблеми старопромислових районів для України пояснюється їх доволі потужним виробничим, експортним та демографічним потенціалом, який за сучасних умов реалізується не в повному обсязі, негативними структурними змінами (сутність яких зводиться до посилення сировинної орієнтації цих територій), наявністю в них цілої низки проблем не лише виробничого, а й гуманітарного характеру. Проблеми старопромислових районів є багатоаспектними та широкоформатними і саме тому потребують ґрунтовних географічних досліджень.

У межах України старопромислові райони легко розпізнати за ступенем застарілості та низького рівня промислових технологій, зосереджених в їх межах. Територіям, які мають ці ознаки характерна наявність досить гострих екологічних та соціальних проблем, що зумовлено розташуванням значної кількості екологонебезпечних чи ресурсоемних підприємств із застарілими фондами і технологіями. Однак, на нашу думку, до старопромислових районів варто відносити не лише ті райони, де виробництво сформувалося дуже давно, а також ті території, що набули досить активно розквіту у період перших довоєнних радянських п'ятирічок.

Аналіз попередніх публікацій. Варто зазначити, що старопромислові райони часто ототожнюють із депресивними територіями. Проблематика репресивності набула особливої актуальності в Україні в др. пол. 90-х рр. XX ст., оскільки саме в цей час почали істотно наростати територіальні диспропорції. Ґрунтовні напрацювання у вивченні загальних аспектів формування й розвитку депресивних територій та старопромислових районів мають Г. Денисик [5], Н. Дериземля [6], І. Мельник [14], А. Килимчук [10], І. Гукалова [4], Ф. Заставний [8], Т. Лазарева [12], Г. Підгрушний [18], М. Барановський [2], О. Ситник [21], В. Пацюк [17], Л. Руденко [20], А. Тимарцев [22].

Метою дослідження є аналіз функціонування Гайворонського адміністративного району, як території із типовими рисами старопромислових районів у межах Центральної України, його становлення, розвитку, сучасного стану та

впливу на прилеглі території, обґрунтування напрямів оптимізації.

Результати дослідження. Старопромисловий район – територія, де сконцентрована велика кількість промислових підприємств, які виробляють значно більший обсяг промислової продукції, мають високі темпи зростання інвестицій, заробітної плати порівняно з іншими територіями, але в той же час для них характерний високий ступінь зношеності основних фондів, низький рівень використання новітніх технологій і значний рівень забруднення навколишнього середовища. Таким територіям притаманна наявність гострих проблем гуманітарного плану (від демографічних до екологічних). Фахівці виділяють п'ять визначальних ознак старопромислового району, серед яких: історична специфіка в територіально-виробничому розподілі праці, що склалася; переважання використання застарілих технологій та засобів виробництва; виробництво промислової продукції низького рівня наукоємності; локалізація ринків збуту продукції, що випускається; низька сприйнятливість до інновацій [15].

Поняття «старопромисловий», як і «староосвоєний» район, використовується мало. Ці поняття не ідентичні. Поняття «староосвоєний район» значно ширше ніж «старопромисловий район». Староосвоєний район може сформуватися не лише завдяки промислового, але й інших видів господарського освоєння природних ресурсів – сільсько-, лісо-, водогосподарського тощо. Частіше старопромисловий район є складовою староосвоєного району, але може формуватися й функціонувати самостійно. У будь-якому випадку старопромисловий район має специфічні, інколи лише йому належні ознаки: здебільшого чіткі часові й просторові межі. Ця ознака дає можливість прослідковувати процес розвитку старопромислового району, особливості й етапи формування структури антропогенних (переважно техногенних) ландшафтів, їх екологічний стан тощо. Однак, інколи часові межі формування старопромислового району визначити важко [5].

Необхідно зазначити, що саме старопромислові райони і досі лишаються опорними і високорозвиненими серед інших українських районів в плані економічних показників, накопиченого потенціалу, зокрема трудового, і володіють неабиякою науково-дослідною і конструкторською базою. Тобто, вони продовжують виконувати функції, які сприяють реалізації загальнодержавних цілей.

Науковці виділяють три типи підходів до розуміння старопромислового району: як району із негнучкою («законсервованою» чи застарілою) виробничою структурою; як проблемного чи депресивного; як опорного для держави. Незважаючи на таке неоднозначне тлумачення, всі вони можуть бути підставою для формулювання пріоритетів у регіональній політиці [4].

В Україні старопромислові райони мають специфічну, значною мірою радянську історію. Усвідомлення необхідності їх реструктуризації прийшло разом із геополітичними змінами, переходом до ринкових механізмів господарювання, коли було втрачено на постсоціалістичному просторі ринки сировини та збуту продукції, а державна підтримка різко скоротилася. Як засвідчують дослідники, успішність реконструкції старопромислових районів визначається географічними особливостями територій, зокрема такими як підприємницька поведінка населення, доступність капіталу, рівень кваліфікації та мобільність робочої сили, умови навколишнього середовища, можливість органів влади підтримувати реструктуризаційні процеси, геополітична ситуація тощо. Виходячи із цих особливостей, одні райони впадають в стан депресії, інші – більш-менш швидко

адаптуються до нових умов ринкового середовища.

В історичному розвитку старопромислових районів можна виділити три стадії: становлення, розвиток та занепад. Занепад старопромислових районів є наслідком поступової втрати ними технологічних переваг, отриманих у результаті швидкого розвитку перших двох (особливо другій) стадій. Старопромислові райони, які одними з перших вступили до стадії індустріального розвитку, та маючи недостатньо диференційовану структуру господарства, під час зміни економіко-технологічних устроїв виробництва поступово входили до стадії депресії. Але, якщо у Європі, період депресії призвів до переходу до нових технологій, то занепад старопромислових районів в Україні – до економічної стагнації, уповільнення технологічного оновлення. Одночасно це супроводжується низьким рівнем народжуваності, причиною якої є відтік працездатного населення зі старопромислових районів, старінням населення, погіршенням загального добробуту мешканців (втрата роботи, зменшення рівня заробітної плати тощо) [14, 15].

Таким чином, старопромислові райони надзвичайно складні природно-господарські утворення, формування яких може тривати десятиліттями або й століттями, вони потребують детальних суспільно-географічних досліджень для переходу до гармонійного інноваційного розвитку.

В Україні типовими старопромисловими районами є Донбас та Промислове Придніпров'я, а також виділяються окремі території з рисами старопромислових районів у межах Центральної України, Поділля, Галичини, тощо.

Їх економіка станом на 2018 рік характеризувалася відносно повільними темпами післякризового відновлення. Ризики та загрози ефективному розвитку обумовлені внутрішніми дисбалансами: консервацією неефективної економічної структури; недоліками використання потенціалу; інституційними проблемами; недостатньою концептуальною та нормативно-правовою розробленістю *проблем диверсифікації національної економіки в цілому та старопромислових районів зокрема*; недосконалістю державної інноваційно-інвестиційної політики *старопромислових галузей*; проблемами інвестиційного забезпечення розвитку; інноваційними проблемами; проблемами конкурентоспроможності; соціально-трудовими проблемами, що свідчить про необхідність формування та реалізації державної та регіональної політики щодо заохочення до структурної модернізації економіки старопромислових районів. Ефективним засобом зниження або обмеження впливу ризиків та загроз розвитку старопромислових районів в умовах їх значної залежності від кон'юнктури світових ринків є диверсифікація експортного потенціалу, ринків збуту, розширення видів економічної діяльності, спрямованих на забезпечення зростання доданої вартості товару, що виробляється в нових або модернізованих секторах диверсифікованої економіки старопромислового району [3].

На нашу думку, до складу старопромислових районів варто віднести Гайворонський район Кіровоградської області, який має риси та особливості одночасно староосвоєного і старопромислового районів. За способом формування, становлення й подальшого розвитку його можна віднести до таких, історія яких відбувалася самостійно за рахунок просторового прояву ринкових сил, і таких, що сформувалися в умовах планової економіки й мають «вольовий характер» свого утворення та розвитку. За критерієм спеціалізації, він відноситься до старопромислових районів переважно «сировинного типу» та районів, що

спеціалізуються (спеціалізувались) на традиційних галузях обробної промисловості (машинобудування, зокрема, транспортного й приладобудування) [14].

Гайворонський район розміщений на заході Кіровоградської області (площа 0,7 тис. км², населення складає понад 37 тис. чол.) межує із Бершадським районом Вінницької області, Балтським та Савранським районами Одеської області, з Уманським районом Черкаської області та Благовіщенським районом Кіровоградської області.

Він належить до міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України, території багатой на історичні події та різноманітні природні ресурси, що, власне, і визначило тенденції його освоєння та сучасного стану. У межах Гайворонського району історично зародилися й до сьогодні існують потужні промислові об'єкти, які мають важливе значення для розвитку не лише означеної території, а й нашої країни загалом.

Унікальність досліджуваної території також полягає у її розміщенні в межах південної частини Західно-Придніпровської денудаційної височини, віднесеної згідно схеми фізико-географічного районування України до Середньобузької височинної фізико-географічної області. На особливості ландшафтної структури, наявності різноманітних мінеральних ресурсів та значних родовищ рідкісних корисних копалин у межах Гайворонського району значною мірою впливає його приуроченість до окремих структур Українського кристалічного щита [13].

На початку XX ст. були відкриті потужні поклади графітових руд, мігматитів, чарнокітів, каоліну. Саме наявність доступних покладів цих корисних копалин, досить зручне географічне положення, прокладання залізниці вузької колії (кін. XIX ст.), а згодом і широкої колії, формування відповідної інфраструктури сприяло інтенсивному розвитку гірничодобувної промисловості.

Водночас, сприятливі ґрунтово-кліматичні умови, наявність потужної водної артерії – р. Південний Буг, давали можливість займатись багатогалузевим сільським господарством. Всі ці означені чинники свого часу сприяли піднесенню економічного розвитку Гайворонського району, перетворення на унікальну територію з лишень йому притаманними рисами, які і до сьогодні визначають окремі напрямки спеціалізації господарського комплексу.

Територію Гайворонського району можна віднести до території давнього освоєння, про що свідчать виявлені археологічні знахідки, хоча деякі із них затоплені водами Гайворонського водосховища. Формування промислового осередку на безіменному острові на р. Південний Буг між теперішніми м. Гайворон та с. Сулгутово, ранньослов'янського металургійного центру, науковці відносять до VI-VII ст. н.е. Цю пам'ятку археологи розглядали як виокремлений центр металургійного ремесла з високим рівнем технологічності й виробничої діяльності. Всього археологи відкрили під час розкопок 1960-1961 рр., що передували будівництву Гайворонської ГЕС, 25 залізоплавильних печей двох типів: 4 агломераційні для попереднього обпалення (збагачення) залізної руди та 21 горн для відновлення заліза. Сировиною для горнів слугував місцевий бурий залізняк (марганцево-залізністі руди з більшим вмістом заліза ніж у болотних рудах), поклади якого відкриті неподалік. Зрозуміло, що наявність на поверхні легкодоступного розробкам бурого залізняка, запаси води й палива зумовили появу стародавнього металургійного центру.

Своєю продукцією острів забезпечував не тільки потреби власного

поселення, а й поширював залізо як напівфабрикат далеко за його межами. За розрахунками археологів на острові було вироблено стільки заліза, що його могло вистачити для забезпечення сільськогосподарським, ремісничим та побутовим реманентом 5-8 тогочасних поселень.

Власне, становлення Гайворонського старопромислового району розпочалося у др. пол. XIX ст., коли на Прибужжі починає розвиватись цукрова промисловість, споруджуються водяні млини, винокурні, пивоварні, цегельні заводи. Зокрема, у Могильному і Сальковому працювали заводи з переробки цукрових буряків, в Ташлику – млин і винокурня. Виникла потреба у забезпеченні зростаючих обсягів транспортних перевезень. Гузовий транспорт виявився для цього малоефективним. Використати р. Південний Буг для перевезень теж було неможливо, бо водна артерія мала багато порогів і бродів, які перешкоджали судноплавству. Єдиним був вихід – будівництво залізниці [10].

Таким чином, потужним поштовхом у розвитку господарського комплексу досліджуваної території стало прокладання залізниці вузької колії (750 мм), яку згодом стали називати «Гайворонська вузькоколіїка», а у наш час – «Подільський трамвай».

Гайворонська вузькоколіїка була складовою однією з найбільших мереж вузькоколіїних залізниць, що у роки свого піднесення пролягала територією сучасних п'яти областей України і сусідньої невизнаної держави Придністров'я (де-юре – частина Молдови). Більшість ліній цієї велетенської системи побудовані на межі XIX-XX ст. Вузькоколіїний гігант в перші десятиліття XX ст. нестримно розвивався. Майже щороку з'являлися усе нові гілки – від цукрових заводів та інших об'єктів. Із вузькоколіїною залізницею докорінно змінювалося життя важкодоступної до того моменту «глушини», визначилась професійна зайнятість населення. Лише, наприкінці 1920-х рр. у Гайвороні проживало понад 1 тис. залізничників [11]. У 1950-х рр., Гайворонська мережа досягла пікової точки свого розвитку. Протяжність ліній на той час складала близько 700 км. [1, 10].

Дякуючи розвитку вузькоколіїки, кін. XIX-поч. XX ст. став визначальним у житті мешканців Прибужзького краю і сприяв, власне, формуванню Гайворона як важливого транспортного вузла, а згодом і промислового центру.

З розвитком залізниці, розпочалась історія ПАТ «Гайворонський тепловозоремонтний завод» із побудованих у 1897 р. Головних залізничних майстерень й паровозного депо, які здійснювали ремонт паровозів вузької колії. У 1898 р. майстерні вже функціонували як повноцінне підприємство і визначали галузеву й територіальну спеціалізацію Гайворонщини.

У 1937 р. Головні майстерні були перейменовані у Гайворонський паровозоремонтний завод – єдине в системі ЦТВР МШС СРСР підприємство, яке спеціалізувалося на ремонті паровозів вузької (750 мм) колії.

У 1965 р. завод досяг найкращих показників, відремонтувавши 392 паровози. У зв'язку з переходом на нові, більш прогресивні види тяги – тепловозну і електровозну – у квітні 1970 р. Гайворонський паровозоремонтний завод був перейменований в тепловозоремонтний, і залишився надалі провідним підприємством, де ремонтували тепловози вузької колії. Із завершенням ремонту паровозів, яких за 1898-1974 рр. було відремонтовано понад 10 тис., після реконструкції під'їзних шляхів, тобто перешивки з вузької (750 мм) на нормальну (1524 мм) колію, завод у 1974 р. розпочав освоєння капітального ремонту тепловозів різних модифікацій для вузької і широкої колії та дрезин.

Найбільш знаковою подією, що сприяла піднесенню економічного розвитку Гайворонського району, визначила його спеціалізацію на тривалий час і наділила територію рисами старопромислового розвитку, стало відкриття покладів графітової руди і згодом їх розробка у 1920-х рр. поблизу с. Завалля.

На сьогодні добуванням і переробкою графітової руди займається ПАТ «Заваллівський графіт».

Перше обстеження покладів графітовмісних порід в районі Побужжя було проведене у 1921-1924 рр. і через п'ять років розпочалося будівництво збагачувальної фабрики, яка почала працювати у листопаді 1934 р. з проектною потужністю 4,5 тис. т/ рік графіту, а з 1937 р. вступила в дію шахта з видобутку графітової руди, прокладалися під'їзні шляхи, підземні комунікації [21].

Виконуючи завдання індустріалізації, за роки другої п'ятирічки (1932-1937 рр.) на підприємстві впроваджувалися нові технологічні прийоми та методи роботи, економії сировини, матеріалів, збільшення випуску продукції. У зв'язку з цим змінився й вигляд Завалля. Поруч з фабрикою та шахтою з'явилося робітниче селище, в якому налічувалося 100 двоквартирних будинків, семирічна школа, аптека, дитячий садок.

Післявоєнний період ознаменувався розвитком провідних галузей господарства, що потребували графітової продукції. З 1950 р. після проведеної реконструкції на підприємстві постійно зростало виробництво продукції за рахунок розширення енергетичної бази, здійснювався перехід з підземного на відкритий (кар'єрний) спосіб видобутку графітової руди. На комбінаті широко впроваджувалась механізація і автоматизація виробничих процесів. Продукція підприємства експортувалась майже в 20 країн світу. Проводилась ґрунтовна науково-дослідна робота [19]. Завдяки розвитку графітодобувної галузі, у 1957 р. Заваллю був наданий статус селища міського типу, що сприяло подальшому розвитку інфраструктури.

Вдосконалення технологічних процесів збагачення графітової руди, поява нової техніки, перехід на кар'єрний видобуток дозволили за короткий термін збільшити проектну потужність підприємства більше ніж втричі та довести об'єм видобутку графіту до 29 тис. т/рік. На 70-80-і рр. XX ст. припадає період найбільшого розквіту комбінату та смт. Завалля. У 1968 р. графітовий комбінат був представлений на ВДНГ у Москві. У 70-і рр. XX ст. підприємство виробляло майже 80% кристалічного графіту СРСР і перетворилося в центр науково-технічного прогресу галузі. Збільшення виробництва графіту супроводжувалось поліпшенням його якості. Це означало, що Заваллівський графітовий комбінат задовольнив потреби країни у графітовій продукції, країна відмовилася від імпорту цієї продукції, заощаджуючи 6 млн. карбованців і понад 1 млн. дол. США на рік.

Крім добування графітової руди чільне місце в Гайворонському районі належить розробці мігматитів. В 1937 р. Українське геологічне управління виконало попередню розвідку на площі майбутнього родовища мігматитів, а у 1938 р. родовище було детально розвідане Московською конторою пошуку. Обраховані запаси каменю в межах проектного контуру склали 9 млн. м³. З цього моменту почався відлік Гайворонського спеціалізованого кар'єру як гірничого підприємства з видобутку та переробки каменю відкритим способом [16].

Упродовж двох десятиліть містоутворюючим підприємством Гайворона був завод «Актан», заснований у 1969 р. як філія Харківського заводу «Радіодеталь», що спеціалізувалась на виробництві компонентів для радіоелектронної

промисловості. За роки свого існування завод «Актан» збудував 7 житлових багатоповерхових будинків, дитсадок, їдальню, очисні споруди, побутові каналізації з міським каналізаційним колектором, водозабір та водогін питної води, від котельні підприємства надавалась тепла енергія місту.

У 1964 р. вступила в дію Гайворонська ГЕС, яка забезпечувала електроенергією підприємства й господарства Гайворона та району.

Таким чином, упродовж декількох десятиліть спостерігався інтенсивний економічний розвиток Гайворонського району. В його межах сформувались 3 промислових пункти з підприємствами, які визначали їх спеціалізацію: м. Гайворон – транспортний вузол, машинобудування, харчова та гірничо-добувна промисловість; смт. Завалля – гірничо-добувна промисловість; смт. Салькове – харчова та гірничо-добувна промисловість.

Проте, разом із політичними, соціальними і економічними змінами в країні, 80-90-і рр. XX ст. виявились кризовими, випробувальними для господарського комплексу Гайворонщини. З др. пол. 80-х рр. руйнувались господарські зв'язки між республіками, галузями, окремими підприємствами. Почастішали збої в роботі знакових заводів, промислових об'єднань.

З початком функціонування у РФ тепловозремонтного заводу, який лагодив вузькоколіїні локомотиви, значно зменшилась кількість тепловозів, що надходила в м. Гайворон. ГТРЗ втрачав позиції монополіста з ремонту рухомого складу для залізниці вузької колії, почались пошуки можливостей для виробництва іншої продукції (обладнання для харчової, енергетичної, хімічної, металургійної галузей промисловості, аграрного сектору тощо).

Після розпаду СРСР ситуація ще більш ускладнилась. Вузькоколіїні тепловози для ремонту не надходили, бо вони залишились за межами України. Завод опинився в скрутному становищі через фінансово-економічну кризу. На середину 1990-х рр. підприємство майже зупинило роботу. Лише, з 1996 р. завод частково почав відновлювати втрачені позиції. Проте недостатнє державне фінансування та кризові процеси, що спостерігали в Україні, не дали змогу ГТРЗ розвиватись на повну потужність і на поч. XXI ст. завод опинився на межі закриття. Неефективні методи роботи, зокрема дуже низька комп'ютеризація в час ІТ прогресу, та повна відсутність модернізації призвели до того, що у 2014 р. Фонд державного майна України ініціював приватизацію ГТРЗ.

У 90-і рр. XX ст. також настав переломний момент у розвитку Заваллівського графітокомбінату та селища. З розпадом Радянського Союзу різко знизився попит на заваллівський графіт, як на внутрішньому, так і на міжнародному ринках. Багато споживачів переорієнтувались на дешеву і нижчої якості китайську графітову руду, що відповідно призвело до зменшення випуску вітчизняної продукції, погіршення матеріально-технічної бази комбінату та призупинення соціально-економічного розвитку смт. Завалля.

У 1994 р. розпочався процес приватизації Сальківського цукрового заводу. Через неефективний менеджмент та постійні зміни власників контрольного пакету акцій виробництво цукру скорочувалось, а завод занепадав і згодом був визнаний банкрутом. Закриття цукрового заводу спричинило масове безробіття серед мешканців Салькового та поступовий занепад селища.

Негативні тенденції в економіці також вплинули на роботу Гайворонського спеціалізованого гранітного кар'єру. Зниження попиту на продукцію призвели до скорочення виробництва, відповідно, і до скорочення кількості працівників.

Гарячково вишукувались заходи жорсткої економії палива, електроенергії, матеріальних ресурсів. Вироблялась лише та продукція, яку потребував споживач, вивчалися методи гнучкого господарювання, що дозволило відвернути руйнацію підприємства.

Наприкінці 1990-х рр. «Актан» як завод призупинив свою діяльність і незабаром був перепрофільований.

В історичному плані еволюція старопромислових районів показала, що в їх трансформації визначальну роль відіграє система інвестування, яка, в одному випадку, може призвести до інерційного сценарію розвитку, тобто «консервації» технологічної відсталості території, а в іншому – ефективному заміщенню чи, як мінімум, ефективній реструктуризації галузей старої індустрії [3].

Зрозуміло, що процеси модернізації та реконструкції діючої системи господарювання в Гайворонському районі вимагали потужного інвестування й реорганізації, що з величезними труднощами втілювались в життя.

У зв'язку із зменшенням попиту на графітову продукцію та призупинення роботи Заваллівського графітового комбінату, в селищі Завалля спостерігалась переорієнтація зайнятості населення. Проте, іншого виходу не було і немає на сьогодні стосовно повноцінної роботи Заваллівського графітового комбінату, що дає змогу відновити колишні позиції Гайворонського району. Вагомою перевагою для відновлення роботи комбінату слугувало те, що заваллівський графіт за своєю якістю не поступається найкращим у світі графітам цейлонських і мадагаскарських родовищ, і саме цей чинник вплинув на подальшу долю підприємства. Іноземні та вітчизняні інвестори надали інвестиції для розвитку комбінату, що сприяло з 1998 р. відновленню, а згодом і приросту виробництва продукції.

Розпочалася реструктуризація виробництва, метою якої були оптимізація витрат, зменшення собівартості продукції, раціональне використання трудових та виробничих ресурсів, випуск матеріалів, відповідних сучасним вимогам. Також на підприємстві значна увага приділяється питанням розширення номенклатури виробленої графітової продукції, освоюються нові напрями застосування та збуту.

Графіт експортується в країни близького та далекого зарубіжжя. На сьогодні ПАТ «Заваллівський графіт» є монополістом у сфері виробництва природного графіту та випуску графітової продукції на території України та на європейській частині СНД. Підприємство має змогу виготовляти понад 25 різних марок графіту з вмістом вуглецю від 85% до 99,95% та крупністю від 4 до 200 мкм, а також випускати колоїдно-графітові препарати та мастильно-охолоджуючі рідини на основі графіту. Розвідані запаси графіту оцінюються в 6418800 т, яких за підрахунками науковців вистачить приблизно на 100 років.

З реструктуризацією виробництва Гайворонського спеціалізованого гранітного кар'єру почалось відродження підприємства, що стало також знаковим для Гайворонського району.

Враховуючи геологічну будову, останні десятиріччя визначались відкриттями нових родовищ корисних копалин, відновленням й розширенням видобувних робіт на наявних кар'єрах, що дозволяє зберегти галузеву спеціалізацію району й економічний розвиток.

Перспективними для подальшої розробки, крім «традиційних» корисних копалин, в Гайворонському районі є Заваллівське родовище чарнокіту (селище Салькове) та Вікненське родовище каолінів.

Розробку Заваллівського родовища чарнокіту, геологічні запаси якого

складають понад 11 млн. т., здійснюється в межах с. Сальково. Чарнокіт добувається відкритим способом, виробництво щебеню здійснюється на гірничо-щебеновому комбінаті з використанням сучасного високотехнологічного обладнання, яке забезпечує випуск продукції згідно європейських стандартів якості.

Крім цього, виявлені Південно-Хашуватівське й Сабатинівське родовища графітової руди та інші прояви із загальними запасами близько 60 млн. т. високоякісних графітових руд. Ці поклади є резервною сировинною базою Заваллівського гірничо-збагачувального підприємства.

В продуктивній товщі Заваллівського графітового родовища, разом з біотит-графітовими гнейсами, які є графітовою рудою, досить широко поширені біотит-гранатові, гранат-біотитові гнейси, які вивчалися як сировина для отримання абразивного гранату. Вміст гранату в продуктивній товщі змінюється від 6 до 35% (в світовій практиці, з урахуванням типу порід, продуктивною вважається товща з вмістом гранату 10%). Встановлено можливість отримання гранатового концентрату, який задовольняє вимоги щодо виробництва абразивних виробів і порошоків для шліфування скла. Запаси гранатової руди в діючому кар'єрі оцінені в кількості 7 млн. т.

В східній частині Гайворонського району є перспективи відкриття потужних родовищ абразивного гранату.

Супутнім матеріалом під час добування графітової руди є скельна порода, придатна для виробництва щебеню та каменю-буту. Її запаси в межах ліцензійної площі відпрацювання Південно-Східної ділянки родовища складають понад 53,2 млн. м³. На сьогодні існує виробництво щебеню із скельних порід Заваллівського графітового родовища складає 60 тис. м³/рік.

За 15 км. на південь від Заваллівського родовища графіту, в Саранському районі Одеської області в 1990 р. відкрито Майське родовище золота. Запаси, оцінені на стадії детальних пошуків, складають близько 170 т. металу в надрах із вмістом золота в руді 6,7 г/т. На північному продовженні Майського родовища, на лівому березі р. Південний Буг поблизу с. Чемерпіль Гайворонського району знаходиться Чемерпільське родовище золота, яке вивчалось на стадії загальних пошуків. За результатами досліджень промислові концентрації золота виявлені в «залізних капелюхах» кори вивітрювання кристалічних порід. Запаси золота та площа родовища потребують детального вивчення.

Серед покладів рудних корисних копалин, які мають перспективу розробки, є Хашуватівське родовище марганцевих руд, розташоване на західній околиці с. Хашувате, на лівому березі р. Південний Буг. Родовище протягається в широтному напрямку на 10 км., має ширину 1 км. та складається із 15 рудних пластів. Запаси потребують більш детального вивчення. В роки Другої світової війни це родовище експлуатувалось німецько-фашистськими окупантами.

У межах Заваллівського родовища графіту, а також поблизу Гайворона, сіл Могильне й Червоне детально вивчені технологічні показники та визначені запаси суглинків і глин. Попередні результати свідчать про високу якість продукції з цієї сировини та низьку її собівартість, враховуючи розвиток гірничих робіт. Практично всі різновиди глинистої сировини можуть бути використані для керамзитового, цегельного та черепичного виробництва, для реконструкції гідротехнічних споруд та дорожнього будівництва.

Техногенні відходи у вигляді тонко-дрібнозернистих і слабко-глинистих пісків кварц-польовошпатового складу, утворені під час збагачення графітової та

гранатової руди (хвости збагачення), можуть бути використані для дорожнього будівництва, виробництва пінобетону, силікатної цегли тощо. У відпрацьованих хвостосховищах Заваллівського гірничозбагачувального комбінату накопичено понад 50 млн. т. хвостів збагачення.

В Гайворонському районі відкриті запаси високоякісних питних, слабо мінералізованих підземних вод, що дає можливість широко використовувати їх для зрошення, розширення мережі питного водозабезпечення та виробництва бутильованої води. Відкриті прояви радонових лікувальних вод.

Незважаючи на важку ситуацію з обладнанням, нестачу кваліфікованих кадрів та інші проблеми, не втратив повністю інвестиційну привабливість Гайворонський тепловозоремонтний завод, маючи потенціал і потужності для подальшого розвитку. І восени 2017 р. ПАТ «ГТРЗ» стало приватним підприємством. Із зміною форм власності, надходженням інвестицій, тепловозоремонтний завод активно відновлює зв'язки з колишніми партнерами, для яких тільки за другу половину 2017 р. виконав сотні поставок запчастин для залізниць не тільки по Україні, але і на ринок Європейського Союзу та країн СНД, зберігаючи, таким чином, спеціалізацію. Також було прийнято рішення запустити новий напрямок діяльності – ремонт вагонів. З цією метою на підприємстві розпочато реконструкцію.

Незважаючи на можливі перспективи реорганізації та розвитку підприємств гірничодобувної, машинобудівної та харчової промисловості, на території досліджуваного старопромислового району доцільним, на нашу думку, буде впровадження індустріального туризму, геотуризму, що дозволить по іншому оцінити перспективи Гайворонщини.

Залежно від функціонування та морфогенетичних ознак виділено напрями використання різноманітних об'єктів Гайворонського старопромислового району у туристично-екскурсійній справі: *історичний* (відображення історії населених пунктів, яка пов'язана із розвитком гірничо-видобувної діяльності); *культурологічний* (об'єкти матеріальної культури, сформовані в результаті діяльності промислових підприємств); *виробничо-технологічний* (знайомство із застосовуваними виробничими технологіями).

Одним із імовірних шляхів стабілізації та поліпшення ситуації в Гайворонському старопромисловому районі є використання місцевих рекреаційних ресурсів, комбінація яких вдало поєднана на території населених пунктів та прилеглих територіях, але комплекси рекреаційних можливостей розташовуються нерівномірно і якість їх нерівноцінна.

За попередні роки в Гайворонському районі сформували досить широко розвинена соціальна інфраструктура, а саме: готелі, комфортні садиби місцевих мешканців, заклади харчування, водна станція, база відпочинку, дитячий табір [6]. Поблизу проходять автомагістралі Київ-Одеса, Стрий-Кіровоград-Знам'янка та територіальні дороги, які сприяють зручному сполученню із Одесою, Києвом, Кіровоградом, Вінницею, Львовом, Харковом, Черкасами та іншими містами. У м. Гайворон розташована залізнична станція, що дає підставу вважати його потужним транспортним вузлом. Ці чинники сприяють розвитку туристичної галузі.

З метою забезпечення сталого економічного розвитку досліджуваної території необхідно провести певні заходи щодо: забезпечення державної підтримки розвитку промисловості; охорони навколишнього середовища; залучення інвестиційних коштів; розширення системи закладів обслуговування;

розробки і підтримки спеціальних програм для інвалідів та малозабезпечених верств населення; формування сучасної інформаційно-рекламної служби.

Соціальні проблеми в Гайворонському старопромисловому районі (характерно для України загалом) і в економіці перехідного періоду стали проявом протиріччя між інерційністю розміщення матеріальних елементів національного багатства (природних ресурсів, основних виробничих і невиробничих фондів) і зростаючою динамічністю соціально-економічних умов, життєзабезпечення населення. Гострота проблем підсилюється сьогодишньою незбалансованістю ринкових перетворень в різних сферах. Водночас, необхідно зазначити, що саме старопромислові райони і досі залишаються опорними та високорозвиненими серед інших українських регіонів в плані економічних показників, накопиченого потенціалу і володіють неабиякою науково-дослідною і конструкторською базою [16].

Суб'єктивні чинники безпосередньо пов'язані з характером дій місцевої влади, спрямованих на створення сприятливого інвестиційного клімату для залучення іноземних інвестицій в економіку регіону. Головним завданням регіональної інвестиційної діяльності є збалансованість дій регіону та інвестора для максимальної ефективності обох сторін.

Висновки. Отже, старопромислові райони мають низку проблем, гострота яких підсилюється сьогодишньою незбалансованістю ринкових перетворень в різних сферах. Гайворонський старопромисловий район є типовою територією, що має риси старопромислових районів України, тобто суспільно-географічною одиницею із відносно низьким рівнем технологічного розвитку промислового комплексу та надлишком виробничих потужностей, що представлені великими та середніми підприємствами із застарілим обладнанням, значною зношеністю основних фондів; високим рівнем безробіття; низьким ступенем інвестиційної активності.

Видобуток графіту, мігматитів, чарнокітів, каолінів та низки інших корисних копалин на досліджуваній території призвів до утворення антропогенно-гірничопромислового ландшафту, для якого характерні як поверхневі нагромадження (відвали, шламосховища, терикони), так і від'ємні форми рельєфу – кар'єри, зони просядок над шахтними полями.

Еволюція старопромислових районів показала, що в їх трансформації визначальну роль відіграє система інвестування, яка, в одному випадку, може призвести до інерційного сценарію розвитку, тобто «консервації» технологічної відсталості території, а в іншому – ефективному заміщенню чи, як мінімум, ефективної реструктуризації підприємств галузей «старої» індустрії.

Одним із шляхів стабілізації та поліпшення ситуації в Гайворонському старопромисловому районі є використання місцевих рекреаційних ресурсів, комбінація яких вдало поєднана на території району, але комплекси рекреаційних можливостей розташовуються нерівномірно і якість їх нерівноцінна. Тому в подальшому доцільно здійснювати науково-практичні заходи, розвивати соціальну інфраструктуру та забезпечувати доступність до базових соціальних послуг, проводити політику підтримки сімей, материнства та дитинства, здійснювати заходи щодо охорони, відновлення та реставрації культурно-історичної спадщини Гайворонського району, залучати інвестиційні кошти, розширювати систему закладів обслуговування, досягнути екологічної безпеки за умов зменшення антропогенного тиску на територію тощо.

1. Атлас: Геологія і корисні копалини України. М-б 1:5000000 / гол. ред. Л.С. Галецький. – К., 2001. – С. 168.
2. Барановський М.О. Концепції регіональної репресивності: історія, еволюція, сучасні імперативи / М.О. Барановський // Український географічний журнал. – 2010. – № 1 (69) – С. 31-37.
3. Глonti К.М. Старопромышленные регионы: проблемы и перспективы развития. Проблемы федерализма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://regionsa.ru>.
4. Гукалова І.В. Старопромислові регіони: підходи до визначення і проблеми розвитку в контексті якості життя населення / І.В. Гукалова // Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету ім. Т. Шевченка (17-19 жовтня 2011р., м. Луганськ) / відп. ред. І.Г. Мельник. – Луганськ : Вид-во ДЗ ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2011.
5. Денисик Г.І. Старопромислові райони – провісники формування антропогенної ландшафтної сфери землі / Г.І. Денисик // Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (17-19 жовтня 2011р., м. Луганськ) / відп. ред. І.Г. Мельник. – Луганськ : Вид – во ДЗ ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – 208 с.
6. Дереземля Н.О. Завалля від минулого до сьогодення. Навч. посібник / Уклад.: Н.О. Дереземля, О.І. Ситник. – Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. – 52 с.
7. Дереземля Н.О. Оцінка рівня соціально-економічного розвитку смт. Завалля Гайворонського району Кіровоградської області / Н.О. Дереземля, О.І. Ситник // Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету ім. Т. Шевченка (17-19 жовтня 2011р., м. Луганськ) / відп. ред. І.Г. Мельник. – Луганськ : Вид-во ДЗ ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2011.
8. Заставний Ф.Д. Депресивні регіони України: аналіз, оцінка, проблеми / Ф.Д. Заставний // Регіональна економіка. – 2005. – №1. – С. 76-89.
9. Злобін І.В. Оцінка використання потенціалу старопромислових регіонів України / І.В.Злобін // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект: сб. науч. тр. – Донецк: ДонНУ, 2008. – Ч.1. – С.287-293.
10. Климчук А.Ю. Туристично-екскурсійний потенціал старопромислових регіонів (на прикладі Кривбасу) / А.Ю. Климчук // Матеріали Третьої Міжн. Наук. конф. «Теоретичні, регіональні, прикладні напрямки розвитку антропогенної географії та геології». – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2011. – 308 с.
11. Коровка М. Техногенні зміни природних ландшафтів Криворіжжя / М. Коровка // Географічні засади вирішення регіональних проблем: Матеріали міжнародної науково-науково практичної конференції (м. Кам'янець-Подільський, 18-19 листопада 2010р). – Кам'янець-Подільський: видавець ПП Звойленко Д.Г., 2010. – 172 с.
12. Лазарева Т.С. Теоретичні аспекти управління старопромисловим регіоном / Т. С. Лазарева // Наукові праці ДонТУ. Серія: економічна. – Вип. 39-2. – 2011. – с. 186-191.
13. Маринич О.М. Фізична географія України / О. М. Маринич, П. Г. Шищенко. – К.: Знання, 2006. – 512 с.
14. Мельник І.Г. Старопромислові райони: типологічні риси і класифікація / І.Г. Мельник // Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: м-ли Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету ім. Т. Шевченка (17-19 жовтня 2011р., м. Луганськ) / відп. ред. І. Г. Мельник. – Луганськ : Вид-во ДЗ ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2011. – 208 с.
15. Моштаківа Н.В. Інноваційний розвиток сфери культури у старопромисловому регіоні / Н.В. Моштаківа, В.І. Єфименко // Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету ім. Т. Шевченка (17-19 жовтня 2011 р., м. Луганськ) / відп. ред. І.Г. Мельник. – Луганськ : Вид-во ДЗ ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – 208 с.
16. Музиченко А.С. Інвестиційна діяльність в Україні : навч. посібник / А.С. Музиченко. – К. : Кондор, 2000. – 406 с.

17. Пацюк В.С. Потенціал промислових регіонів України щодо розвитку індустріального туризму / В.С. Пацюк // Туризм як фактор розвитку регіону. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Вінниця, 2011. – 195 с.
18. Підгрушний Г.П. Дослідження проблем та розробка пріоритетних напрямків розвитку старопромислових ре індустріальних міст України / Г.П. Підгрушний // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. – 2004. – Вип. 4. – С. 227-229.
19. Романюха А.М. Ступени роста. К пятидесятилетию выпуска первой продукции Завальевским графитовым комбинатом Кировоградской области. / А.М. Романюха. – Кировоград. – Райтипография, 1984. – 12 с.
20. Руденко Л.Г. Старопромислові регіони України : пошук стратегій збалансованого розвитку / Л.Г. Руденко, Г.П. Підгрушний, І.В. Гукалова // Український географічний журнал. – 2002. – №1. – с. 3-4.
21. Ситник О.І. Заваллівський графітовий комбінат – невід’ємна складова антропогенних ландшафтів Правобережної України / О.І. Ситник, Н.О. Дериземля // Матер. Між нар. наук.-практ. конф. «Індустріальні засади вирішення регіональних проблем». – Кам’янець-Подільський, 2010. – с.36-38.
22. Тимарцев А.Ю. Старопромышленный регион как объект социально-экономического исследования / А.Ю. Тимарцев // Економічний вісник Донбасу. – 2008. – №4. – С. 81-87.
1. Atlas: Neolohiya i korysni kopalyny Ukrayiny. M-b 1:5000000 / hol. red. L.S. Halets'kyu. – K., 2001. – S. 168.
2. Baranovs'kyu M.O. Kontseptsiiy rehional'noyi represyvnosti: istoriya, evolyutsiya, suchasni imperatyvy / M.O. Baranovs'kyu // Ukrayins'kyu heohrafichnyy zhurnal. – 2010. – № 1 (69) – S. 31-37.
3. Hlonty K.M. Staropromyshlennye rehyony: problemy y perspektyvy razvytyya. Problemy federalyzma [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://regionsar.ru>.
4. Hukalova I.V. Staropromyslovi rehiony: pidkhody do vyznachennya i problemy rozvytku v konteksti yakosti zhyttya naselennya / I.V. Hukalova // Suspil'no-, fizyko-heohrafichni ta heoekolohichni problemy staropromyslovykh rayoniv: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., prysvyacheniy 75-richchyu utvorennya kafedry heohrafiyi Luhans'koho natsional'noho universytetu im. T. Shevchenka (17-19 zhovtnya 2011r., m. Luhans'k) / vidp. red. I.H. Mel'nyk. – Luhans'k : Vyd-vo DZ LNU im. T. Shevchenka, 2011.
5. Denysyk H.I. Staropromyslovi rayony – provisnyky formuvannya antropohennoyi landshaftnoyi sfery zemli / H.I. Denysyk // Suspil'no-, fizyko-heohrafichni ta heoekolohichni problemy staropromyslovykh rayoniv: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., prysvyacheniy 75-richchyu utvorennya kafedry heohrafiyi Luhans'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka (17-19 zhovtnya 2011r., m. Luhans'k) / vidp. red. I.H. Mel'nyk. – Luhans'k : Vyd – vo DZ LNU im. T. Shevchenk, 2011. – 208 s.
6. Deryzemlya N.O. Zavallya vid mynuloho do s'ohodennya. Navch. posibnyk / Uklad.: N.O. Deryzemlya, O.I. Sytnyk. – Uman' : Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr «Vizavi», 2013. – 52 s.
7. Deryzemlya N.O. Otsinka rivnya sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku smt. Zavallya Hayvorons'koho rayonu Kirovohrads'koyi oblasti / N.O. Deryzemlya, O.I. Sytnyk // Suspil'no-, fizyko-heohrafichni ta heoekolohichni problemy staropromyslovykh rayoniv: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., prysvyacheniy 75-richchyu utvorennya kafedry heohrafiyi Luhans'koho natsional'noho universytetu im. T. Shevchenka (17-19 zhovtnya 2011r., m. Luhans'k) / vidp. red. I.H. Mel'nyk. – Luhans'k : Vyd-vo DZ LNU im. T. Shevchenka, 2011.
8. Zastavnyy F.D. Depresyvni rehiony Ukrayiny: analiz, otsinka, problemy / F.D. Zastavnyy // Rehional'na ekonomika. – 2005.– №1. – S. 76-89.
9. Zlobin I.V. Otsinka vykorystannya potentsialu staropromyslovykh rehioniv Ukrayiny / I.V.Zlobin // Problemy razvytyya vneshneekonomicheskyykh svyazey y pryvlechenyya ynostrannykh ynvestytsyy: rehyonal'nyy aspekt: sb. nauch. tr. – Donetsk: DonNU, 2008. – CH.1. – S.287-293.
10. Kylymchuk A.YU. Turystychno-ekskursiyny potentsial staropromyslovykh rehioniv (na prykladi Kryvbasu) / A.YU. Klymchuk // Materialy Tret'oyi Mizhn. Nauk. konf. «Teoretychni, rehional'ni,

Рецензент – доктор географічних наук Г.І. Денисюк

УДК 631.4+504.53(477.44)

Дєдов О.В., Стефанков Л.І.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Ґрунтові ресурси Вінницької області: використання, стан та перспективи оптимізації

Розглянуто проблему використання ґрунтового фонду Вінниччини, продуктивності орних земель, структури земельного фонду регіону. Встановлено стійке зменшення гумусованості ґрунтів внаслідок нераціонального використання (нехтування зберігаючими екогумусними технологіями їх обробітку, науково обґрунтованими сівозмінами), недосконалого землеустрою та інших чинників. Виявлено недостатність і незбалансованість внесення органічних і мінеральних добрив, що в поєднанні з іншими несприятливими факторами негативно впливають на їх агроекологічний стан і продуктивність. Доведено необхідність безвідкладного скорочення площ орних земель в агроландшафтах до науково обґрунтованих 37-55%. адже розораність загальної території в регіоні становить 65,1 %. сільськогосподарських угідь – 85,7%, що, відповідно на 11,2 та 7,3% більше ніж у середньому по Україні. Згідно з цими нормами аргументовано також зменшення в структурі сівозмін часток ерозійно небезпечних і виснажуючих ґрунти соняшника та кукурудзи, відповідно до 9 та 20%, тому що фактично тут засівають ними 15,1 і 21,8% усієї посівної площі. З урахуванням того, що їх можна вирощувати тільки на землях з похилом до 3°, яких у області є 1192,4 тис. га при дотриманні цієї вимоги, їх частки в сівозмінах будуть значно більшими – 20,6 та 29,7% відповідно.

Ключові слова: ґрунт, агроландшафт, гумус, деградація, сівозміни, добрива, соняшник, кукурудза.

Diedov O.V., Stefankov L.I. Soil resources of the Vinnytsia region: application, state and prospects of optimization. The data on the use of the Vinnytsia soil fund, the productivity of arable land, and the structure of the land fund of the region are presented. Sustained reduction of humus soil due to inefficient use (neglected by preserving ec humus technologies of their cultivation, scientifically grounded crop rotations), imperfect land management and other factors have been proved. The insufficiency and imbalance of the use of organic and mineral fertilizers have been discovered. Together with some other unfavorable factors it affects their agro-ecological status and productivity. It has been proved that arable land in agro landscapes should be reduced to scientifically grounded 37-55 %, in fact the plowing of general territory in a region is 65,1 % agricultural lands - 85,7 % that, accordingly on 11,2 and 7.3 more than overage in Ukraine. According to these norms, the reduction in the structure of crop rotations parts of erosionally dangerous and exhausting soils of sunflower and corn are also argued, in accordance with 9 and 20 % because actually here sow by them 15,1 and 21,8 % of the total sowing area. Taking are to account that they can be grown only on earth with slope to 3°, that an area have 1192,4 thousands ha and at the observance of this requirement, their part in crop rotations will be much larger – 20,6 and 29,7 %. In order to create an ecologically balanced structure of agro-landscapes in the region, economic incentives are offered to owners for the decommissioning of unproductive land, granting them tax and credit privileges, subsidies, payments for compensation of losses (not by their fault), etc. To improve the agro-ecological state of soils - the total realitation of scientifically grounded crop rotation, protective technologies for cultivating land, an objective and effective system of monitoring their quality, legal mechanisms for strengthening responsibility for its reduction.

Key words: soil, agro landscape, humus, degradation, crop rotation, fertilizer, sunflower, corn.

Наявність проблеми. Сучасне землекористування в Україні не відповідає парадигмі сталого розвитку, прагнення стати на шлях якої вона задекларувала підписавши Декларацію Ріо та Програму дій «Порядок денний на ХХІ століття» на конференції ООН з довкілля та розвитку (1992), а пізніше ще низку міжнародних рішень з цієї проблеми. Проте в країні й досі зберігається екстенсивний розвиток економіки, незбалансоване природокористування, виснаження природних ресурсів. У галузі сільського господарства це проявляється в непомірній сільськогосподарській освоєності земель, безпрецедентному їх розорюванні. Названий чинник при ігноруванні протиерозійних агротехнічних заходів, урахування

ерозійної небезпеки, нераціональному землевпорядкуванні тощо, зумовлюють змив та дегуміфікацію ґрунтів, вони втрачають поживні речовини та інших важливих складові та властивості, здатність підтримувати динамічну рівновагу у своєму середовищі та деградацію. Разом з ними втрачають свої корисні властивості й регульовані ними агроландшафти. Особливу тривогу викликає втрата ґрунтами гумусу – найважливішого компонента від якого залежать всі їхні властивості та продуктивність (табл. 1, 2).

Таблиця 1.

Динаміка вмісту гумусу в ґрунтах України за минулі 133 роки. За [19]

Природно-кліматичні зони	Середній вміст гумусу в орному шарі ґрунту, %			
	1882 р.	1961 р.	1991 р.	2015 р.
Полісся	2,44	2,30	1,98	2,33
Лісостеп	4,51	3,81	3,52	3,21
Степ	4,49	3,96	3,63	3,45
Всього в Україні	4,17	3,64	3,23	3,16

Таблиця 2.

Динаміка вмісту гумусу в орних ґрунтах Вінницької області за 1986-2010 рр. За [7]

Вміст гумусу за турами обстежень, %				
V (1986-1990)	VI (1991-1995)	VII (1996-2000)	VIII (2001-2005)	IX (2005-2010)
2,79	2,78	2,74	2,74	2,70

Аналіз попередніх досліджень та виявлення невирішених сторін проблеми. Важливість збереження й поліпшення ґрунтів, раціоналізації землекористування доведена багатьма науковцями: Ю.А. Махортовим (1999), В.Ф. Сайком (2000, 2008), А.М. Третьяком та співавт. (2001), Д.С. Добряком та ін. (2004, 2009, 2013), А.Д. Юрченком та співавт. (2009), І.Д. Примаком та ін. (2010), А.В. Барвінським (2013), С.Ю. Булигіним та співавт. (2017) та ще великою когортою фахівців. Однак, незважаючи на створену теоретичну і методичну базу вирішення цих проблем, внаслідок несприятливих техніко-економічних, правових, управлінських та соціальних чинників, відбувається мляво, а екологічний стан ґрунтів і агроландшафтів продовжує погіршуватися. Виникла гостра необхідність їх дослідження на місцевому рівні, адже при використанні зональних та басейнових систем землеробства в умовах становлення нових земельних відносин бажаного ефекту не досягнуто. Найбільш повне врахування конкретних природно-господарських умов, ресурсного потенціалу кожного землекористувача, історичного, психологічного (теж досить вагомого) та інших чинників дозволить на сучасному етапі хоча б загальмувати та припинити процес деградації (завдання № 1) цих складних і важливих комплексів.

Метою статті є аналіз сучасного землекористування у Вінницькій області, продуктивності оброблюваних земель, доведення необхідності безвідкладної оптимізації структури агроландшафтів шляхом зменшення площ орних земель, покращення агроекологічного стану і родючості ґрунтів дотриманням науково обґрунтованих сівозмін.

Методи дослідження. Вивчення агроекологічного стану ґрунтів, структури ландшафтів проводилося з використанням агроекологічного й адаптивно-

ландшафтного підходів. При цьому були використані методи системно-структурного аналізу, розрахунковий та абстрактно-логічного узагальнення.

Результати досліджень. Україна володіє високородючими землями. Значна частина сільськогосподарських угідь 24,89 млн га (59,8% загальної їх площі) та ріллі 21,58 млн га (66,5%) в державі розміщена на чорноземах [10] (те що вона володіє третинною світових запасів цих ґрунтів – міф, адже загальна їх площа на планеті становить 314,29 млн. га [6], відповідно під цими вгіддями у ній знаходиться тільки 7,9 та 6,9% загальносвітового їх фонду).

На одного жителя в державі припадає 0,9 гектара сільськогосподарських угідь з яких 0,7 гектара – рілля (середній показник у європейських країнах – 0,44 і 0,25 гектара відповідно). Попри це Україна, яка б могла стати дійсною «житницею» Європи (володіючи таким природним і людським потенціалом, неспроможна забезпечувати на належному рівні свою власну продовольчу безпеку, значно відстаючи у цьому відношенні від інших держав. За даними міжнародних експертів (Global Food Security Index, 2014) серед 109 країн вона знаходиться на 52 місці, Білорусь – 47-му, Росія – 40-му, Угорщина 29, Польща 26, Чехія 23, Сполучене Королівство 16, Франція 10, Німеччина – восьмому [21].

Непомірно велике господарське освоєння території країни і розораність її земель (53,9 % загальної площі та 78,4% сільськогосподарських угідь [9]) на фоні інших проблем в агровиробництві не забезпечують сталого використання ґрунтів та сільськогосподарських ландшафтів. Для вирішення цієї проблеми, (крім інших важливих заходів) необхідно зменшити площі орних земель у агроландшафтах країни хоча б до 55% (максимальна частка земель в обробітку при якій можливе екологічно збалансоване функціонування цих комплексів) [8].

При обґрунтованій фахівцями необхідності вилучення в державі з ріллі 8-10 млн. га еродованих земель (від 24 до 33% усіх в обробітку) за період 1991-2009 рр. їх було виведено лише 0,96 млн. га, що становить 2,9 % від площі ріллі [10].

За переконанням В.Ф. Сайка (2008) в Україні для виробництва товарної продукції може бути використано 21,5 млн. га орної землі [15] (це на 3,2 млн. га більше ніж у Франції). При вирощуванні зернових (що забезпечують продовольчу безпеку країни та у значній мірі впливають на світову) реально можливо довести валовий збір зернових на площі 14-15 млн. га до 60 і більше млн т. Адже урожайність пшениці у нашій країні залишається порівняно низькою (табл. 3).

Таблиця 3.
Динаміка урожайності окремих зернових в Україні за 2000-2015 р., т. За [17]

Культури	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Пшениця	1,98	2,85	2,68	3,35	2,80	3,39	4,01	3,8
Жито	1,52	1,73	1,67	2,07	2,27	2,28	2,58	2,59

А у країнах Європи, на ґрунтах зі значно нижчою природною родючістю, вона є вищою. Наприклад, у Франції цієї культури збирають 6,5 т/га, Німеччині 6,9 т/га, в Нідерландах 9 т/га [20].

Зменшення площ орних земель особливо важливе в сучасних умовах великого дефіциту органічних добрив та високої ціни на мінеральні. Їх необхідно буде вносити на менших площах з повнопрофільними і слабозмитими ґрунтами. У поєднанні з впровадженням зерно-трав'яних сівозмін які забезпечують бездефіцитний баланс гумусу, посівом сидератів, використанням в якості органічних добрив побічної продукції рослинництва це дасть змогу підвищити інтенсивність їх

використання та продуктивність і створити екологічно збалансовані агроландшафти. Виведені з обробітку й залужені або заліснені землі будуть відновлюватися природним шляхом і без великих затрат, а зміцнення цим самим кормової бази тваринництва сприятиме збільшенню виробництва органічних добрив, які стануть додатковим джерелом підвищення продуктивності ріллі. Інтенсифікація використання високородючих ґрунтів має більшу економічну ефективність, ніж вкладання коштів у деградовані малородючі землі. Тому є свідчення рівнів інтенсивності використання земель у Німеччині та Франції, де вони в дев'ять разів вищі ніж в Україні [4], а землемісткість сільськогосподарського виробництва у країнах Європи нижча від вітчизняної у 8 разів [18].

Наведене вище є актуальним і для Вінницької області, під сільськогосподарськими угіддями в якій знаходиться 2014,2 тис. га (76,0% від загальної площі), ріллею 1725,5 тис. га (65,1% від загальної території та 85,7% від площі сільськогосподарських угідь) [3], що відповідно на 11,2 та 7,3% більше ніж у середньому по Україні [9].

Площа еродованої ріллі в регіоні станом на 2016 рік становила 737,3 тис. га і зменшилася (за рахунок виведення з обробітку) у порівнянні з 2010 роком (741 тис. га) лише на 0,5%. [2, 3].

Згідно з «...регіональною Програмою використання коштів на освоєння земель для сільськогосподарських та лісгосподарських потреб, поліпшення відповідних угідь і охорони земель, ... у Вінницькій області» (2015) на період 2016-2020 рр. у ній заплановано зменшення площі малопродуктивних земель на 1 тис. га, деградованих (шляхом консервації) на 1,5 тис. га. Заходів з раціоналізації використання і охорони земель у ній не передбачено. Зважаючи на це, чекати на значне зменшення площ деградованих орних земель в близькій перспективі не доводиться.

Для виживання (дрібні землевласники та орендарі) та отримання прибутків (великі агрохолдинги) з ґрунтів продовжуватимуть «вичавлювати» (при відсутності дієвого контролю за землекористуванням) залишки гумусу і елементів живлення.

Підставою для такого висновку є реальний стан у агровиробництві Вінниччини. Так, у 2017 році в області на 1 га посівної площі було внесено лише 0,4 т органічних добрив і 139 кг/га (у діючій речовині) мінеральних (у окремих адміністративних районах перші з них не вносили взагалі). При такому незбалансованому та недостатньому удобренні, дефіцитному балансі гумусу й елементів живлення в ґрунтах області в ній, водночас, розширюються площі під економічно привабливими та виснажуючими їх просапними (кукурудзою) і технічними культурами (ріпаком, соняшником) при зменшенні посівів ґрунтополіпшуючих одно- та багаторічних трав. Так, за період 2010-2017 рр. площа посівів кукурудзи (втрати гумусу під якою та соняшником внаслідок його мінералізації сягають за рік 1,1-1,2 т/га) у регіоні зросла з 12,3 до 21,8%, соняшника з 10,6 до 15,1% (при максимально допустимій його частці в структурі сівозмін у лісостеповій зоні 9 %). Водночас площа під посівами трав скоротилася за цей період з 7,8 до 5,6% (табл. 4).

В області є 1129,3 тис. га ріллі розміщеної на схилах до 2°, 63,1 тис. га – 2-3°, 512,6 тис. га 3-7° і 20,5 тис. га більше 7°.

Соняшником тут (у 2017 році) було засіяно 246,1 тис. га. Якщо дотримуватися науково обґрунтованих сівозмін цю культуру можна повертати на одне і теж саме поле через 7 років. Для цього площ земель 1-ї еколого-технологічної

Таблиця 4.

**Динаміка посівних площ окремих сільськогосподарських культур
у Вінницькій області 2010-2017 рр.**

Роки	2010*	2015**	2016***	2017****	+/-, % до 2010
Загальна посівна площа, тис га	1539,9	1637,8	1639,4	1625,7	
Культури / реко- мендована частка в сівозмiнах, %	Площі посіву тис. га / % від загальної площі				
Зернові та зерно- бобові / 25-95	861,8 / 56	831,4 / 50,8	867,2 / 52,9	852,9 / 52,5	- 3,5
Кукурудза на зерно	189,6 / 12,3	309,1 / 18,9	303,9 / 18,5	354,6 / 21,8	+ 9,5
Соняшник / 5-9	163,7 / 10,6	187,1 / 11,4	266,7 / 16,3	246,1 / 15,1	+ 4,5
Ріпак (озимий і ярий) / 3-5	45,1 / 2,9	69 / 4,2	35,4 / 2,2	60,3 / 3,7	+ 0, 8
Однорічні та багаторічні трави поточного і мину- лих років посіву / 10-50	119,6 / 7,8	95,8 / 5,8	77,1 / 4,7	91,5 / 5,6	- 2,2

Розраховано автором за: *11, **12, ***16, ****17

групи (з похилом до 3°) замало – 1192,4 тис. га [2]. Тому соняшник висівають на ерозійно небезпечних полях 2-ї технологічної групи (з похилом більше 3°) або повертають на ті ж самі через меншу кількість років (≤ 5).

Кукурудзою (при рекомендованій її частці у сівозмiнах розміщених на землях 1-ї еколого-технологічної групи – до 20% [1] у тому ж році було засіяно 354,6 тис. га (29,7 % площі земель цієї групи), що дозволяє зробити відповідні висновки. За такої структури сівозмiн і наведених вище чинників значно зростає еродованість ґрунтів, вони втрачають продуктивність та інші важливі властивості, здатність до відновного функціонування що спричиняє, у значній мірі, й деградацію сільськогосподарських ландшафтів. В умовах відсутності якісного контролю за станом земель (про що свідчать різні дані наприклад, про еродованість 628 [13] – 743,8 тис. га [14]) зупинити їх деградацію неможливо.

Висновки. Для створення екологічно збалансованої структури агроландшафтів у регіоні необхідно довести розораність сільськогосподарських угідь як мінімум до 55%. Для цього необхідно безвідкладно розробити і впровадити різноманітні економічні важелі стимулювання виведення власниками малопродуктивних земель з обробітку наданням їм податкових і кредитних пільг, дотацій, виплат з відшкодування втрат з не їх вини тощо.

Для поліпшення агроекологічного стану ґрунтів необхідне тотальне впровадження науково обґрунтованих поліпшуючих їх сівозмiн, захисних технологій обробітку земель, об'єктивної й ефективно діючої системи моніторингу їх якості, заходів з економічного стимулювання землекористувачів до її підвищення та посилюючих відповідальність за зниження.

1. Гудзь В.П., Примак І.Д., Будьонний Ю.В., Танчик С.П. Землеробство. Підручник. 2-ге вид. перероб. та доп. / за ред. В.П. Гудзя. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 464 с.
2. Доповідь про стан навколишнього природного середовища у Вінницькій області (2010 рік).

- Вінниця: Державне управління охорони навколишнього природного середовища у Вінницькій області, 2011. С. 91.
3. Доповідь про стан навколишнього природного середовища у Вінницькій області (2016 рік) – Вінниця: Департамент екології та природних ресурсів ОДА, 2017. 259 с.
 4. Єдина комплексна стратегія та план дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 роки. Київ, 2015. С. 131. URL: <http://minagro.gov.ua/node/16015> (дата звернення 26.12.2018).
 5. Зведені підсумки заключного обліку посівних площ під урожай 2017 року (статистичний бюлетень). URL: <http://www.vn.ukrstat.gov.ua/index.php/2010-11-23-13-52-20/vyishlyzdruku/3043-silske-hospodarstvo>. html. (дата звернення 12.12.2018).
 6. Лобова Е. В., Хабаров А. В. Почвы. Москва: Мысль, 1983. 303 с.
 7. Мазур В., Цицюра Я., Дідур І., Пелех Л. Динамічна оцінка гумусового стану ґрунтів Вінниччини. *Вісник Львівського національного аграрного університету. Серія : Агрономія*. 2014. № 18. С. 86-92.
 8. Махортов Ю.А. Эколого-экономические проблемы использования земельных угодий: монографія. Луганск, 1999. С. 282.
 9. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2014 році. Київ : Міністерство екології та природних ресурсів України, ФОР Грін Д.С. 2016. 350 с.
 10. Національна доповідь про стан родючості ґрунтів України / ред. С.А. Балюк., В.В. Медведєв, О.Г. Тараріко., В.О. Греков., А.Д. Балаєв. Київ, 2010. 112 с.
 11. Посівні площі сільськогосподарських культур під урожай 2010 року / відп. за вип. О.М. Прокопенко. Київ: Державний комітет статистики України, 2010. 53 с.
 12. Посівні площі сільськогосподарських культур під урожай 2015 року / відп. за вип. О.М. Прокопенко. Київ : Державний комітет статистики України, 2015. 53 с.
 13. Про регіональну Програму використання коштів на освоєння земель для сільськогосподарських та лісгосподарських потреб, поліпшення відповідних угідь і охорони земель, проведення нормативної грошової оцінки землі, інвентаризації земель у Вінницькій області на 2016-2020 роки. URL: https://vinrada.gov.ua/perelik_dovgostrokovih_program.htm (дата звернення 16.12. 2018).
 14. Розширений п'ятирічний звіт про опустелювання та деградацію земель. Київ, 2012. URL: <http://www.duesomk.gov.ua/data/press/20.docx>. (дата звернення: 06.09.2018).
 15. Сайко В.Ф. Землеробство в контексті змін клімату *Збірник наукових праць Національного наукового центру "Інститут землеробства УААН"* Київ : ВД "ЕКМО", 2008. С. 3-14.
 16. Сільське господарство Вінниччини. Статистичний збірник 2016. Вінниця: Головне управління статистики у Вінницькій області, 2017. С. 11.
 17. Сільське господарство України за 2015 рік. Київ: Державна служба статистики України, 2016. С. 77.
 18. Федоров М.М. Земельна реформа і розвиток земельних відносин. *Економіка АПК*. 2011. №7. С. 57.
 19. Щодо подолання кризової ситуації у сфері охорони земель. Звернення до Президента України Порошенка П.О., Голови Верховної Ради України Парубія А.В., Прем'єр-міністра України Гройсмана В.Б. академіків Балюка С.А., Даниленка А.С., Фурдичка О.І. URL: <https://www.google.com.ua/search?ei=BxSAWoCMIMWQsAHNC4bzgDw&q=Президенту+України+%09%09Порошенко+П.О.+Балюк+С.А.> 11.02. 18 (дата звернення 24.11. 2018).
 20. FAO statistically earbook. Europe and Central Asia Food and Agriculture. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Regional Office for Europe and Central Asia. Budapest, 2014. P. 20. URL: <https://www.google.com/search?client=firefox-b&q=FAO+statistical+yearbook.+Europe+and+Central> (дата звернення 26.11. 2018).
 21. Ukraine in 52nd place in Global Food Security Index 2014. Global Food Security Index. 2014 URL: <http://www.usubc.org/site/member-news/ukraine-in-52nd-place-in-global-food-security-index-2014> (дата звернення 18.10.2018).
1. Hudz' V.P., Prymak I.D., Bud'onnyy Yu.V., Tanchyk S.P. Zemlerobstvo. Pidruchnyk. 2-he vyd. pererob. ta dop. / za red. V.P. Hudzya. Kyviv : Tsentr uchbovoyi literatury, 2010. 464 s.
 2. Dopovid' pro stan navkolyshn'oho pryrodnoho seredovyshcha u Vinnyts'kiy oblasti (2010 rik). Vinnytsya: Derzhavne upravlinnya okhorony navkolyshn'oho pryrodnoho seredovyshcha u Vinnyts'kiy oblasti, 2011. S. 91.
 3. Dopovid' pro stan navkolyshn'oho pryrodnoho seredovyshcha u Vinnyts'kiy oblasti (2016 rik) – Vinnytsya: Departament ekolohiyi ta pryrodnykh resursiv ODA, 2017. 259 s.

4. Yedyna kompleksna stratehiya ta plan diy rozvytku sil's'koho hospodarstva ta sil's'kykh terytoriy v Ukraini na 2015-2020 roky. Kyiv, 2015. S. 131. URL: <http://minagro.gov.ua/node/16015> (data zvernennya 26.12.2018).
5. Zvedeni pidsumky zaklyuchnoho obliku posivnykh ploshch pid urozhay 2017 roku (statystychnyy byuletyn'). URL: <http://www.vn.ukrstat.gov.ua/index.php/2010-11-23-13-52-20/vyishlyzdruku/3043-silske-hospodarstvo.html>. (data zvernennya 12.12.2018).
6. Lobova E. V., Khabarov A. V. Pochvy. Moskva: Mysl', 1983. 303 s.
7. Mazur V., Tsytysura YA., Didur I., Pelekh L. Dynamichna otsinka humusovoho stanu gruntiv Vinnychchyny. Visnyk L'vivs'koho natsional'noho ahrarnoho universytetu. Seriya : Ahronomiya. 2014. № 18. S. 86-92.
8. Makhortov YU.A. Ékolohe-ékonomycheskiye problemy yspol'zovanyya zemel'nykh uhodyy: monohrafiya. Luhansk, 1999. S. 282.
9. Natsional'na dopovid' pro stan navkolyshn'oho pryrodnoho seredovyscha v Ukraini u 2014 rotsi. Kyiv : Ministerstvo ekolohiyi ta pryrodnykh resursiv Ukrainy, FOP Hrin' D.S. 2016. 350 s.
10. Natsional'na dopovid' pro stan rodyuchosti gruntiv Ukrainy / red. S.A. Balyuk., V.V. Medvedyev, O.H. Tarariko., V.O. Hrekov., A.D. Balayev. Kyiv, 2010. 112 s.
11. Posivni ploshchi sil's'kohospodars'kykh kul'tur pid urozhay 2010 roku / vidp. za vyp. O.M. Proko-penko. Kyiv: Derzhavnyy komitet statystyky Ukrainy, 2010. 53 s.
12. Posivni ploshchi sil's'kohospodars'kykh kul'tur pid urozhay 2015 roku / vidp. za vyp. O.M. Proko-penko. Kyiv : Derzhavnyy komitet statystyky Ukrainy, 2015. 53 s.
13. Pro rehional'nu Prohamu vykorystannya koshtiv na osvoyennya zemel' dlya sil's'kohospodars'kykh ta lisohospodars'kykh potreb, polipshennya vidpovidnykh uhid' i okhorony zemel', provedennya normatyvnoyi hroshovoyi otsinky zemli, inventaryzatsiyi zemel' u Vinnyts'kiy oblasti na 2016-2020 roky. URL: https://vinrada.gov.ua/perelik_dovgostrokovih_program.htm (data zvernennya 16.12.2018).
14. Rozshyrenny p'yatyrichnyy zvit pro opustelyuvannya ta dehradatsiyu zemel'. Kyiv, 2012. URL: <http://www.duesomk.gov.ua/data/rress/20.doskh>. (data zvernennya: 06.09.2018).
15. Sayko V.F. Zemlerobstvo v konteksti zmin klimatu Zbirnyk naukovykh prats' Natsional'noho nauko-voho tsentru "Instytut zemlerobstva UAAN" Kyiv : VD "EKMO", 2008. C. 3-14.
16. Sil's'ke hospodarstvo Vinnychchyny. Statystychnyy zbirnyk 2016. Vinnytsya: Holovne upravlinnya statystyky u Vinnyts'kiy oblasti, 2017. S. 11.
17. Sil's'ke hospodarstvo Ukrainy za 2015 rik. Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, 2016. S. 77.
18. Fedorov M.M. Zemel'na reforma i rozvytok zemel'nykh vidnosyn. Ekonomika APK. 2011. №7. S. 57.
19. Shchodo podolannya kryzovoyi sytuatsiyi u sferi okhorony zemel'. Zvernennya do Prezidenta Ukrainy Poroshenko P.O., Holovy Verkhovnoyi Rady Ukrainy Parubiy A.V., Prem'yer-ministra Ukrainy Hroysmana V.B. akademikiv Balyuka S.A., Danylenka A.S., Furdychka O.I. URL: <https://www.google.com.ua/search?ei=BxSAWoCMIMWQsAHC4bzgDw&q=Prezydent+Ukrainy+%09%09Poroshenko+P.O.+Balyuk+S.A.> 11.02. 18 (data zvernennya 24.11.2018).
20. FAO statistically earbook. Europe and Central Asia Food and Agriculture. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Regional Office for Europe and Central Asia. Budapest, 2014. P. 20. URL: <https://www.google.com/search?client=firefox-b&q=FAO+statistical+yearbook.+Europe+and+Central> (data zvernennya 26.11.2018).
21. Ukraine in 52nd place in Global Food Security Index 2014. Global Food Security Index. 2014 URL: <http://www.usubc.org/site/member-news/ukraine-in-52nd-place-in-global-food-security-index-2014> (data zvernennya 18.10.2018).

Подано до редакції 07.02.2019

Рецензент – доктор географічних наук А.В. Гудзевич

УДК 911.3

Буряк-Габрись І.О.*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*

Типологія містечкових ландшафтів Східного Поділля

Розглянуто й обґрунтовано типологію містечок Східного Поділля; зазначено, що типологічне групування селищних ландшафтів являє собою єдиний аналітико-синтетичний процес, який дозволяє виявити загальні та регіональні особливості містечкових ландшафтів та їх територіальну структуру. Виокремлено «типологічні лінії» містечкових ландшафтів Східного Поділля: функціональну, за кількістю населення, за приуроченістю містечок до ландшафтних комплексів та площею ареалів. Зазначено, що типологія містечкових ландшафтів необхідна для розробки моделей територіального планування і прогнозування подальшого їх розвитку, а також майбутнього впливу містечкових ландшафтів на прилеглі території та їх екологічний стан. У майбутньому доцільно розглянути й інші типології містечкових ландшафтів, зокрема за туристично-рекреаційною привабливістю, природоохоронним значенням тощо.

Ключові слова: Східне Поділля, ландшафт антропогенний, містечковий ландшафт, типологія, класифікація, прогноз, охорона.

Buriak-Gabrys I.O. The typology small-town landscapes of Eastern Podillia. The typology of the small-town of the Eastern Podillia is considered and grounded; it is noted that the typological grouping of residential landscapes is the only analytical-synthetic process that allows revealing the general and regional features of town landscapes and their territorial structure. The typology of settlements (cities, towns and villages), both from the socio-natural and natural-geographical, and especially landscape prospecting, views, is still clearly lacking. Most typological schemes are based on the consideration of features that reflect the main functions and size of the population of residential landscapes. Mostly it concerns urban and rural landscapes. The «typological lines» of the town's landscapes of Eastern Podillia are distinguished: functional, by the number of population, by the confinement of towns and landscapes and areas. It is noted that the typology of town landscapes is necessary for the development of models of territorial planning and forecasting their further development, as well as the future impact of town landscapes on adjoining areas and their ecological status. In the future it is advisable to consider other typologies of townscape, in particular, for tourist and recreational attractiveness, nature conservation values, etc.

Key words: Eastern Podillia, anthropogenic landscape, small-town landscape, typology, classification, forecast, protection.

Наявність проблеми. На початку ХХІ ст. є багато спроб типології селищних, переважно міських і сільських ландшафтів (інколи вживається термін селищних геосистем). Більше того виокремлюється навіть кілька «типологічних ліній». Особливо це характерно до суспільно-географічних вишукувань, зокрема: типологія поселень за кількістю населення функціональна типологія, типологія поселень за місцем у територіальному поділі праці, типологія з економіко-географічним положенням, генетична типологія тощо. Однією із важливих «типологічних ліній» є розробка ієрархічно-структурної типології систем селищних ландшафтів. Однак, типологія поселень (міст, містечок і сіл) як із суспільного, так і природничо-географічного, і особливо ландшафтознавчого поглядів, розроблена ще явно недостатньо. Більша частина типологічних схем базується на врахуванні ознак, що відображають основні функції та величину людності селищних ландшафтів. Переважно це стосується міських і сільських ландшафтів.

Аналіз попередніх досліджень. Питання типології і класифікації селищних ландшафтів України цікавлять ландшафтознавців та географів (природників і суспільників) з другої половини ХХ ст. Це стосується типології, методики термінології та класифікації, їх значення тощо. М.Д. Гродзинський означає, що

«такий термін, як класифікація, «типологія», «систематика», «таксономія» та інші по-різному тлумачаться, часто перетинаються, або й взагалі вважаються синонімами [5, с. 389]. Є цікаві способи конкретизувати відміни між поняттями «типологія» і «класифікація». За Е.Б. Алаєвим «типологія» – це групування досліджуваних об'єктів за сукупностями типами, що стійко відрізняються між собою за якісними ознаками; «класифікація» – це угруповання досліджуваних об'єктів за сукупностями (класами), що різняться між собою кількісними ознаками [1, с. 115]. Для Поділля найбільш вдалу типологію селитебних геосистем розробили Л.І. Воропай та М.М. Куниця [4], однак містечкові ландшафти вони зачепили лише частково. Детальніше містечкові ландшафти розглянуті в працях Г.І. Денисика [7, 8] та В.М. Воловика [3], де вперше зроблена спроба провести типологію і класифікацію містечок Поділля здебільшого на основі аналізу їх етнокультурних ландшафтів.

Мета – здійснити типологію містечкових ландшафтів Східного Поділля та обґрунтувати її значимість для сучасних умов функціонування містечок.

Результати дослідження. Типологічне групування селитебних ландшафтів являє собою єдиний аналітично – синтетичний процес. Він має суттєве методологічне й методичне значення, так як дозволяє виявити загальні та регіональні особливості селитебних, зокрема й містечкових, ландшафтів та їх територіальних структур. У першу – чергу це необхідно для розробки моделей територіального планування і прогнозування подальшого розвитку селитебних ландшафтів.

Функціональна типологія містечкових ландшафтів Середнього Побужжя. Функціональна структура містечок (містечкових ландшафтів) активно впливає на формування специфічних, притаманним лише цьому поселенню ознак: на кількість, динаміку, склад населення, особливості виробничо-технічних та інфраструктурних систем, ступінь антропогенізації природних умов і структура комплексів, на стан екологічного середовища.

У межах Східного Поділля історично склалася і розвивається мережа різних типів містечкових – від вузькоспеціалізованих до багатофункціональних. Функціональна типологія містечок регіону дослідження частково розглянута у працях науковців [3, 4]. Сучасні містечкові ландшафти Східного Поділля можна віднести до таких функціональних типів [4]:

- *місцеві організаційно-господарські центри*, що виконують кілька функцій – Бершадь, Немирів, Могилів-Подільський;
- *однофункціональні міста* – Калинівка, Шаргород, Погребище, Гнівань, Ямпіль, Тульчин, Іллінці, Бар, Муровані-Куриловці, Піщанка.

Містоутворюючі функції цих типів містечок розвиваються явно недостатньо. Упродовж багатьох років структура містечкових поселень як за людністю, так і за виконуваними функціями не змінилася.

Функціональна структура містечкових ландшафтів визначає особливості ландшафтно-селитебно-господарської структури містечок. Закономірності її формування дослідженні ще не достатньо детальніше будуть розглянуті у подальшому.

Типологія містечкових ландшафтів за кількістю населення. Ця типологія повністю взаємопов'язана із попередньо-функціональною. Часто людність містечка залежить від його функцій. При кількісному підході до визначення поняття «мале місто», «містечко», як стійкого типу поселення, в Україні вважають за нижню межу 3 тис. осіб, верхню – 50 тис. осіб [6]. Звідси й різні підходи до типології малих міст – містечок. Так пропонується виділити найменші (до 10 тис. осіб), мілкі (10-20 тис. осіб), безпосередньо малі міста (20-30 тис. осіб) і на півсередні міста (30-50

тис. осіб). Це явно формальний підхід до типології містечок за кількістю населення.

Л.І. Воропай та М.М. Куниця у процесі дослідження селитебних геосистем Поділля [4] у групі міст виокремили п'ять типів серед яких: IV тип – напівсередні міста – 50-20 тис. осіб, V тип: малі міста – менше 20 тис. осіб. Всі селище міського типу поділено на чотири підтипи: I – крупні з чисельністю більше 10 тис. осіб; II – великі – 10-5 тис. осіб; III – середні – 5-3 тис. осіб; IV – малі – до 3 тис. осіб. Є й інші типології. Однак, подальші дослідження показали, що типологія малих містечок Л.І. Воропай та М.М. Куниці є найбільш вдалою для пізнання містечкових ландшафтів Східного Поділля. Вона й прийнята у цьому дослідженні.

У межах Східного Поділля (Вінницька обл.) кількість містечок, а відповідно й площі містечкових ландшафтів, постійно зросли. У 1993 році тут було 23 містечка, 1959 р. – 32, 1990 р. – 47. Упродовж 80-х років XX ст. відбулось найбільше поповнення містечкової мережі. У цей час малими містечками стають Гнівань, Іллінці, Немирів, Погребище, Шаргород, Ямпіль; селища міського типу – Бродецьке, Вендичани, Глухівці, Залізничне, Оратів, Десна. До частини з них (Іллінці, Шаргород, Липовець) були приєднанні прилеглі села. Відповідно у таких містечках зросла людність. У 90-их роках XX ст. процес збільшення кількості містечок і переведення сіл до категорій селищ міського типу припинився. На початку XXI ст. (2018) у міському розселенні Вінницької області притаманні такі ознаки: переважання *малих міст* та селищ міського типу, відсутність середніх міст, значне домінування обласного центру за демографічним потенціалом. З 18 міст Східного Поділля у 10-ти чисельність населення менше 2 – тис. осіб, у 7 – від 20 до 50 тис. осіб.

Типологія містечкових ландшафтів за їх приуроченістю ландшафтних комплексів. Ця «типологічна лінія» поки що розроблена найслабше. При її формуванні необхідно врахувати, що розташування містечкових ландшафтів у природній структурі регіону визначає:

- характер натуральних (первісних) базових ландшафтних комплексів розбудови містечкових ландшафтів, потенціал їх природних ресурсів, ступінь придатності природних умов для різних видів селитебно-промислового освоєння та життєдіяльності населення, для формування відповідної функціональної та архітектурно-планувальної структури, конфігурації та площі містечка тощо;
- ступінь стійкості ландшафтних комплексів, їх внутрішньої структури і зв'язків по відношенню до сконцентрованого містечкового навантаження;
- тривалість, направленість та інтенсивність зворотного впливу містечкових ландшафтів на геокомпоненти і ландшафтні комплекси своїх, сусідніх, а інколи й віддалених територій, радіус їх впливу [4].

Безперечно, що суттєвий вплив на розвиток і розташування містечкових ландшафтів, формування конфігурації розселення має природна структура регіону дослідження, її складність, диференціація, контрастність, пара динамічні і парagenетичні зв'язки тощо. Містечкові ландшафти будь-якого рангу формуються на уже наявній природній основі ландшафтних комплексів топологічного рівня у межах фацій, урочищ, місцевостей відповідних фізико-географічних (природних) районів. Л.І. Воропай та М.М. Куниця зазначають, що «за характером приуроченості селитебних геосистем до ландшафтних комплексів у ранзі місцевості вони можуть бути згруповані у типи, до ландшафтних комплексів у ранзі урочищ – у види» [4, с. 58]. Враховуючи ці ознаки всі містечка Східного Поділля можна об'єднати у такі типи і види:

I тип – *долинних містечкових ландшафтів*. У межах Східного Поділля цей

переважає. Там, де містечка розташовані, вони охоплюють майже всі урочища наявних тут місцевостей. У процесі розвитку, містечка часто виходять за межі долин; їх новими куточками, ділянками, районами освоюються уже морфологічні елементи міжрічкового просторів. Тип долинних містечкових ландшафтів включає в себе такі види: 1-заплавно-низькотерасовий-містечка Хмільник, Літин і Турбів, що розташовані у межах Подільських Полісь; 2 – терасовий: містечка Гнівань, Браїлів, Бершадь та ін.; 3-схилово-терасовий – переважно містечка розташовані на берегах Дністра і Південного Бугу: Могилів-Подільський, Ямпіль, Брацлав, Тиврів.

II тип – *ярково-балкових містечкових ландшафтів*, що об'єднує два твиди: 1 – донно-схиловий: містечка Чернівці, Шаргород, Копайгород, Тростянець; 2 – схиловий – містечка Муровані-Курилівці, Чечельник, Іллінці, Оратів, Дашів.

III тип – *плакорно міжрічкових містечкових ландшафтів*, представлений одним видом: 1 – плакорно-вододільним: містечка приурочені до вододілів Дністра і Південного Бугу (Шпиків, Томашпіль, Вапнярка, Крижопіль) і Південного Бугу та Дністра (Козятин, Погребище).

IV тип – *«контактних» містечкових ландшафтів*, сформувався на контакти місцевостей різних природних районів, відрізняється значним різноманіттям видів, виокремлення і дослідження яких ще не завершено [4]. Це особливий тип, бо сформувався у місцях найбільшої контрастності та різноманіття природних ресурсів і екологічних умов життєдіяльності населення, Л.І. Ворпай і М.М. Куниця зазначають: «Прослідковується закономірність: якщо контрастніші природні умови сусідніх фізико-географічних районів, тоді більше кількість селитебних геосистем приурочено до їх межових місцевостей» [4, с. 60-61]. До рубежів контрастностей «прив'язана» основна частина містечкових ландшафтів Східного Поділля. На межах різних природних *областей* сформувалися і функціонують містечка Хмільник, Жмеринка, Тульчин, Теплик, Китайгород і Томашпіль. У межах ландшафтних комплексів сусідніх природних районів розташовані містечка Бар, Калинівка, Липовець.

Типологія містечкових ландшафтів за площею їх ареалів. Л.І. Ворпай і М.М. Куниця зазначають, що «Площа і конфігурація ареалів селитебних геосистем відображають історичний шлях їх розвитку, особливості ландшафтно-морфологічного розташування, є опосередкованим показником зрілості їх функціональної структури» [4, с. 62]. У процесі польових досліджень встановлено, що площа й конфігурація містечкових ландшафтів Східного Поділля у відповідній мірі зумовлюють напрям потоків – речовинних, енергетичних та інформаційних, а також радіус впливу містечок на природні умови своїх та прилеглих ландшафтів. Площа може бути і важливою класифікаційною ознакою.

За площею ареалів селитебних геосистем Поділля Л.І. Ворпай та М.М. Куниця виокремили п'ять підгруп: I. Дуже малі – 1-5 км²; II. Малі – 5-10 км²; III. Напівсередні 10-50 км²; IV. Середні – 50-100 км²; V. Великі – 100-200 км² [4].

При цьому зазначено, що серед міських селитебних геосистем у системі розселення Поділля переважають групи малих і дуже малих за площею ареалів містечок і міст. Вони складають 47 і 46%. «Найбільший відсоток малих селитебних геосистем у межах фізико – географічних регіонів Вінницької області – 57%, Тернопільської області – 47%, у Хмельницькій – 37%. Питома вага на півсередні за площею ареалів міських селитебних геосистем на Поділлі незначний – 5%, середніх – 1%, великих – 1%» [4, с. 63].

Висновок. Характер просторової природної структури регіону дослідження активно, хоча й опосередковано, впливає на розташування містечкових ландшафтів, на формування особливостей рисунка їх територіальних структур. Межі ландшафтних комплексів, рубежі ландшафтно-контрастності являються своєрідними геокотопами, вузлами – каркасами розвитку містечкових ландшафтів. Звідси, у процесі пізнання закономірностей формування територіальних структур розселення, при розробці схем районного планування, а також визначення перспектив розвитку окремих містечок необхідні відповідні знання та врахування специфіки ландшафтно-структури регіону. У першу чергу це стосується розбудови нових районів наявних містечкових ландшафтів до закладки і подальшого розвитку майбутніх містечок.

Безпечно, що потребують досліджень й інші «типологічні лінії» формування і розвитку містечкових ландшафтів. Серед них: рекреаційно – туристична, природоохоронна, соціально-екологічна тощо. У цьому дослідженні розглянуто найбільш важливі для подальшого пізнання містечкових ландшафтів Східного Поділля.

1. Алаєв Е.Б. Экономико-географическая терминология. – Москва: Мысль, 1977. – с.115.
2. Буряк-Габрись І.О. Містечко: етимологія терміну і критерії виокремлення містечкових ландшафтів. – Наук. записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2015. Вип. 27. – №1-2. с. 52-57.
3. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля: монографія. – Вінниця: ВНТУ, 2011. – 270 с.
4. Воропай Л.И., М.Н. Куница. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолья. – Черновцы: Из-во ЧТУ, 1982. – 91 с.
5. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: монографія. У 2-х т. – К.: ВПЦ Київський університет, 2005. – Т.1.– 503 с.
6. Даценко А.І., Зінич В.Т. та ін. Регіональне розселення в Україні: стан і прогноз. – Київ: РВПС України НАН України, 2007. – 376 с.
7. Денисюк Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: монографія- Вінниця: Арбат, 1998. – 202 с.
8. Денисюк Г.І., Кізюн А.Г. Сільські ландшафти Поділля. – Вінниця: ПП ТД"Едельвейс І К⁰", 2012. – 200 с.
1. Alayev E.B. Ékonomiko-geohrafycheskaya termynolohyya. – Moskva: Mysl', 1977. – s.115.
2. Buryak-Habrys' I.O. Mistechko: etymolohiya terminu i kryteriyi vyokremlennya mistechkovykh landshaftiv. – Nauk. zapysky VDPU im. M. Kotsyubyns'koho. Seriya: Neohrafiya. – Vinnytsya, 2015. Vyp. 27. – №1-2. s. 52-57.
3. Volovyk V.M. Etnokul'turni landshafty mistechok Podillya: monohrafiya. – Vinnytsya: VNTU, 2011. – 270 s.
4. Voropay L.Y., M.N. Kunytsa. Selytebnye heosystemy fyzyko-geohrafychesuykh rayonov Podolya. – Chernovtsy: Yz-vo CHTU, 1982. – 91 s.
5. Hrodzys'kyi M.D. Piznannya landshafu: mistse i prostir: monohrafiya. U 2-kh t. – K.: VPTS Kyivskiy universytet, 2005. – T.1.– 503 s.
6. Datsenko A.I., Zynych V.T. ta in. Rehional'ne rozselennya v Ukrayini: stan i prohnnoz. – Kyiv: RVPS Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2007. – 376 s.
7. Denysyk H.I. Antropohenni landshafty Pravoberezhnoyi Ukrayiny: monohrafiya- Vinnytsya: Arbat, 1998. – 202 s.
8. Denysyk H.I., Kizyun A.H. Sil's'ki landshafty Podillya. – Vinnytsya: PP TD"Edel'veys I K⁰", 2012. – 200 s.

Подано до редакції 02.02.2019

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик

УДК 911.3

Когайчук С.Ю.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Районування садових ландшафтів Східного Поділля

У статті на основі використання принципу максимальної концентрації садових ландшафтів здійснено їхнє районування. Згідно особливостей просторового розташування садових ландшафтів в межах досліджуваної території було виокремлено чотири області (Придніпровської височини, Подільського Побужжя, Дністерсько-Бузької міжрічкової височини, Придністер'я) та дев'ять районів (Уланівсько-Козятинський, Погребищенсько-Оратівський, Літинсько-Немирівський, Гайсинсько-Тростянецький, Теплицько-Чечельницький, Жмеринсько-Тульчинський, Крижопільський, Ямпільсько-Могилів-Подільський, Придністерський) поширення садових ландшафтів, зхарактеризовано особливості їх формування та функціонування. У статті розглянуто особливості структури садових ландшафтів Східного Поділля на прикладі наявних плодоягідних насаджень у межах досліджуваної території. Здійснено просторово-часовий аналіз формування садових ландшафтів. На основі проведених досліджень створено сучасну картосхему щільності та карту районування садових ландшафтів Східного Поділля, оцінено щільність садових ландшафтів в структурі адміністративно-територіального поділу та фізико-географічного районування Дністерсько-Дніпровського лісостепового краю.

Ключові слова: Східне Поділля, садовий ландшафт, районування, область, район, раціональне використання.

Kogaychuk S. Yu. Zoning of the garden landscapes of Eastern Podillya. In the article, based on the use of the principle of maximum concentration of garden landscapes, their zoning has been carried out. According to the spatial arrangement of garden landscapes within the studied territory, four areas (Dnipro Upland, Podilia Pobuzhzhya, Dnester-Bug interriver sublimity, Prydnisterrya) and nine districts (Ulaniv-Koziatyn, Pohrebyshe-Orativ, Lityn-Nemyriv, Haisyn-Trostianets, Teplyk-Chechelnyk, Zhmerynska-Tulchyn, Kryzhopil, Yampil-Mohyliv-Podilskyi, Prydnisterrya) of garden landscapes have been distinguished; features of their formation and functioning have been described. In the article features of the structure of garden landscapes of Eastern Podillia are considered on the example of available fruit-bearing plantations within the studied territory. A spatial-temporal analysis of the formation of garden landscapes has been carried out. On the basis of conducted research, a modern map density and a map of zonalization of the garden landscapes of the Eastern Podillya were created. The density of the garden landscapes in the structure of the administrative-territorial division and physical geographic zoning of the Dnister-Dniprovsky forest-steppe region has been estimated.

Key words: Eastern Podillya, garden landscape, zoning, region, district, rational use.

Наявність проблеми. На початку ХХІ століття садові ландшафти є об'єктом вивчення різних наук і наукових напрямів. Їм присвячені праці відомих вітчизняних і зарубіжних учених, в яких розкриваються особливості технології створення плодкових насаджень, описується сортимент цих територій, історичний досвід інтродукції та акліматизація видів. Але як об'єкт географічного пізнання, як антропогенні ландшафтні комплекси садові ландшафти досліджені не достатньо. Вони описані в структурі сільськогосподарських та селитебних ландшафтів (Ф.М.Мільков, Г.І.Денисик, О.І.Бабчинська). Питання щодо їхнього районування залишаються нерозкритим. У зв'язку з цим, дослідження садових ландшафтів сьогодні є актуальною науковою проблемою.

Аналіз попередніх досліджень. На початку ХХІ століття садові ландшафти є об'єктом вивчення різних наук і наукових напрямів. Як об'єкт географічного пізнання садові ландшафти досліджені недостатньо. Ф.М.Мільков розробив теоретичні основи антропогенного ландшафтознавства та можливість районування окремих класів антропогенних ландшафтів. Подальша розробка

теорії антропогенного ландшафтознавства Денисиком Г.І. і накопичення нового фактичного матеріалу дали можливість провести районування багатьох класів антропогенних ландшафтів – лісових (Канський В.В.), водних (Хасцький Г.С.), дорожніх (Вальчук-Оркуша О.М.), сільських (Кізюн А.Г.), садово-паркових (Кравцова І.В.), натурально-антропогенних (Рябоконт О.В.) та ін. Проте питання фізико-географічного районування садових ландшафтів території Східного Поділля досі залишалося відкритим.

Мета: здійснити районування садових ландшафтів Східного Поділля.

Результати дослідження. Для вивчення якісної та кількісної характеристики садових ландшафтів Східного Поділля була зібрана та опрацьована статистична та картографічна інформація, що дало змогу встановити загальну площу багаторічних насаджень в межах Вінницької області та площі насаджень у розрізі адміністративних районів. На основі аналізу електронних і топографічних карт, планів земельних угідь окремих сільських рад, що мають багаторічні насадження, та проведених польових досліджень натуральних ділянок було встановленню особливості поширення садових ландшафтів в межах досліджуваної території. З оглядово-пізнавальною метою вивчено поширення садових ландшафтів у межах адміністративних районів, на основі чого складено карту щільності садових ландшафтів (рис. 1).

При районуванні антропогенних ландшафтів застосовують різні підходи, серед яких основними є три: за ступенем антропогенізації окремих регіонів; за природними й технологічними особливостями формування антропогенних комплексів; за особливостями регіональних структур антропогенного ландшафту. Районування садових ландшафтів було здійснено за принципом максимальної їх концентрації в межах території дослідження. В основі цього підходу лежить співвідношення площ садових ландшафтних комплексів та регіонів наявної схеми фізико-географічного районування [3].

Закладання та розвиток багаторічних плодових насаджень безпосередньо залежать від природних умов регіону, які передбачають територіальну та генетичну спорідненість садових ландшафтів. Просторову організацію садових ландшафтів було розглянуто в межах фізико-географічних областей за Л.Воропай (1982). При виділенні районів враховувалися геолого-геоморфологічні відмінності, а також місцеві зміни елементів теплового, водного, геохімічного балансів, характер розчленування рельєфу, тип ґрунту.

Згідно схеми фізико-географічного районування Поділля Вінницьку область віднесено до зони лісостепових ландшафтів, Дністерсько-Дніпровського краю [1]. Згідно особливостей просторового розташування садових ландшафтів в межах досліджуваної території було виокремлено чотири області, що включають дев'ять районів поширення садових ландшафтів (рис. 2).

В область Придніпровської височини входять два райони. *Уланівсько-Козятинський*. Рельєф району переважно однорідний, територія загалом розчленована слабо, долини річок і балки мають неглибокі врізи і пологі схили, ярів відносно мало, а розміри їх невеликі. Вододільні плато великі, площа їх переважає за площу схилів. На масивах плато і давніх терасах з відносно невеликим розчленуванням під покривом трав'янистої рослинності утворились чорноземи типові, чорноземи реградовані та темно-сірі реградовані ґрунти.

Цей район не є сприятливим для розвитку та функціонування садових ландшафтів через низку чинників. Одним із таких є високий рівень підґрунтових

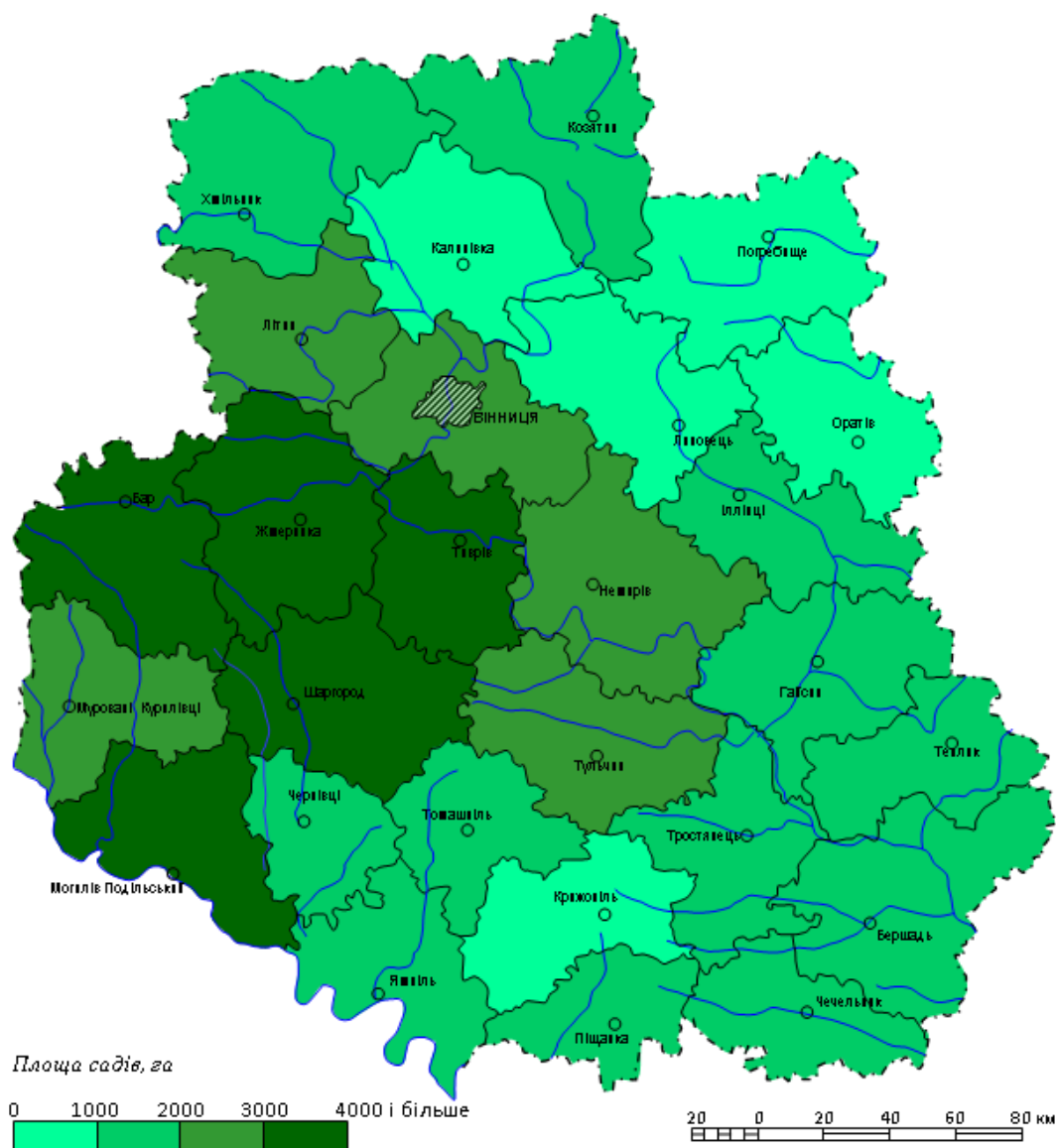

Рис. 1. Щільність садових ландшафтів Східного Поділля

вод. Висока щільність ґрунту обмежує кореневе дихання та живлення. Переважання чорноземів типових також являється не найкращою умовою для розвитку садівництва.

Багаторічні плодові насадження району були закладені ще при радгоспах та колгоспах (1970-1980 рр.). Упродовж перших 15-20 років існування садових ландшафтних комплексів відбувалася садозаміна, реконструкція плодкових дерев, однак нові насадження не закладали. Згодом садові ландшафти були занедбані, що призвело до функціонування їх як власне антропогенних садових ландшафтів. Сьогодні вони перебувають на завершальному етапі свого функціонування: майже неплодоносні, зарослі різнотрав'ям, подекуди перетворені у «левади», «лісо-сади», з недопустимо високою зрідженістю. Через закінчення терміну їх функціонування підлягають поступовому розкорчуванню. У цьому районі молодих плодкових насаджень на місці розкорчованих старих садів не закладають.

Рис. 2. Районування садових ландшафтів Східного Поділля

Погребищенсько-Оратівський. Територія характеризується звуженими вододільними ділянками порівняно з Уланівсько-Козятинським районом, зростає кількість балок та схилів, де формуються численні яри. На ділянках чорноземних ґрунтів, згодом зайнятих лісами, і масивах опідзолених ґрунтів, де значний час перебувала трав'яниста рослинність, утворились темно-сірі опідзолені ґрунти, чорноземи опідзолені, чорноземи реградовані та темно-сірі реградовані ґрунти. Ґрунтові води залягають на невеликій глибині. У межах Вінницької області район вирізняється найнижчими середньомісячними температурами січня, що є негативним чинником для функціонування плодового саду.

Садові ландшафти, що функціонують на цій території були закладені у 60-70-х роках ХХ ст. на слабохвилястих вододільних плато. Закладалися вони без врахування агрокліматичних умов за принципом «кожному господарству – сад». Як наслідок, садові ландшафти упродовж минулих 50 років не зазнали змін щодо розширення площі, зміни структури; функціонували без реконструкції та садозаміни, не було закладено молодих масивів на «нових» землях. Загальна площа багаторічних плодкових насаджень відносно інших районів в межах Вінницької області найменша. Площі плодкових насаджень також незначна – 2-10 га (за винятком с. Сніжна – 300 га, с. Черепашинці – 40 га). Старі сади поступово корчують, на їх місці вирощують зернові культури. У зв'язку із несприятливими природними умовами для цілей садівництва, нові сади закладаються вибірково на присадибних ділянках для власного споживання плодів місцевим населенням. Промислові багаторічні плодкові насадження не закладаються.

Область Подільського Побужжя об'єднує три садових райони.

Літинсько-Немирівський. Південно-східна частина Летичівської рівнини в межах району представлена долиноподібним терасованим зниженням з рівнинним рельєфом, ускладненим у деяких місцях банюватими гранітними горбами. Частина території представлена хвилястими розчленованими лесовими височинами з грабовими дібровами, ярами та балками, врізаними в кристалічні породи. Цей район вирізняється оптимальними умовами для закладання плодкових садів: переважно рівнинна, чи з невеликим нахилом ($2-4^\circ$) територія, яка має сприятливий водний режим і захищена від переважаючих взимку вітрів. В межах району основними типами ґрунтів є ясно-сірі та сірі опідзолені середньо-суглинкові, темно-сірі опідзолені.

Переважає більшість садових ландшафтів цього району сформована на цілих землях – верхніх частинах схилів долин річок і горбів, на підвищених грядах вододілів. Схили незначної крутизни, тому засаджені без попереднього терасування, з поперечним обробітком міжрядь. Значно менше садів було закладено на розораних рівнинних місцевостях. Садові ландшафти району функціонують як власне антропогенні садові ландшафти та садові ландшафтно-інженерні системи. 50% насаджень є старими, однак вони частково омолоджені, реконструйовані, з обробленим міжряддям, відносяться до малопродуктивних. Поступово ці сади піддаються розкорчуванню та закладанню на їх місці нових високоінтенсивних. Прикладом цього є значні площі молодих інтенсивних (2007-2015 рр. закладання) багаторічних плодкових насаджень у Немирівському, Тиврівському, Іллінецькому та Вінницькому районах.

Гайсинсько-Тростянецький. Район розташований на західних схилах Придніпровської височини та східних відрогах Подільської височини в межах південного Побужжя, що сприяло формуванню слабкохвилястого рельєфу, розчленованого річковими долинами, з розвиненими водно-ерозійними процесами. Абсолютні висоти досягають 257-284 м над рівнем моря, вододільні простори розчленовані великою кількістю балок та ярів, внаслідок чого вони звужені і місцями перерізані. Переважають темно-сірі опідзолені, сірі та ясно-сірі лісові ґрунти і чорноземи опідзолені. На терасах річок ґрунтові води залягають на невеликій глибині (5-10 м), а в плоских зниженнях наближаються до поверхні (2,5-0,3 м). З цим пов'язано утворення напівгідроморфних і навіть гідроморфних ґрунтів.

Садові ландшафти переважно приурочені до плакорного типу місцевості, зосереджені на надзаплавних терасах, мають незначні площі. Це переважно старі багаторічні плодкові насадження, які не піддавалися реконструкції та омолодженню. Більша частина яких заросла різнотрав'ям. Перебувають на завершальних стадіях свого функціонування. Ці насадження підлягатимуть розкорчуванню, однак закладати нові сади на місці старих не планується.

Теплицько-Чечельницький. Територія району почленована ярами та балками переважно у верхів'ях річкових долин, представлена прирічковими схилами. На ділянках плато та схилів, де близько до поверхні підходять водонепроникні дочетвертинні глини, атмосферні опади затримуються, утворюючи горизонт так званої «верховодки», що сприяє формуванню мочаристих та мочарних ґрунтів. За ґрунтовим складом район строкатий: переважають чорноземи опідзолені, чорноземи типові, чорноземи реградовані, дещо менші площі під темно-сірими реградованими ґрунтами.

Садові ландшафти незначними площами поширені по всій території району і приурочені до різних типів місцевостей. Переважно усі сади закладено

безсистемно, без врахування комплексу необхідних природних чинників. Переважають старі сади (1980-1985рр. закладки), так звані «левади», які в більшості малопродуктивні, потребують проведення реконструкції. Значна частина садів підлягатиме розкорчуванню, через недоцільність свого функціонування, з подальшим використанням землі під рілля. Створення нових промислових насаджень на найближчий час не заплановано.

Область Дністерсько-Бузької міжрічкової височини об'єднує два садові райони. *Жмеринсько-Тульчинський*. Цей район характеризується найсприятливішими природними умовами для ведення садівництва. Район, де садівництво розвивалося здавна. У 1965-1990 рр. на цій території були закладені найбільші площі багаторічних насаджень в межах Вінницької області. Значна частина цих садів функціонує й досі (частково омолоджені), інша – розкорчується і масово перезакладається. Створюються високоінтенсивні плодові насадження і на «нових» землях.

Жмеринська височина займає межиріччя Південного Бугу і Дністра (Барський, Жмеринський, Тиврівський, частина Шаргородського та Тульчинського районів), відповідно дуже розчленована їх притоками. Широких плато на її території майже немає. Район характеризується розвитком високих вододільних гряд, розмежованих глибокими ярами, що часто надає місцевості вузькохвилястого вигляду. Абсолютні висоти досягають 368-382 м над рівнем моря. На найбільших підвищеннях та розчленованих масивах під дубово-грабовими лісами сформувалися сильнопідзолисті ґрунти – ясно-сірі та сірі. Дністерсько-Бузький вододіл поступово знижується в південно-східному напрямі. Майже вершинами його гребеня в напрямку Жмеринка – Вапнярка – Одеса прокладено залізницю. Переважна частина садових ландшафтів цього району закладена на гребенях Подільської височини по обидва боки від залізниці. Вони характеризуються значними площами, перебувають у плодоносному періоді функціонування, оскільки протягом свого існування ці сади періодично оновлювалися, відбувалася садозаміна, реконструкція, із квартальним перезакладанням. Сьогодні близько 30-40% їх площі становлять високопродуктивні молоді насадження. Продовжується корчування старих садів та закладання на їх місці нових інтенсивних. Частина землі перебуває під зерновими культурами з метою відновлення родючості ґрунтового покриву. Окремі плодові масиви мають кілька кварталів заліснених садів, які підлягають розкорчуванню.

Частина Подільської височини, що має нахил у бік Дністра, відзначається значною розчленованістю на окремі пасма. У верхів'ях річки Лядова, Немія, Жван, Мурафа течуть широкими розложистими долинами, їх схили пологі, а рельєф має вигляд хвилястої рівнини. Більша частина південних схилів терасована. Річки з меридіональним напрямом течії (з півночі на південь) глибоко врізаються в осадові породи, їх долини каньйоноподібні, позбавлені терас, а схили утворюють круті урвища з частими відслоненнями вапняків та пісковиків. Оскільки в районі розчленованість території значна, а водотривкі породи звичайно залягають глибоко, рівень ґрунтових вод на плато та схилах, покритих лесовими породами, знаходяться на значній відстані від поверхні (глибше 10-15 м), а тому вони не впливають на ґрунтоутворення. Переважають ясно-сірі та сірі лісові ґрунти середньсуглинистого механічного складу, що сформувалися під дубово-грабовими лісами з домішками липи, ясени, клена, береста, тополі, берези, осики. Садові ландшафти цих територій характеризуються суцільними масивами,

тому приурочені до плакорного, схилового та надзаплавно-терасового типів місцевості. Структура їх включає багаторічні плодові насадження різних періодів свого функціонування: 5% молоді неплодоносні насадження; 30% молоді високоінтенсивні насадження, що перебувають у промисловому плодоношенні; 50% старі малопродуктивні частково омолоджені, що подекуди заросли різнотрав'ям; 15% старі саморуйнівні заліснені масиви, що підлягають розкорчуванню.

Крижопільський. Територія району представлена відрогами Подільської височини, з підвищеними сильно еродованими рівнинами та кам'янистими схилами. Район розміщений в межах недостатньо вологої теплої агрокліматичної зони. Основні ґрунти ясно-сірі опідзолені та чорноземи опідзолені.

Район є сприятливим для розвитку садівництва за умови підбору і дії комплексу факторів – підбір ділянки за орографічними, ґрунтово-кліматичними, породо-сортowymi показниками. Загальна площа плодових насаджень відносно площі району значна. У структурі садових ландшафтів фоновими залишаються малопродуктивні омолоджені сади. Значна частина плодових насаджень перебуває у періоді плодоношення – рослини формують максимальні врожаї у цих умовах, надземна частина досягла максимальних розмірів. Поступово зростає частка молодих багаторічних плодових насаджень. Закладають їх переважно на ділянках, які раніше не використовувалися під багаторічні насадження.

Придністерська область садових ландшафтів включає в себе два райони. *Ямпільсько – Могилів-Подільський.* Поверхня району своєрідна. Найважливішою орографічною особливістю району є будова річкових долин, які заглиблюються в тверді стародавні породи (вапняки, сланці, пісковики). В той же час вододіли між річками, які займають значні площі, рівнинні, згладжені. Загалом поверхня району має вигляд широкохвилястої рівнини, розчленованої вузькими долинами на низку видовжених у бік Дністра вододільних масивів. Район м. Могилів-Подільський характеризується значною кількістю терас, ширина яких сягає 230-250 м. Переважають темно-сірі опідзолені ґрунти, чорноземи опідзолені, чорноземи типові, ясно-сірі та сірі опідзолені ґрунти. Клімат району помірно-континентальний, літо тепле (18-25°), зима м'яка (-8, -15°). Ці умови є сприятливими для розвитку і функціонування садових ландшафтів. Вони характеризуються незначними площами і великою чисельністю. У структурі переважають продуктивні та нові високопродуктивні насадження. Крім звичних для Східного Поділля яблуні, груші, вишні та сливи в культуру введено грецький горіх, черешню, абрикос, персик, айву. В межах Ямпільського адміністративного району садові ландшафти представлені переважно кісточковими та горіхоплідними насадженнями, також значна частка ягідних трав'яних та кущових порід (смородина, порічки, агрус), що зумовлено переважанням чорноземів типових.

Придністерський. За характером рельєфу – хвиляста рівнина, порізана чисельними долинами річок, ярами і балками. Річка Дністер проходить неширокою, звивистою і глибокою долиною з високо піднятими, урвистими берегами. Територія розчленована на окремі пасма протоками, що відкриваються в річку. В прибережній смузі річки Дністер значні площі чорноземів. За механічним складом – це важкосуглинкові мулуватопилуваті ґрунти, які утворилися на лесі, а місцями на балтських глинах, що дуже швидко ущільнюються і запливають, що є несприятливою умовою для плодових дерев. Тому на цих територіях поширені виноградники, але з метою підвищення врожайності цієї культури кожні 4-5 років проводиться оновлюючий плантаж. У

районі протягом періоду з 1959 по 1975 роки були закладені одні з найбільших садових масивів на території Східного Поділля. Відмінність полягає у тому, що значна частина їх функціонує досі, оскільки регулярно відбувалася садозаміна та реконструкція багаторічних плодових насаджень. Сади (переважно квартали) вирізняються різними роками закладання, починаючи з 1990 року і до сьогодні.

Висновки. Проаналізувавши просторове розташування садових ландшафтів в межах Східного Поділля, виокремлюються три райони, які являються найсприятливішими для існування, розвитку та належного функціонування їх: Жмеринсько-Тульчинський, Ямпільсько-Могилів-Подільський та Літинсько-Немирівський. Районування сільськогосподарських ландшафтів, зокрема садових, набуває сьогодні особливої актуальності за умов переходу до нових форм соціально-економічних систем господарювання та організації території. Розробка перспективних напрямів розвитку сільського господарства і сільськогосподарських ландшафтів пов'язана з необхідністю створення регіональних програм щодо удосконалення територіальної організації ландшафтів із врахуванням економічних, соціальних, екологічних, географічних аспектів.

1. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І.Денисик. – Вінниця: Арбат, 1997. – 298с.
 2. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І.Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 2006. – С.41-52.
 3. Денисик Г.І. Садово-паркові ландшафти Правобережного лісостепу України / Г.І.Денисик, І.В.Кравцова. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2012. – с.126-140.
 4. Когайчук С. Ю. Аналіз структури садових ландшафтів Східного Поділля / С.Ю. Когайчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – 2014. – Вип. 26. – С. 83-91.
 5. Когайчук С.Ю. Сучасний стан садівництва Східного Поділля / С.Ю. Когайчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Географія. – 2013. – Вип. 25. – С. 109-116.
 6. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. Очерки антропогенного ландшафтоведения / Ф.Н. Мильков. – М.: Мысль, 1973. – 222 с.
-
1. Denysyk H.I. Antropohenni landshafty Pravoberezhnoi Ukrainy / H.I.Denysyk. – Vinnytsia: Arbat, 1997. – 298s.
 2. Denysyk H.I. Pryrodnycha heohrafiia Podillia / H.I.Denysyk. – Vinnytsia: EkoBiznesTsentr, 2006. – S.41-52.
 3. Denysyk H.I. Sadovo-parkovi landshafty Pravoberezhnoho lisostepu Ukrainy / H.I.Denysyk, I.V.Kravtsova. – Vinnytsia: PP «Edelveis i K», 2012. – s.126-140.
 4. Kohaichuk S. Yu. Analiz struktury sadovykh landshaftiv Skhidnoho Podillia / S.Iu. Kohaichuk // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii : Heohrafiia. – 2014. – Vyp. 26. – S. 83-91.
 5. Kohaichuk S. Yu. Suchasnyi stan sadyvnytstva Skhidnoho Podillia / S. Yu. Kohaichuk // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii : Heohrafiia. – 2013. – Vyp. 25. – S. 109-116.
 6. Mylkov F.N. Chelovek i landshafty. Ocherki antropohennoho landshaftovedenya / F.N. Milkov. – M.: Mysl, 1973. – 222 s.

Подано до редакції 18.02.2019

Рецензент – кандидат географічних наук О.П. Чиж

УДК 911.3

Мізіна С.К.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

Господарське освоєння природи і ландшафтів басейну річки Трубіж

Розглянуто проблему впливу господарської діяльності на природу і ландшафти басейну річки Трубіж; зазначено, що цей вплив прослідковується з найдавніших часів, був різнобічним та інтенсивним. Це дало можливість виокремити і обґрунтувати вісім етапів господарського освоєння басейну Трубіжу; показати, що за своїм впливом процес антропогенізації натуральних ландшафтів був нерівнозначним, однак не призупинявся. Підтверджено, що найактивніше господарське освоєння природи і ландшафтів басейну річки Трубіж відбувалося упродовж двох минулих сторіч і було зумовлено, переважно, проведенням меліоративних робіт осушувального напрямку. У процесі меліорації річища і заплави Трубіжу натуральні ландшафти повністю замінені антропогенними, а також сформовані потужні захисні споруди вздовж берегової лінії Дніпра при впадінні в нього р. Трубіж. У подальшому ландшафтознавчі дослідження необхідно зосередити на пізнанні сучасного стану наявних у басейні Трубіжу ландшафтно-інженерних меліоративних систем та їх раціонального використання.

Ключові слова: Трубіж, басейн, ландшафт, господарське освоєння, етапи, осушувально-зволожувальні системи, антропогенізація, раціональне природокористування.

Mizina S. K. Economic exploration of the nature and the landscapes of river Trubizh basin. The paper considered the issue of economic activity's influence on nature and the landscapes of river Trubizh basin; it is mentioned that this influence can be traced back to ancient times, it was diverse and intense. This made it possible to distinguish and substantiate eight stages of Trubizh basin economic exploration; to demonstrate that the human intervention process on natural landscapes was unequal by its influence, but it was incessant. The first exploration of the riverbed started during the late Paleolithic period, and the settlements emerged when Trypillian culture carriers arrived in the Left Bank area. Considerable changes in the landscape bodies of Trubizh river-valley could be observed when the Scythian nomads arrived. Active exploration intended for building happened during Kievan Rus era. The fact that the river was used for commerce is emphasized. The paper proved that the most active exploration of nature and the landscapes of river Trubizh basin has taken place during the last two centuries and was mainly caused by the reclamation operations aimed at draining. In the course of Trubizh riverbed and water meadow melioration natural landscapes were replaced by man-induced, and massive protective works were built alongside of Dnipro water front where river Trubizh meets it. The paper demonstrates the reasons and consequences of Trubizh double-acting irrigation system building. The influence of Kaniv hydroelectric power station on landscape bodies of the riverbed was considered. The consequences of pumping station and embankments construction were discovered. The paper reveals that the beginning of the 21st century is characterized by the decrease in services on irrigation grounds, which resulted in the recurrence of natural waterlogging. The prospects of landscape science studies lie in the investigations of the current state of melioration systems existent in Trubizh basin and their efficient use.

Key words: Trubizh, basin, landscape, economic exploration, stages, double-acting irrigation system, anthropogenization, rational nature management.

Наявність проблеми. Стародавнє, різноманітне й активне освоєння природи і ландшафтів басейну річки Трубіж призвели до майже повної їх антропогенізації. Це знайшло своє відображення не лише у суттєвому зменшенні водності р. Трубіж та його приток, втрати низки цінних біологічних видів, але і в корінній перебудові рослинного і тваринного світу, ґрунтового покриву, мікрокліматичних умов та, частково, поверхневих форм рельєфу і геологічної будови. Усе разом призвело до дестабілізації ландшафту басейну р. Трубіж та необхідності детально дослідити просторово-часові особливості його господарського освоєння. Це дасть можливість виявити негативні й позитивні наслідки господарського освоєння басейну р. Трубіж та враховувати їх у процесі розробки регіональних і басейнових планів та проектів

раціонального природокористування й охорони природи.

Аналіз попередніх публікацій. Дослідження впливу людини на природу і ландшафти басейну р. Трубіж першими розпочали археологи та історики [6, 12, 16]. Однак, їх вишукування стосувалися лише окремих компонентів природи (гірських порід і мінералів, ґрунтів, частково тваринного світу), або природу описували побічно у процесі характеристики розташування стародавніх поселень, ведення господарства тощо. Дещо детальніше антропогенізація річища Трубіжа та його приток, зміна їх водного режиму, будівництво ставків і каналів розглянута у працях С.М. Конякіна, В.М. Гузія, В. Логи, В.Г. Пазинича, М. Толочка та ін. Частина з опублікованих праць краснавчого характеру, однак вони дають чітке уявлення про сучасний стан гідромережі басейну Трубіжа. У публікаціях Н.І. Пшеничного [11] та К.С. Семенова розглянуто господарське освоєння заплави річки Трубіж.

Мета – здійснити аналіз процесу господарського освоєння природи і ландшафтів басейну р. Трубіж, виокремити та обґрунтувати окремі його етапи.

Результати дослідження. Попередній аналіз археологічних, історичних, літературно-картографічних матеріалів та матеріалів власних польових ландшафтознавчих досліджень показує, що господарське освоєння природних ресурсів басейну річки Трубіж не було рівномірним. Прослідковуються етапи активного освоєння й занепаду, однак процес господарського використання природних ресурсів басейну Трубіжа не припинявся від найдавніших часів і до сьогодення. За проміжками часу, подіями, характером впливу на природу і ландшафти басейну річки Трубіж етапи різні, але вони реально відображають процес перебудови натуральних ландшафтів у антропогенні.

Перший етап (25 тис. р. до н. е. – III тис. до н. е.). Заселення долини Трубіжу розпочалося в пізньому палеоліті. У цей час формуються перші стоянки (у межах територій сучасних сіл Семенівка та Добраничівка). В. Чирвинський [16] довів, що в Рісський період Трубіж був головною водною артерією наявних у його басейні поселень.

Перші поселення формуються з приходом на Лівобережжя носіїв трипільської культури. Землеробське населення Потрубіжжя відразу оцінило всі переваги природи території, а саме: річкова долина Трубежа та його притоки розчленовують чорноземне плато на окремі, відносно ізольовані масиви, які є зручними для господарського освоєння. Вони розпочинають заселення чорноземного плато, зокрема територій при впадінні в Трубіж Броварки, Альти та Карані [13].

В епоху ранньої бронзи, з розвитком ямної культури, поселенська модель території зазнає змін – з'являються перші курганні могильники, а поселення тяжіють до заплави. Активніше селитебне освоєння Потрубіжжя тривалий час не впливало на ландшафт басейну Трубіжу тому, що було тимчасовим: поселення часто змінювало місце розташування.

Другий етап (III тис. – поч. I тис. до н. е.). Суттєві зміни у ландшафтних комплексах басейну р. Трубіж розпочалися з приходом на Лівобережжя скіфів-кочівників. У місцях їх локалізації виникають городища – укріплені осередки скіфського домінування. Це були потужні споруди з дерев'яними конструкціями, побудовані в два етапи [12]. Як приклад – охоплена системою валів значна за площею територія у межиріччі Трубежа – Супою, відома в літературі як Каратувльське городище [17]. Ці типи поселень використовували з метою оборони та контролю території. Поступово ця система поселень поширюється на все Лівобережжя, однак не набуває подальшого розвитку. Із занепадом Великої Скіфії

зникають і осередки їх поселень.

На зміну Скіфії приходить зарубинецька культура, яка розвиває поселенську структуру кушів або гнізд поселень, що належали територіальним общинам [13]. Прикладом є поселення в урочищі Городок. Воно розташоване на мисоподібному виступі борової тераси, захищене крутими схилами та оточене з трьох сторін заболоченою протокою. Ці поселення, окрім природної захищеності, також укріплювало додатково і населення.

Упродовж другого етапу річку Трубіж місцеве населення використовувало з метою торгівлі з містами Стародавньої Греції. У давні часи річка була глибока, судноплавна, підтвердженням цього є знайдені на дні уламки суден та великі стародавні якорі. Один із таких якорів було знайдено на дні русла Трубіжу біля м. Переяслав-Хмельницький, його довжина майже 3 м [4]. Назви пристаней на річці для торгових суден до наших днів не збереглися.

Третій етап (IX – XIV ст. н. е.). Цей етап характеризується активним селитебним освоєнням р. Трубіж. Уперше назва «Трубіж» згадується в Іпатіївському літописі за 988 рік, коли князь Володимир почав будувати міста по Десні, Острі, Трубежі та Сулі. З цього джерела також відомо, що у 992 році на р. Трубіж відбулася битва між військами князя Володимира і печенігами [6]. У зв'язку з перемогою київський князь наказав побудувати у місці броду через річку місто Переяслав.

Про заселення басейну р. Трубіж упродовж цього періоду згадується і в «Повісті минулих літ» Нестора Літописця. У повісті зазначено, що 998 року київський князь Володимир «став будувати на Десні, на Острі і на Трубежі» [10]. Це було зумовлено тим, що р. Трубіж була окраїною Київської Русі, за межами якої мешкали племена степовиків. Підтвердженням стратегічного значення Трубіжу цього часу є побудова князем Володимиром Святославовичем на її правому березі давньоруської фортеці «Бронькняж» [14].

У зв'язку з активною розбудовою поселень упродовж третього етапу почали активніше розвивати торгівлю між ними та сусідніми землями. По Трубежу баржами, кораблями та човнами переправляли сіно, зерно, овочі, шкіряні вироби та інші товари. Нашестя монголо-татар (XIII – XIV ст.) пригальмувало процес господарського освоєння, але не зупинило.

Четвертий етап (XV – XVIII ст.). У XV – XVI ст. активніше почало розвиватися судноплавство. Залишки кораблів «з журавлиними носами» [2] знайдено на околицях Калити, Рудні, Підлісся, Бобрика, Мокреця. Пристані функціонували в Калиті, Бобрику, Богданівці, Опанасівці, Заворичах. Однак річище Трубіжу ще не було перебудовано. У 1622 році згадується Забобрицький, а ще раніше Кучуків острови [2]. Також відомі й маленькі острови, такі як Бондарів, Каюпин, Кулаженські та Бобрицькі острови, урочище Острів Ревино.

На цьому етапі господарського освоєння Трубіж з боків був оточений непрохідними болотами, а сама річка являла собою лабіринт вузьких проток. Ось як утворення болотистої місцевості описує відомий історик В. Ляскоронський: «Утворення боліт пояснюється тим, що долина ріки була поступово занесена лесовими суглинками, які майже непроникні для води» [7].

У XVIII ст. на території Переяславського повіту Трубіж, під час танення снігів, у верхній (північній) частині перетворював водорозділ Трубіж – Суличівка на справжнє море [9]. Під час весняних паводків, при впадінні Трубіжу у Дніпро спостерігається підпір води. Унаслідок цього дніпровські пароплави могли

доходити майже до самого Переяслава. Після сходження води населення отримувало прекрасні зелені луки для сінокоосу.

Цей етап характеризується також активним будівництвом інженерних гідроспоруд. У 70 – 80-х роках XVIII ст. в Описах Київського намісництва зазначено: «Плавна течє Трубайло межі пологих берегів з болотами і луками, ширину має 1 – 3 км, а глибину лише 1,5 – 2,5 м; стоїть на ньому багато гребель з водними млинами, водяться щуки, соми, лини, язї, карасі, окуні, лящі, судаки, плітки, в'юни...» [8]. Про суттєве антропогенне навантаження на річку повідомляє і відомий дослідник та мовознавець В. М. Брахнов: «Характерною особливістю Трубежа, до прориття каналу було те, що на широкій болотистій заплаві замість одного русла існувала ціла сітка видовжених приток, які звалися Перве, Вторе, Трете, Єсівське, Динникове джерело» [1]. Тобто уже в XVIII ст. господарська діяльність призвела спочатку до незначних, а згодом – до суттєвих змін у ландшафтній структурі річища.

П'ятий етап (XIX – поч. XX ст.). Перші інтенсивні осушувальні роботи в заболоченій заплаві Трубіжу було розпочато у 1875 році. Цим проектом керував генерал Й. І. Жилінський. З метою розширення та поліпшення сінокісних угідь і пасовищ, меліоративні роботи ведся до 20-х років XX ст.

У 1909 році розпочато осушення земель, шляхом розчищення русла р. Трубіж. Згодом було прокопано осушувальну мережу. Однак під час повеней землі затоплювались, а тому поступово заболотились.

На початку XIX ст. Трубізька річкова система складалася зі 107 малих річок. В результаті проведення меліоративних робіт їх кількість почала зменшуватися і нині становить лише 33. Інтенсивне господарське освоєння Трубіжу призвело до його забруднення та виснаження. У словнику Брокгауза і Ефрона Трубіж названо «умираючою річкою» [2]. Лише наприкінці XIX ст. Чернігівське земство почало виділяти кошти на відновлення екосистеми річки.

Шостий етап (10-ті роки XX ст. – 1944 р.). У роки Першої світової війни та більшовицької революції на території колишньої Російської імперії господарське освоєння Трубіжу призупинилося. Під час бойових дій знищували мости та греблі, як стратегічні об'єкти. Один із таких боїв відбувся 4 – 5 лютого 1919 року на річці Трубіж. Після завершення Першої світової війни розпочалося відновлення водного господарства, меліоративних робіт, відбудова мостів та гребель.

За роки Другої світової війни господарське освоєння річки знову призупиняється. Відбудовані мости і дамби знищувалися внаслідок бойових дій. На річці Трубіж упродовж 1941-го року точилися кровопролитні бої. Одним із таких був бій біля с. Борщів, де відступаючі дивізії Червоної Армії, не змогли форсувати непрохідні болота Трубежа. Саме тут точився один із найкривавіших боїв (загинуло близько 600 тис. солдат).

Сьомий етап (1945 р. – 80-ті роки XX ст.). За даними обстеження влітку 1952 року ширина плеса Трубежа (біля мосту смт. Баришівки) до осушення становила 51 м, а глибина на стрижні – 8,3 м. Але вже у 1953 році було організовано трест «Трубіжбуд» і у 1955 році розпочалися інтенсивні осушувальні роботи на площі 27 тис. га, метою яких було збільшення сінокісних площ. Був побудований 125-кілометровий магістральний канал (доречно зазначити, що довжина річки становить 113 км) та численні шлюзи [2].

Від повноводної, судноплавної, літописної річки залишилася лише форма долини та берегів. Унаслідок інтенсивної меліорації заплавні болота осушили

канавами, річище випрямили та зарегулювали, припинилося самоочищення вод та прискорилося течія, а розорані ґрунти заплави зазнали ерозії. Землі вздовж течії річки тепер вкриті кущами низькорослого верболозу та купиною.

У 1956 році проведено друге очищення заплави річки, метою якого було збільшення посівних площ колективного господарства [14]. Разом у басейні Трубіжу було осушено понад 60 тис. га боліт і заболочених земель [5]. У 1957 році з них було введено в експлуатацію лише 5,3 тис. га.

У результаті інтенсивного осушення на меліорованих землях у перші роки були зібрані значні врожаї картоплі, кукурудзи, овочів, кормових та столових коренеплодів. Однак згодом, через осушення заплави спостерігалось зменшення врожаїв, збідніння ґрунтів, зникли лікарські трави. Однак, чи не найголовнішою проблемою було те, що після меліорації річкової заплави відбулося зниження ґрунтових вод на полях.

На кінець 1960-х та у 1970-х роках спостерігався пік меліоративних робіт. Унаслідок антропогенного навантаження Трубіж у засушливі періоди почав міліти. Тому в 60-х роках ХХ ст. для покриття дефіциту водного балансу був розроблений проект, який полягав у перекачуванні води з Десни в Трубіж. Для цього вирішили використати р. Остер, яка протікає від верхів'я Трубежа на відстані 4 км. На річці побудували 4 насосні станції, які перекачують воду з Десни, проти течії Остра, у Трубіж. Перекачувальна можливість кожної станції становить 6 м³/с. Згодом насосна станція була побудована біля с. Циблі. Вона мала подавати воду з Дніпра в р. Броварку, а вже звідти вода подавалася б до р. Трубіж [3]. Однак ця станція поки що не використовується.

З 1954 р. по 1966 р. споруджено Трубізьку осушувально-зволожувальну систему. Ця меліоративна система має двобічну дію, тобто вона забезпечує як осушення земель, так і, в період вегетації сільськогосподарських культур, надає додаткове зволоження (за рахунок перекидання вод з р. Десни до магістрального каналу). Переобладнана була у 1983 році.

Значний вплив на ландшафт річки мало спорудження Канівської ГЕС, будівництво якої розпочалося з 1965 року. Унаслідок чого було затоплено значну площу заплави р. Трубіж. Також варто відзначити, що нині рівень води Трубіжу знаходиться нижче рівня води у Дніпрі. На Переяславщині виникла потреба у побудові захисних споруд від затоплення дніпровськими водами. До таких відносяться Трубізька насосна станція та три захисні дамби. Однак й ці гідро-споруди не змогли вберегти від затоплення прибережні переяславські села. Також від спорудження ГЕС постраждали тисячі гектарів родючої землі, понад 5 тис. га лісу та луки, які були кормовою базою для сільського господарства району [3].

Територія, на якій мали будувати насосну станцію, має складні геологічні умови. Тут у 1948 році було споруджено Трубайлівську ГЕС, яка мала забезпечити світлом 4 села: Андруші, Козинці, В'юнище та Карань. Однак у квітні 1949-го року вода піднялась і ГЕС, не витримуючи тиску води, зруйнувалася.

Управління «Гідромеханізація», окрім спорудження насосної станції, проводило роботи з гідронамиву земляної дамби, яка й нині захищає переяславські землі від затоплення водами Канівського гідровузла (басейни річок Трубіж та Карань) [3]. Був запущений земснаряд потужністю 300 м³/год, який рухався від Трубежа до с. Стовп'яги і залишав за собою дренажний канал і наміту дамбу.

Як зазначалося раніше, для захисту земель від затоплення було споруджено три захисні дамби. Дамба № 1, довжина якої становить 9840 м, а

висота над рівнем моря – 93,5-94, 5 м, тягнеться від гирла Трубежа до х. Чубуки. Дамба № 2, довжина якої – 1383 м, а висота над рівнем моря – 93 м, розташована за кілька кілометрів на схід від дамби № 1 і нижче по течії Дніпра в районі нинішнього річкового порту та відомого місця відпочинку «Лісового озера» [3]. Дамба № 3, довжина якої – 828 м, а висота над рівнем моря – 94 м, розташована на захід від перших двох вище за течією Дніпра (майже навпроти Ржищева). У результаті побудови дамб від затоплення захищено понад 30 тис. га землі та 12 населених пунктів.

Восьмий етап (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.). 90-ті роки XX ст. характеризуються зменшенням антропогенного впливу на ландшафт р. Трубіж. Зменшуються площі ставків і каналів унаслідок їх заростання та замулення.

Меліоративні роботи з осушення заплави мали тимчасовий характер. Тепер гідроспоруди, споруджені на Трубежі, або не функціонують, або є малоефективними. Як приклад можна навести насосні станції для перекачування води в Трубіж, де з чотирьох нині працює лише одна. У зв'язку з проведенням меліоративних робіт знизився рівень ґрунтових вод, а деякі малі річки зникли.

На початку XXI ст. розораність басейну річки Трубіж сягає 48 % [5]. Цей чинник негативно впливає на формування стоку, а також сприяє замуленню річища та ерозії ґрунтів. Новий Водний кодекс України заборонив розорювати заплави малих річок [15], відбувається часткове природне відновлення боліт, основною причиною якого є послаблення догляду за меліоративними системами.

Висновки. Освоєння долини р. Трубіж продовжується упродовж 25 тис. років. Однак суттєвих змін, унаслідок господарської діяльності людини, ландшафт басейну Трубіжу зазнав за минулі два століття. Це призвело до заміни натуральних ландшафтних комплексів на антропогенні. Натуральні ландшафтні комплекси майже зовсім зникли внаслідок проведення меліоративних робіт, особливо з побудовою Трубізької осушувально-зволожувальної системи.

На ландшафт басейну річки Трубіж суттєво вплинула побудова захисних споруд від затоплення дніпровськими водами. Унаслідок цього було споруджено насосну станцію і три захисні дамби. Результатом інтенсивного господарського освоєння р. Трубіж є зарегульованість річища, знищення заплави, зникнення багатьох видів риб та птиці. Природні взаємозв'язки у ландшафті басейну річки Трубіж повністю перебудовані, і для подальшого раціонального використання природних ресурсів потребують детальних ландшафтознавчих досліджень.

1. Брахов В.М. Про місцеві назви Переяслав-Хмельницького району на Київщині / В.М. Брахов // Мовознавство. – К., 1957. – Вип. 14. – С. 40-51.
2. Гузій В.М. Золота очеретина: Броварщина / В.М. Гузій // Історико-краєзнавчі нариси. – Бровари, 1997.
3. Іващенко В. Дніпро невпізнанно змінили / В. Іващенко. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – С. 4-12.
4. Кисіль І. Матеріали до вивчення гідронімії Баришівщини / І. Кисіль // Наукові конференції. – Переяслав-Хмельницький, 2013.
5. Лога В. Тече річка Трубіж / В. Лога // Баришівські вісті. – Баришівка, 2008. – Вип. 14. – С. 47.
6. Ляскоронский В. Г. История Переясловской земли с древнейших времен до первой половины XIII ст. / В. Г. Ляскоронский. – К., 1897. – 1-е изд. – С. 43-44.
7. Ляскоронский В. Г. История Переясловской земли с древнейших времен до первой половины XIII ст. / В. Г. Ляскоронский. – К., 1903. – 2-е изд. – С. 36.
8. Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. / Упорядники: Г.В. Болотова, К.А. Вислобоков, І.Б. Гирич, Т.Ю. Гирич, О.І. Гуржій, П.П. Найдено. – К., 1989. – 392 с.
9. Перепис населення. Полтавська губернія / За ред. Н.А. Тройницького. – Санкт-Петербург, 1904. – 315 с.

10. Повість минулих літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В. Яременка. – К.: Рад. письменник, 1990. – С. 196-917.
11. Пшеничний Н.І. Осушення і освоєння заплави річки Трубіж / Н.І. Пшеничний, К.С. Семенов. – К., 1957. – 58 с.
12. Роздобудько М.В. Дослідження городища доби раннього заліза на Лівобережжі середнього Дніпра / М.В. Роздобудько, О.В. Костюк // АБУ 1999-2000 рр. – К., 2000. – С. 43-45.
13. Роздобудько М.В. Заселення території та розвиток поселенських структур межиріччя Дніпра – Трубежа – Супою за археологічними даними / М.В. Роздобудько // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький: Золоті литаври, 2002. – Вип. 13. – С. 12.
14. Толочко М. Трубіж і Пристроми / М. Толочко // Педагогічні обрії. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – Вип. 8. – С. 14-15.
15. Толочко М. Трубіж і Пристроми / М. Толочко // Педагогічні обрії. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – Вип. 9. – С. 4-5.
16. Фиалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи / Е.Е. Фиалко. – К., 1994. – С. 43.
17. Чирвинський В. Про найдавніші лівобережні тераси Дніпра на ділянці між Києвом і Золотоношею / В. Чирвинський // Четвертинний період. – К., 1931. – Вип. 3. – С. 91-100.
1. Brakhnov V.M. Pro mistsevi nazvy Pereyaslav-Khmel'nyts'koho rayonu na Kyivshchyni / V.M. Brakhnov // Movoznavstvo. – K., 1957. – Vyp. 14. – S. 40-51.
2. Huziy V.M. Zolota ocheretyna: Brovarshchyna / V.M. Huziy // Istoryko-kraeyeznavchi narysy. – Brovary, 1997.
3. Ivashchenko V. Dnipro nevpiznanno zminyly / V. Ivashchenko. – Pereyaslav-Khmel'nyts'ky, 2017. – S. 4-12.
4. Kysil' I. Materialy do vyvchennya hidronimiy Baryshivshchyny / I. Kysil' // Naukovi konferentsiyi. – Pereyaslav-Khmel'nyts'ky, 2013.
5. Loha V. Teche richka Trubizh / V. Loha // Baryshivs'ki visti. – Baryshivka, 2008. – Vyp. 14. – S. 47.
6. Lyaskoronsky V. H. Ystoryya Pereyaslovskoy zemly s drevneyshykh vremen do pervoy polovyny KHIII st. / V. H. Lyaskoronsky. – K., 1897. – 1-e yzd. – S. 43-44.
7. Lyaskoronsky V. H. Ystoryya Pereyaslovskoy zemly s drevneyshykh vremen do pervoy polovyny KHIII st. / V. H. Lyaskoronsky. – K., 1903. – 2-e yzd. – S. 36.
8. Opysy Kyivs'koho namisnystva 70-80-kh rokiv XVIII st. / Uporyadnyky: H.V. Bolotova, K.A. Vyslo-bokov, I.B. Hyrych, T.YU. Hyrych, O.I. Hurzhiy, P.P. Naydenko. – K., 1989. – 392 s.
9. Perepys naseleण्या. Poltav's'ka huberniya / Za red. N.A. Troynyts'koho. – Sankt-Peterburh, 1904. – 315 s.
10. Povist' mynulykh lit: Litopys (Za Ipat's'kym spyskom) / Per. z davn'orus'koyi, pislyaslovo, koment. V.V. Yaremenka. – K.: Rad. pys'mennyk, 1990. – S. 196-917.
11. Pshenychnyy N.I. Osushennya i osvoyennya zaplavy richky Trubizh / N.I. Pshenychnyy, K.S. Semenov. – K., 1957. – 58 s.
12. Rozdobud'ko M.V. Doslidzhennya horodyshcha doby rann'oho zaliza na Livoberezhzhi seredn'oho Dnipra / M.V. Rozdobud'ko, O.V. Kostyuk // AVU 1999-2000 rr. – K., 2000. – S. 43-45.
13. Rozdobud'ko M.V. Zaselennya terytoriyi ta rozvytok poselens'kykh struktur mezhyrichchya Dnipra – Trubezha – Supoyu za arkhеolohichnymy danymy / M.V. Rozdobud'ko // Naukovi zapysky z ukra-yins'koyi istoriyi. – Pereyaslav-Khmel'nyts'ky: Zoloti lytavry, 2002. – Vyp. 13. – S. 12.
14. Tolochko M. Trubizh i Prystromy / M. Tolochko // Pedahohichni obriyi. – Pereyaslav-Khmel'nyts'ky, 2006. – Vyp. 8. – S. 14-15.
15. Tolochko M. Trubizh i Prystromy / M. Tolochko // Pedahohichni obriyi. – Pereyaslav-Khmel'nyts'ky, 2006. – Vyp. 9. – S. 4-5.
16. Fyalko E.E. Pamyatnyky skyfskoy epokhy Prydneprovskoy terrasovoy Lesostepy / E.E. Fyalko. – K., 1994. – S. 43.
17. Chyrvyns'ky V. Pro naydavnishy livoberezhni terasy Dnipra na dil'nytsi mizh Kyevom i Zolotonosheyu / V. Chyrvyns'ky // Chetvertynnyy period. – K., 1931. – Vyp. 3. – S. 91-100.

Подано до редакції 13.02.2019

Рецензент – кандидат географічних наук І.М. Война

УДК 911.3

Вальчук-Оркуша О.М.*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*

Симетрія й асиметрія дорожніх ландшафтів

Розглянуто проблему симетрії й асиметрії дорожніх ландшафтів та зумовлених ними процесів і явищ. Зазначено, що дослідження симетрії й асиметрії антропогенних, зокрема й дорожніх, ландшафтів лише розпочалися. Результати цих досліджень мають суттєве значення у зв'язку з корінною реконструкцією та будівництвом нових дорожніх ландшафтів в Україні. Приділено увагу поняттям «симетрія» й «асиметрія», їх використанню у процесі дослідження дорожніх ландшафтів, особливо якщо останні розглядати як своєрідні дорожні геокотони. Вияснено, що дорожні ландшафти переважно асиметричні, виділено та обґрунтовано три види асиметрії дорожніх ландшафтів: вітрову, орографічну й ландшафтну, які стимулюють розвиток притаманних для них несприятливих процесів. Врахування симетрії й асиметрії дорожніх ландшафтів та зумовлених ними процесів і явищ, переважно несприятливих, є важливою умовою проектування й будівництва сучасних дорожніх ландшафтів України.

Ключові слова: дорожній ландшафт, симетрія, асиметрія, несприятливі процеси, геокотон, раціональне природокористування, реконструкція.

Valchuk-Orkusha O.M. Symmetry and asymmetry of road landscapes. The problem of symmetry and asymmetry in road landscapes and their processes and phenomena are considered. It is noted that studies of symmetry and asymmetry of anthropogenic, in particular, road, landscapes have just begun. The results of these studies are essential in connection with the radical reconstruction and construction of new road landscapes in Ukraine. Attention is paid to the notion of "symmetry" and "asymmetry", their use in the process of research of road landscapes, especially if the latter are regarded as original road geocotons. It was ascertained that the road landscapes are mainly asymmetric, and three types of asymmetry of road landscapes - wind, orographic and landscape - are highlighted and substantiated, which stimulate the development of unfavorable processes inherent to them. The wind asymmetry causes uneven distribution of snow, chemical elements, especially heavy metals, in air and soils, and so on. The orographic activates or promotes the development of undesirable geomorphological processes - erosion of slopes, formation of landslides, makes it difficult to create roadside forest strips, dispose of surface runoff and require additional costs for strengthening slopes. Landscape asymmetry is often conditioned by the overall ecological situation within the road geocotone, its aesthetic appeal and the duration of its operation. Taking into account the symmetry and asymmetry of road landscapes and their processes and phenomena, which are mostly unfavorable, is an important condition for the design and construction of modern road landscapes.

Key words: road landscape, symmetry, asymmetry, unfavorable processes, geocoton, rational nature use, reconstruction.

Наявність проблеми. На початку ХХІ століття серед нових напрямів розвитку антропогенного ландшафтознавства поступово виділяються дослідження симетрії й асиметрії антропогенних ландшафтів та зумовлених цими явищами процесів, що в них відбуваються. Особливо це стосується дорожніх ландшафтів, тому що у перспективі через пізнання симетрії й асиметрії дорожніх ландшафтних комплексів можна буде вирішувати низку проблем, пов'язаних з раціональним їх використанням у межах височин, передгірських та гірських територій. Майже всі у захваті від унікальної природи і ландшафтів Дністерського каньйону, але мало хто звертає увагу на те, що оригінальна природа цього феномену зумовлена асиметрією басейну Дністра загалом, та асиметрією його структурних частин – особливо Середнього Придністер'я. Не було б у їх природі симетрії й асиметрії, не було б тут такого різноманіття й дорожніх ландшафтних комплексів.

Дослідження симетрії й асиметрії дорожніх ландшафтів набувають особливого значення у зв'язку із об'єднанням дорожніх мереж (ландшафтів) України і Західної Європи. З одного боку це призведе до помітних змін структури,

а відповідно симетрії й асиметрії дорожніх ландшафтів, а з іншого – дозволить формувати найбільш раціональні шляхи їх експлуатації та охорони.

Аналіз попередніх досліджень. Явищу симетрії й асиметрії в природі більше уваги приділяють математики, фізики, біологи. Географи й ландшафтознавці лише починають вивчати окремі особливості ландшафтних комплексів, що зумовлені їх симетрією й асиметрією [2, 3, 4, 10, 11]. Зокрема, цікаві дослідження симетрії й асиметрії рекреаційних геоекотонів та їх меж провів Б.Г. Денисик [6]. Симетрію й асиметрію дорожніх екомікронів розглянуто у монографії «Дорожні ландшафти Поділля» [4], однак детальніших досліджень проблем зумовлених симетрією й асиметрією дорожніх ландшафтів науковці географи і ландшафтознавці не проводили.

Мета дослідження – розглянути симетрію й асиметрію дорожніх ландшафтів, їх структуру та можливі варіанти для подальшого раціонального використання у практиці дорожнього будівництва.

Результати досліджень. Симетрія (від грец. symetria) – однорідність, пропорційність, гармонія, інваріантність структури матеріального об'єкту, його перетворень. Це ознака повноти і досконалості. Втративши елементи симетрії, об'єкт втрачає свою довершеність та красу. Тобто, естетичне поняття симетрії відбиває ступінь упорядкованості системи [7].

Естетична забарвленість симетрії у найбільш загальному розумінні – це узгодженість чи врівноваженість окремих частин об'єкта, об'єднаних у єдине ціле, гармонія пропорцій. Симетрія проявляється не лише в розумінні геометричної будови тіл у природі, але й у багатьох областях людської діяльності. Уже давно в своїх витворах люди надають перевагу правильним геометричним формам, використовуючи симетрію й асиметрію.

У мистецтві симетрія може проявлятися в домірності й взаємозв'язку, гармонізації окремих частин у цілому творі. У геометричних орнаментах всіх століть відбиті фантазія і винахідливість художників та майстрів України. Їхня творчість була обмежена жорсткими вимогами неухильно дотримуватися принципів симетрії. Симетрія є в музиці, хореографії, архітектурі, математиці, логіці, будові живих організмів і рослин, тобто симетрія скрізь. Отже, симетрія є фундаментальною властивістю натуральної й антропогенної природи, уявлення про яку, як зазначав академік В.І. Вернадський, «складалось упродовж десятків, сотень років» [1]. У природі, зокрема, симетрія на регіональному рівні проявляється у будові гірських систем і окремих хребтів чи долин. Основний тип симетрії таких форм та елементів природи – білатеральний – подібний до структури листка рослин. Окремі локальні форми рельєфу акумулятивного і денудаційного походження, а також карстові та суфозійні, які часто зустрічаються в дорожніх ландшафтах, мають конічну симетрію – окремі вершини гір, карстові лійки й понори тощо. Симетрія властива й дорожнім ландшафтам (геоекотонам) (рис. 1).

Асиметрія – це несиметрія, тобто такий стан, коли симетрія відсутня. Так, асиметрія рельєфу виникає під впливом різних чинників: тектонічного, геологічного (різна інтенсивність денудації залежно від твердості і нахилу пластів), інсоляційного (залежність геоморфологічного процесів від експозиції схилів), аеродинамічного (вплив вітрів різного напрямку), гідродинамічного (нерівномірний розмив берегів) та ін. В Україні найбільше проявляється асиметрія річкових долин і межириччя позальодовикової зони [2, 3] і саме вона суттєво впливає на структуру дорожніх ландшафтів та розвиток у їх межах несприятливих

процесів. Особливо це чітко простежується якщо розглядати дорогу як своєрідний дорожній геоекотон (рис. 2).

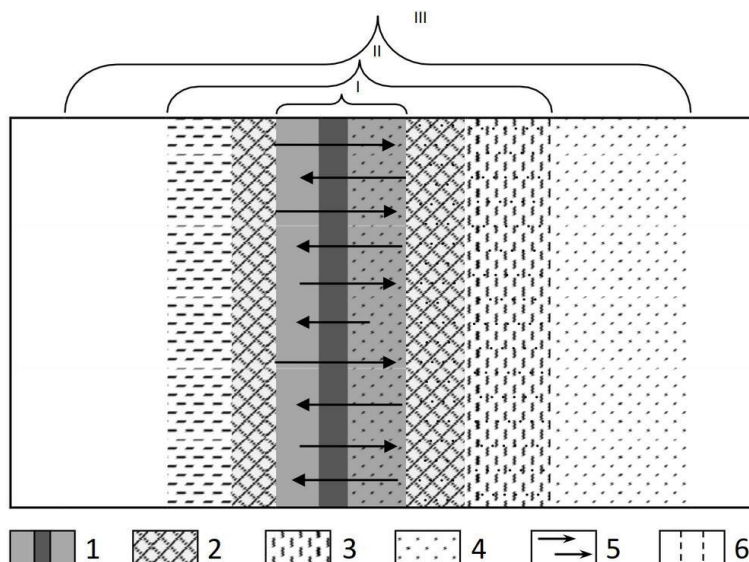

Рис. 1. Структура симетричного дорожнього геоекотону.

1 – контактні смуги безпосереднього впливу; 2 – значного впливу; 3 середнього впливу; 4 – малого впливу; 5 – речовинно-енергетичний обмін; 6 – межі дорожніх ландшафтних комплексів.
Мікрозони: I – контактна; II – прилегла; III – зовнішня.

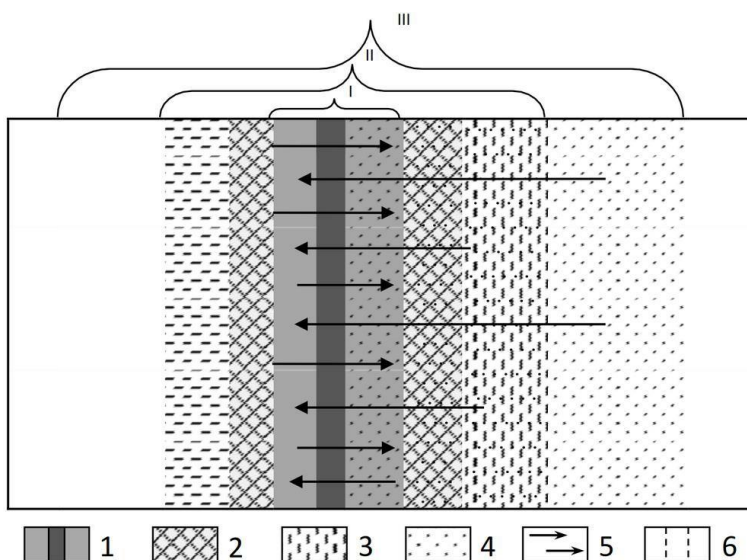

Рис. 2. Структура асиметричного дорожнього геоекотону.

Умовні позначення див. рис. 1.

Асиметричність дорожніх геоекотонів (ландшафтних комплексів), зумовлює постійне «переливання» речовини, енергії та інформації від контактуючих елементів у структурі дорожнього ландшафту або інших об'єктів до нього і навпаки. Це призводить до оновлення і розвитку дорожнього ландшафту, постійного ускладнення його структури.

У дорожніх ландшафтах асиметрія зумовлена різними чинниками, зокрема:

– просторовим розташуванням відносно до переважаючих вітрів – *вітрова асиметрія*. Ця асиметрія зумовлює нерівномірний розподіл снігу зимою, хімічних елементів, особливо важких металів у повітрі та ґрунтах тощо (рис. 3);

Рис. 3. Вітрова асиметрія

– приуроченістю до відповідних форм земної поверхні – *орографічна асиметрія*. Вона активізує або сприяє розвитку небажаних геоморфологічних процесів – ерозії схилів, формуванню зсувів, опливин, затрудняє створення придорожніх лісосмуг, відвід поверхневого стоку та вимагає додаткових витрат на укріплення схилів (рис. 4);

– структурою дорожніх ландшафтів – *ландшафтна асиметрія*. Ландшафтною асиметрією часто зумовлена загальна екологічна ситуація в межах дорожнього геоекотону, його естетична привабливість та тривалість функціонування (рис. 5).

Вектори дії різноманітних процесів у схарактеризованих видах асиметрії дорожніх ландшафтів можуть співпадати і не співпадати. Їх пізнання дає можливість раціональніше планувати й формувати структуру як самого дорожнього ландшафту, так і окремих його частин – природних лісосмуг, прилеглих до них територій, а також запобігати геохімічному перевантаженню окремих ділянок дорожніх ландшафтів та розробляти заходи щодо їх раціонального використання й охорони.

Висновки. Майже у всіх наукових працях антропогенні ландшафти й геоекотони симетричні. Це стосується й дорожніх ландшафтів. Однак, це не завжди відповідає дійсності. Більшість антропогенних, зокрема й дорожніх ландшафтів асиметричні. Якщо б вони були симетричними, тоді не спрацював би, або діяв лише до відповідного моменту насичення, ефект «переливання»

Рис. 4. Орографічна асиметрія

Рис. 5. Ландшафтна асиметрія

речовини, енергії та інформації. Дорожній ландшафт не розвивався б як ландшафтно-інженерна система, розвиток будь-яких процесів, зокрема несприятливих, припинився. Однак цього не спостерігається, що й вимагає детальних досліджень дорожніх ландшафтів і у їх межах процесів та явищ зумовлено симетрією й асиметрією. У перспективі такі дослідження будуть проводити активніше у зв'язку з тим, що від їх результатів залежить вартість реконструкції та будівництва сучасних дорожніх ландшафтів.

1. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста / В.И. Вернадский. – М.: Наука, 1988. – 520 с.
2. Геренчук К.И. Об асимметрии речных долин Подольского плато / К.И. Геренчук // Изв. ВГО, 1950. – т.82. – Вип. 1. – С. 78-82.
3. Геренчук К.И. Об асимметрии склонов речных долин Русской равнины (к 100-летию закона Бэра-Бабыне) / К.И. Геренчук // Географічний збірник. – К.: Вид-во КДУ, 1961. – Вип.4. – С.16-21.
4. Денисик Г.І. Дорожні ландшафти Поділля / Г.І. Денисик, О.М. Вальчук. – Вінниця: Теза, 2005. – 178 с.
5. Денисик Г.І. «Золота середина» у природничо-географічних дослідженнях / Г.І. Денисик. – Наукові записки Вінницького педуніверситету. Серія: Географія. – 2011. – Вип.23. – С.5-10.
6. Денисик Б.Г. Реконструкція мікроекоктонів / Б.Г. Денисик // Екологія, неоекологія, охорона навколишнього середовища та збалансованого природокористування. – Харків: Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2012. – С. 169-171.
7. Коломієць А.М. Учителю про эстетику математики / А.М. Коломієць // Культура і вчитель. – Вінниця: ВДПУ, 2006. – Вип.3. – С. 72-98.
8. Мильков Ф.Н. Асиметрия ландшафтных комплексов / Ф.Н. Мильков //Землеведение: новая серия, 1982. – Т.XIV. – С. 5-16.
1. Vernadsky V.Y. Fylosofskyye mysly naturalysta / V.Y. Vernadsky. – M.: Nauka, 1988. – 520 s.
2. Herenchuk K.Y. Ob asymmetry rechnykh dolyn Podol's'koho plato / K.Y. Herenchuk // Yzv. VHO, 1950. – t.82. – Vyp. 1. – S. 78-82.
3. Herenchuk K.Y. Ob asymmetry sklonov rechnykh dolyn Russkoy ravnyny (k 100-letyyu zakona Béra-Babyne) / K.Y. Herenchuk // Heohrafichnyy zbirnyk. – K.: Vyd-vo KDU, 1961. – Vyp.4. – S.16-21.
4. Denysyk H.I. Dorozhni landshafty Podillya / H.I. Denysyk, O.M. Val'chuk. – Vinnytsya: Teza, 2005. – 178 s.
5. Denysyk H.I. «Zolota seredyna» u pryrodnycho-heohrafichnykh doslidzhennyakh / H.I. Denysyk. – Naukovi zapysky Vinnyts'koho peduniversitytetu. Seriya: Heohrafiya. – 2011. – Vyp.23. – S.5-10.
6. Denysyk B.H. Rekonstruktsiya mikroheokotoniv / B.H. Denysyk // Ekolohiya, neoekolohiya, okhorona navkolyshn'oho seredovyscha ta zbalansovanoho pryrodokorystuvannya. – Kharkiv: Vyd-vo KHNU im. V.N. Karazina, 2012. – S. 169-171.
7. Kolomiyets' A.M. Uchytelyu pro estetyku matematyky / A.M. Kolomiyets' // Kul'tura i vchytel'. – Vinnytsya: VDPU, 2006. – Vyp.3. – S. 72-98.
8. Myl'kov F.N. Asymetriya landshaftnykh kompleksov / F.N. Myl'kov //Zemlevedenye: novaya seryya, 1982. – T.KHIV. – S. 5-16.

Подано до редакції 17.01.2019

Рецензент – кандидат географічних наук Ю.В. Яценюк

УДК 911

Канська В.В., Мокрій М.І.*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*

Культові споруди в структурі єдиної мережі антропогенних заповідних об'єктів Західного Поділля

У статті проаналізовано передумови створення культових антропогенних заповідних об'єктів, деталізовано їх різноманітність та унікальність, а також перспективи збереження та створення нових культових антропогенних заповідних об'єктів на території Західного Поділля. Культові споруди із земельними наділами розглядаються у структурі історико-археологічної групи ландшафтно-технічних систем Поділля як одна із найцікавіших підгруп АЗО, яка поділяється на такі підгрупи: унікальні церкви та монастирі, собори, костьоли, скельні храми, мечеті, синагоги та молитовні будинки. Розглянуті передумови створення культових антропогенних заповідних об'єктів з метою розширення єдиної екологічної мережі. Розроблено етапи формування АЗО та складання їх кадастру: збереження окремого антропогенного культового об'єкту як зразка оригінального зодчества; створення у селах спеціалізованих музеїв на основі окремих АЗО; розробка туристичного маршруту відповідним населеним пунктом з елементами «зеленого туризму»; забезпечення відповідної інфраструктури для комфортного перебування туристів.

Ключові слова: Західне Поділля, антропогенний заповідний об'єкт, культові споруди, екомережа, культурна спадщина, туризм.

Kanska V.V., Mokry M.I. Religious buildings in the structure of a single network of anthropogenic protected objects of Western Podillia. The article analyzes the preconditions for creation of religious anthropogenic protected objects, details their diversity and uniqueness, as well as prospects for preservation and creation of new cult anthropogenic protected objects in the West Podillia. The significance of sacred objects for a person in all periods of formation and development of society is analyzed. Cult buildings with land plots are considered in the structure of the historical and archaeological group of landscaping and technical systems of Podillia as one of the most interesting subgroups of the AZO, which are divided into such subgroups: unique churches and monasteries, cathedrals, churches, rocky temples, mosques, synagogues and prayer houses. Each of these objects has its own history and undoubtedly deserves the attention of tourists. The article considers the preconditions for the creation of anthropogenic protected objects of the historical-archaeological group on the example of a subgroup of religious structures with landed distributions: preservation of unique anthropogenic plantations (forest, garden, park around sacred objects) in order to bring them closer to analogues of natural landscapes; preservation and possible reconstruction of unique examples of religious buildings in the composition of anthropogenic landscapes as valuable objects of historic and landscape-historical heritage; reorganization of the nature reserve fund in order to create a unified ecological network. The stages of formation of the AZO and their list have also been developed: preservation of a separate anthropogenic cult object as an example of original architecture; creation of specialized museums in villages on the basis of separate AZO; development of a tourist route with the relevant populated area with elements of «green tourism»; providing the appropriate infrastructure for a comfortable stay of tourists.

Key words: Western Podillia, anthropogenic protected object, religious buildings, ecological network, cultural heritage, tourism.

Наявність проблеми. На початку ХХІ ст. інтерес до власної історії і культури особливо посилюється. Все частіше люди різних вірувань незалежно від віку звертаються до духовності, зокрема здійснюють паломництва до стародавніх святинь.

Західне Поділля є одним із найбільш репрезентативних регіонів України для детальних досліджень антропогенних заповідних об'єктів (АЗО) та їх раціонального використання. Тут сконцентрована велика кількість різних за віком, релігійної приналежності та способом будівництва об'єктів. Культові споруди із земельними наділами розглядаються у структурі ландшафтно-техногенних систем як одна з найцікавіших груп АЗО. Кожен із цих об'єктів має

свою історію і, безперечно, заслуговує на увагу туристів, адже вони є яскравими домінантами в архітектурному просторі, стали невід'ємною складовою образної і духовної культури, та гармонійно вписуються в ландшафтний простір.

За час різнобічного господарського використання природних умов та ресурсів регіону людина не лише змінила натуральні ландшафти антропогенними, але й створила низку оригінальних, часто унікальних об'єктів. Їх дослідження та введення у сучасний природно-заповідний фонд і екомережу Поділля й визначають актуальність цього дослідження.

Аналіз попередніх публікацій. Унікальній природі й ландшафтам Поділля приділено достатньо уваги, що найбільш повно показано у колективних працях Вінницьких географів [8]. Культові споруди були і будуть цікавим об'єктом дослідження краєзнавців, істориків, археологів, оскільки є частиною духовного багатства не лише Поділля, а й України загалом [3, 7]. Наукових праць, присвячених заповіданню антропогенних об'єктів поки що мало [4, 5].

Мета – визначити місце культових споруд у структурі антропогенних заповідних об'єктів Західного Поділля задля доповнення ними регіональної екомережі.

Результати дослідження. Культові споруди із земельними наділами розглядаються у структурі історико-археологічної групи ландшафтно-технічних систем Поділля як одна із найцікавіших підгруп АЗО. Їх поділяють на такі підгрупи: унікальні церкви та монастирі, собори, костьоли, скельні храми, мечеті, синагоги та молитовні будинки [4]. Кожен із цих об'єктів має свою історію і, безперечно, заслуговує на увагу туристів.

Тернопільщина багата на сакральні пам'ятки, які мають найвищу архітектурну і духовну цінність. Близькість до кордону навчила людей бути толерантними і полікультурними, що знайшло своє відображення у храмобудуванні. Багато об'єктів не описані і потребують подальшого дослідження. Однак сьогодні зрозуміло, що святині Тернопільського краю є не лише яскравими домінантами в архітектурному просторі, а й стали невід'ємною складовою образної і духовної культури України.

Через особливості природних умов, історичний розвиток території Західного Поділля та його господарське освоєння, антропогенні заповідні об'єкти стали відображенням господарських, будівничих, релігійних, естетичних потреб тощо. На створення АЗО вплинули такі чинники: вигідність історико-географічного розташування території; добрі умови для розвитку і подальшого ведення господарства; необхідність будівництва поселень різних типів; задоволення духовних та естетичних потреб [2].

Передумови створення антропогенних заповідних об'єктів історико-археологічної групи на прикладі підгрупи культових споруд із земельними наділами:

- збереження унікальних антропогенних насаджень (лісових, садових, паркових навколо сакральних об'єктів) з метою наближення їх до аналогів натуральних ландшафтів;
- збереження і можлива реконструкція унікальних зразків культових споруд у складі антропогенних ландшафтів як цінних об'єктів історико-ландшафтознавчої спадщини;
- реорганізація природно-заповідного фонду Поділля з метою створення єдиної екологічної мережі.

Унікальні церкви та монастирі є чи не у кожному населеному пункті

Західного Поділля. І в тому, що значна кількість цих старовинних споруд збереглася до наших часів, є заслуга місцевих жителів, які з позицій духовності не дозволяють сплюндрувати перлини краю. Не усі з них, звісно, є діючими. Деякі набули з часом статусу музейних комплексів, а інші перебувають у занедбаному стані і сіріють руїнами на теренах Західного Поділля.

Понад 90 відсотків жителів Західного Поділля є глибоко віруючими людьми, і це є найвищим показником в Україні. Саме тому цей край такий багатий на сакральні пам'ятки (рис. 1). Зазвичай, у кожному селі їх кілька. Тут є святині різних конфесій: *греко-католицька* – Зарваниця; *православні* – Почаїв; *римо-католицькі* – Язловець; *синагоги* у Гримайлові, Підгайцях, Струсові, Чорткові; *вірменські храми* у Язлівці і Бережанах; навіть *святилище язичників* на горі Богит [3].

Культові споруди як об'єкти історико-археологічної групи антропогенних заповідних об'єктів мають значимість: *естетичну* (є важливими естетичними елементами окультуреного ландшафту); *історико-культурну* (пов'язані із важливими історичними подіями та іменами видатних умільців); *етичну* (як пам'ятки культури, вони мають власну внутрішню цінність); *освітньо-патріотичну* (окрім релігійної цінності, об'єкти відіграють значну роль в патріотичному вихованні).

Привертають увагу науковців дерев'яні церкви синоїдального типу у північній частині Тернопільської області (в Мізюринцях, Кушлині, Лопушно), на півдні краю зустрічаються невеликі хатні храми (Волиця, Козин). У селах і містах збереглося багато придорожніх фігур святих. Тернопільщина і досі активно будує храми [7].

Найціннішою пам'яткою архітектури міста Тернополя є бароковий домініканський костел св. Вінцента Феррарського (рис. 1), сьогодні – кафедральний собор Непорочного Зачаття Діви Марії.

У центрі міста на розі вулиць Руської і митрополита Мстислава знаходиться старовинна церква Різдва Христового, або Середня, яка належить до найдавніших споруд (рис. 1).

Яскравим прикладом культових споруд із земельними наділами є Марійський Духовний центр у селі Зарваниця (рис. 1), яке стало об'єктом прочанства ще з княжих часів. Воно віками було для українського народу форпостом християнської віри, передавало від покоління до покоління духовні та національні традиції греко-католицької церкви. Тут знаходиться ікона Зарваницької Богоматері (XVIII століття), якій у 1869 році Папа Римський Пій IX надав відпустового значення. Віруючі вважають її чудотворною, вона є однією з найдавніших в Україні [7].

У 1754 році з допомогою власника села графа А. Мйончинського вимуровано храм Пресвятої Трійці, який зберігся до наших днів. У 1991 році почалося відродження Зарваниці як відпустового центру. За проектом Михайла Нетриб'яка збудували сучасний комплекс – Марійський Духовний центр.

Природний ландшафт середовища зумовив архітектурний задум комплексу, розміщення головного храму на природному плато, яке височіє над долиною річки Стрипи. Комплекс духовного центру складається із собору на 1500 парафіян, дзвіниці, надбрамної церкви, реколяційного корпусу, архітектурно-скульптурної композиції ікони Зарваницької Матері Божої, каплиць над джерелами та Хресної дороги. Увесь комплекс, майстерно вписаний в природний ландшафт, являє собою гармонійну єдність архітектурних споруд, вільних просторів, терасного розпланування, зелені, творів мистецтв.

Найбільшою православною святинею Тернопільського краю і другою після Києво-Печерської лаври є Почаївська лавра (рис. 1), яка є, на нашу думку,

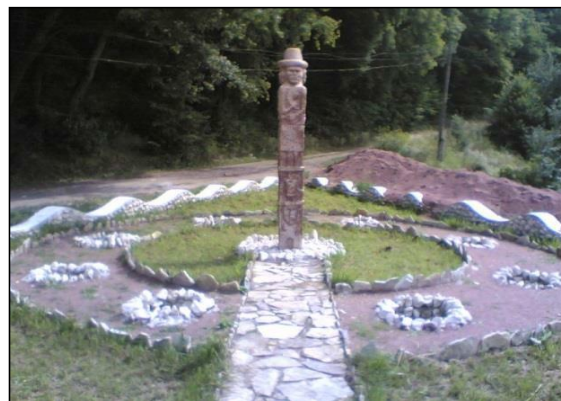
1

2

3

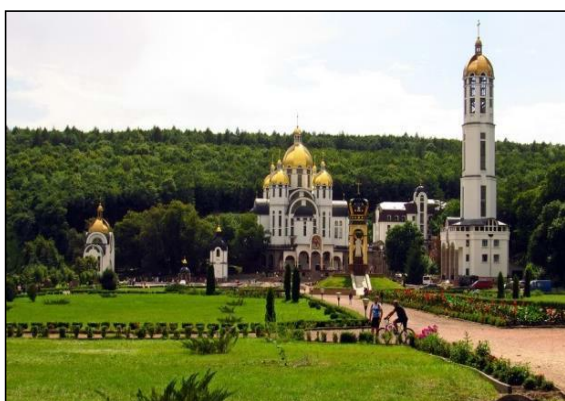
4

5

6

7

8

9

10

11

12

Рис. 1. Культові споруди Західного Поділля

1 – синагога (Гримайлів), 2 – вірменський храм (Бережани), 3 – костел Внебовзяття Пресвятої Діви Марії (Язловець), 4 – святилище язичників на горі Богит, 5 – кафедральний собор Непорочного Зачаття Діви Марії, 6 – церква Різдва Христового (Тернопіль), 7 – Марійський Духовний центр (Зарваниця), 8 – Почаївська лавра (сучасний вигляд), 9 – храм Успіння Пресвятої Діви Марії (Чортків), 10 – церква Вознесіння Христового (передмістя Чорткова), 11 – церква Воздвиження Чесного Хреста (Копичинці), 12 – церква Святого Миколая (Адамівка).

найбільш яскравим зразком культових споруд із земельними наділами. До святинь Лаври належать: слід стопи Матері Божої з джерелом цілющої води, її чудотворна ікона, моці преподобного Йова. Вперше про Лавру згадується у 1450 р. У 1597 р. шляхтянка А. Гойська подарувала монастирові чудотворну ікону Матері Божої, яку привіз на Волинь у 1559 р. болгарський митрополит Неофіт. У 1675 р. завдяки цій іконі турки відступили від монастиря. Почаївська ікона Богоматері уже понад 400 років перебуває в обителі, залишаючись осередком її молитовного життя [3, 7]. Це не лише музейна реліквія, пам'ятка, яка дивує своєю старовиною, а й незаперечною художньою цінністю.

Почаївська лавра – одне з величних в Україні місць прощі на Успіння Пресвятої Богородиці і преподобного Йова. Першими приміщеннями монастиря були печери в горах, а першою будівлею – невелика дерев'яна церква Успіння. Муровані будівлі монастиря датуються XVI століттям.

Сучасний ансамбль, що вінчає високий кам'яний мис Кременецьких гір над мальовничою долиною річки Іква, виразно домінує в ландшафті. Золоті бані невидимою силою з великої відстані ваблять до себе око туриста.

Не одне покоління науковців і краєзнавців досліджували дерев'яні храми, які

зводились на території сучасної Тернопільщини упродовж XVI – XVII ст. У м. Чорткові можна побачити зразки традиційного дерев'яного церковного будівництва на Поділлі. Один з найвідоміших дерев'яних храмів – Успіння Пресвятої Діви Марії (рис. 1), який було збудовано у 1581 – 1584 рр. Цей тридільний храм з високою дзвіницею є пам'яткою архітектури, яку охороняє держава. Друга дерев'яна церква – Вознесіння Христового (рис. 1), побудована у 1630 р., а відновлена у 1717 р., знаходиться у передмісті м. Чорткова, поблизу залізничного вокзалу.

Цей унікальний витвір української дерев'яної архітектури. Народні умільці спорудили її без жодного цвяха. Серед храмів області церква славиться одним із найкращих іконостасів.

У передмісті м. Копичинці Гусятинського району милує око церква Воздвиження Чесного Хреста (рис. 1), збудована у 1630 р.

До найцікавіших пам'яток дерев'яної архітектури краю належить і споруджена в 1631 р. у передмісті м. Бережан у с. Адамівка тридільна церква Святого Миколая (рис. 1). Увагу привертає її баня – досить складної форми, яка рідко зустрічається в українській архітектурі.

Дерев'яні храми Тернопільщини, розташовані на роздоріжжі Поділля, Волині та Галичини – прекрасні та автентичні пам'ятки, в яких, напевно, найбільше виражені національні ознаки архітектури. Вони увібрали в себе увесь колорит українського народу. Тернопільські храми, які не мають аналогів у світі, відомі лише обмеженому колу фахівців та аматорів, залишаючись поза увагою внутрішнього туризму, та й суспільства взагалі. Пожежі, замокання, навмисне знесення через міжконфесійні суперечки, необдумане обшивання бляхою і пластиком... Багато таких пам'яток вже втрачено. Тому, на нашу думку, такі святині найбільш гостро потребують заповідання.

Майже у кожному селі і навіть хуторі є об'єкти, що потребують збереження. Здебільшого це старі, оригінальної архітектури церкви або костели, млини на річці або греблі, кар'єри з цікавим геологічним розрізом або штольні, окультурені джерела або оригінально оформлені колодязі, вікові дерева або їх урочища, інколи стародавні оборонні вали або городища та фортеці тощо. З них і необхідно розпочинати процес формування АЗО та складання їх кадастру. Здійснювати це потрібно поетапно:

- 1) збереження окремого антропогенного культового об'єкту як зразка оригінального зодчества;
- 2) створення у селах спеціалізованих музеїв на основі окремих АЗО;
- 3) розробка туристичного маршруту відповідним населеним пунктом з елементами «зеленого туризму»;
- 4) забезпечення відповідної інфраструктури для комфортного перебування туристів.

У Тернопільській області такими селами-музеями могли б бути села Колоднівка, Устечко, Стінка, Острівець, Жолоби та ін.

Часто у селах об'єкти, що потребують заповідання, не самотні, а зустрічаються групами – 2-3 і більше. До них входять одна-дві церкви з належними їм територіями, стародавня садиба або палац з прилеглими парками, млин на річці із ставком та греблею тощо. Ці групи заповідних об'єктів формують у селах оригінальні території – «куточки», що часто мають власні назви: «біля церкви», «у цвинтарі», «біля млину», «за греблею» тощо. Такі «куточки» – прекрасна основа для музеєфікації частини села.

У подальшому музеєфіковані «куточки» села можуть так і залишитися АЗО в структурі сільських ландшафтів або поступово підняти село до рангу музею під відкритим небом.

Проаналізованих наявних та проєктованих антропогенних заповідних об'єктів Західного Поділля є досить багато. Звісно, не можна заповідати усі унікальні комплекси, оскільки у цьому немає потреби. Доцільно в межах кожного району виокремити кілька зразків АЗО із кожної групи, які б найповніше розкривали географічні, історичні та культурні особливості цієї території. Приклад створення екомережі з використанням різних груп АЗО – Середнє Придністер'я. Тут оригінальність та різноманіття природи суттєво доповнюються АЗО, серед яких переважають культові споруди з належними їм територіями (рис. 2), садово-паркові ансамблі та палацові комплекси, історичні й археологічні об'єкти тощо [1, 6].

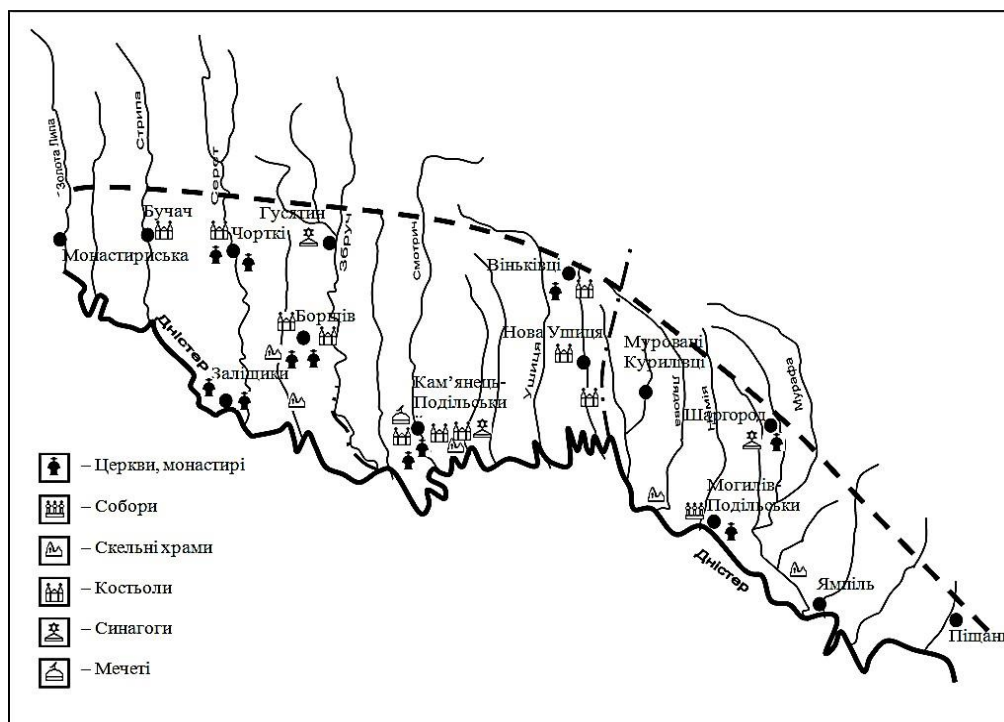

Рис. 2. Культові споруди Середнього Придністер'я, що заслуговують заповідання

Висновки. Процес формування антропогенних заповідних об'єктів історико-археологічної групи підгрупи культових споруд із земельними наділами та складання їх кадастру потрібно проводити поетапно: збереження окремого антропогенного культового об'єкту як зразка оригінального зодчества; створення у селах спеціалізованих музеїв на основі окремих АЗО; розробка туристичного маршруту відповідним населеним пунктом з елементами «зеленого туризму»; забезпечення відповідної інфраструктури для комфортного перебування туристів.

1. Бондар В.В. Культові споруди у структурі антропогенних заповідних об'єктів Середнього Придністер'я / В.В. Бондар // Дністровський каньйон – унікальна територія туризму: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (16-18 травня 2009 року). – Тернопіль, 2009. – С. 95-97.
2. Брусак В.П. Географічні основи розширення мережі заповідних територій Поділля / В.П. Брусак // Проблеми географії України. – Львів, 1994. – С. 105.
3. Вісімдесят три святині Тернопілля: путівник / Ірина Пустиннікова. – К.: Грані-Т, 2010. – 72 с.

4. Денисик Г.І. Антропогенні заповідні об'єкти Поділля [монографія] / Г.І. Денисик, В.В. Канська, В.С. Канський. – Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2016. – 208 с.
5. Денисик Г.І. Єдина система природоохоронних об'єктів Поділля. / Г.І. Денисик, М.С. Стасюк // Проблеми охорони природи і відтворення природно-ресурсного потенціалу Західного Поділля. – Тернопіль, 1990. – С. 77-79.
6. Канська В.В. Антропогенні заповідні об'єкти в структурі унікальних ландшафтів Середнього Придністер'я. / В.В. Канська // Фізична географія та геоморфологія. – К.: Обрії, 2013. – Вип. 2 (70). – 314 с. – 278-282.
7. Сакральні пам'ятки Тернопільщини [Образотворчий матеріал]: фотоальбом / авт. концерції Б. Куневич. – Тернопіль: Новий колір, 2009. – 127с.
8. Середнє Придністров'я: [монографія]; за ред. Г.І. Денисика. – Вінниця: Теза, 2007. – 431 с. – (Поділля: природа і ландшафти).
1. Bondar V.V. Kul'tovi sporudy u strukturi antropohennykh zapovidnykh ob'yektiv Seredn'oho Prydnister'ya / V.V. Bondar // Dnistrovs'kyi kan'yon – unikal'na terytoriya turizmu: Materialy Mizhnarodnoyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi (16-18 travnya 2009 roku). – Ternopil', 2009. – S. 95-97.
2. Brusak V.P. Heohrafichni osnovy rozshyrennya merezhi zapovidnykh terytoriy Podillya / V.P. Bru-sak // Problemy heohrafiyi Ukrayiny. – L'viv, 1994. – S. 105.
3. Visimdesyat try svyatyini Ternopillya: putivnyk / Iryna Pustynnikova. – K.: Hrani-T, 2010. – 72 s.
4. Denysyk H.I. Antropohenni zapovidni ob'yekty Podillya [monohrafiya] / H.I. Denysyk, V.V. Kan's'ka, V.S. Kans'kyi. – Vinnytsya: PP «TD «Edel'veys i K», 2016. – 208 s.
5. Denysyk H.I. Yedyna systema pryrodookhoronnykh ob'yektiv Podillya. / H.I. Denysyk, M.S. Stasyuk // Problemy okhorony pryrody i vidtvorennya pryrodno-resurnoho potentsialu Zakhidnoho Podillya. – Ternopil', 1990. – S. 77-79.
6. Kans'ka V.V. Antropohenni zapovidni ob'yekty v strukturi unikal'nykh landshaftiv Seredn'oho Prydnister'ya. / V.V. Kans'ka // Fizychna heohrafiya ta heomorfolohiya. – K.: Obriyi, 2013. – Vyp. 2 (70). – 314 s. – 278-282.
7. Sakral'ni pam'yatky Ternopil'shchyny [Obrazotvorchyy material]: fotoal'bom / avt. kontsertsiyi B. Kunevych. – Ternopil': Novyy kolir, 2009. – 127s.
8. Serednye Prydnistrov'ya: [monohrafiya]; za red. H.I. Denysyka. – Vinnytsya: Teza, 2007. – 431 s. – (Podillya: pryroda i landshafty).

Подано до редакції 02.03.2019

Рецензент – кандидат географічних наук Л.М. Кирилюк

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 902, 903'13(282.247.31)''636''

Корінний В.І., Ленчук Д.М.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Етнічна територія трипільської спільноти Буго-Дністерського межиріччя

Висвітлено результати дослідження походження трипільського населення в межах Буго-Дністерського межиріччя. Трипільська культура проіснувала на досліджуваній території впродовж кінця VI – початку III тис. до н. е. Вона виникла на основі неолітичних племен Дніпро-Прутського межиріччя, утворивши протоцивілізаційну спільноту Кукутень-Трипілля. Особливо важливу роль ці племена зіграли при освоєнні території Буго-Дністерського межиріччя. Свідченням цьому є наявність тут більше 600 різновікових трипільських поселень, матеріальні рештки яких у вигляді багатого керамічного комплексу відображають і зв'язки із сусідніми інокультурними спільнотами. При колонізаційних процесах прийшло населення мало із собою і якусь частину керамічних виробів, наприклад, посуду. Осівши на новому місці спільнота продовжувала виготовляти такий же керамічний посуд, але з місцевих композитних матеріалів, які мали дещо інші петрографічні характеристики. Їх аналіз дозволяє запропонувати ще один підхід до міграційних процесів в межах трипільської археологічної культури.

Ключові слова: розселення, Кукутень-Трипілля, матеріальна культура, Буго-Дністерське межиріччя.

Korinnyi V.I., Lenchuk D.M. Ethnic territory of Trypillia community of country between Buh and Dnister. The results of research of origin of Trypillia population are reflected within the limits of Buh and Dnister of country between. A Trypillia culture lasted on the prospected territory during the end of VI – beginning of III of thousand BC. It arose up on the basis of neolithic tribes of Buh and Dnister of country between, forming the protocivilization association of Kukuten-Trypillia. An especially important role these tribes played at mastering of territory of Buh and Dnister of country between. By a certificate there is a presence it here more than 600 of different age Trypillia settlements material bits and pieces of that as a rich ceramic complex represent and copulas with nearby other culture associations. At colonization processes a coming population had with itself some part of brickwares, for example, of tableware. Settling on a new place an association continued to make the same ceramic tableware, but from local composite materials that had a few another petrographic descriptions. Their analysis allows to offer another going near migratory.

Key words: resettlement, Kukuten-Trypillia, material culture, country between Buh and Dnister.

Наявність проблеми. Слово «етнос» перекладається з давньогрецької як «група», «плем'я», «народ». Прихильники визначення етносу як соціального організму вважають, що ознаками етносу можуть бути: мова, територія, побут, певна форма соціально-територіальної організації, загальне походження, економічні зв'язки, релігія, але для етнічних спільнот перераховане не є обов'язковим.

Серед культур та народів етнографи виокремлюють певні спільноти, що називаються історико-етнографічними або історико-культурними областями. У цих частинах між населенням під впливом тривалих зв'язків, спільного соціально-економічного розвитку складаються подібні, так звані, етнографічні особливості. Вони виражаються насамперед в культурі – житлах, їжі, хатньому начинні, одязі і явищами духовної культури – звичаями, обрядами та віруваннями. До історико-культурних областей належать народи, розселені на суміжних територіях, але реально пов'язані між собою, хоча деякими важливими аспектами відрізняються один від одного соціально-економічним розвитком, мовою або расовою приналежністю. Таким чином

можна запропонувати поєднання моделі етнографічних спільнот з археологічними угрупованнями, а культуру Кукутень-Трипілля розглядати як етнічну спільність, великої етногенетичної провінції Балкано-Карпато-Дунайського регіону [2, с. 348-349].

Мета статті: провести аналіз попередніх досліджень розселення Кукутень-Трипільської археологічної культури та виділити особливості заселення Буго-Дністерського межиріччя.

Аналіз попередніх досліджень. С. М. Бібіков у праці «Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы» обґрунтував гіпотезу, згідно якої трипільський етномасив у Дніпро-Дністерському межиріччі виник із прийшлих землеробо-скотарських та місцевих мисливських племен. На це вказує перш за все археологічний матеріал зафіксований у Луці-Врублевецькій. Серед його особливостей спостерігаються неолітичні традиції обробки мінеральної сировини [1, с. 279-281].

Іншу гіпотезу щодо встановлення трипільського етномасиву запропонував В.М. Даниленко у статті «Неолит Побужья и вопрос о сложении трипольской культуры». Він вважав, що зародження власне східного ареалу трипільської культури відбулося на середньому періоді в районі Середнього Побужжя, коли неолітичні племена остаточно асимілювалися із трипільськими. При цьому неолітичний геном у формуванні досліджуваної культури відіграв головну роль. Але вже в кінці середнього на початку пізнього періодів центр переноситься до Дністра, що пов'язано із встановленням контактів із більш високорозвиненими культурами у виготовленні кераміки та розвитком мідної металургії [4, с. 8].

Досить плідними виявилися дослідження напрямів розселення трипільських племен, проведені К.К. Черниш: «Место поселений борисовского типа в переодизации трипольской культуры» [9]; «Основные направление путей расселения племен культуры Кукутени-Триполье в ранний период» [10]. У фундаментальній праці «Энеолит Правобережной Украины и Молдавии» дослідниця узагальнила відомості про особливості розселення трипільських племен на всіх періодах їх розвитку та особливості їх матеріальної культури [11].

У монографії «Ранний этап трипольской культуры на территории Украины» В.Г. Збеневич висунув нову гіпотезу, у якій допускається належність певних елементів трипільської матеріальної культури, що мають схожість із місцевими неолітичними культурами Буго-Дністерського межиріччя, землеробам Балкан, Подунав'я та Карпатського регіону [7, с. 174].

У монографіях І.І. Зайця «Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге» та С.О. Гусева «Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV-III тис. до н. е.» значно доповнюється та узагальнюється інформація щодо розвитку та розселення трипільських поселень на етапах VI-VII, VII, VII-VIII [6, с. 166-167; 3, с. 233-239]. Згодом дослідники Н.Б. Бурдо та М.Ю. Відейко у монографії «Трипільська культура. Спогади про золотий вік» опублікували поки що одну з останніх узагальнюючих праць, у якій міститься інформація щодо розселення трипільських племен [2, с. 346-356].

Результати дослідження. На думку Б.С. Жураковського розселення трипільців на Поділлі відбувалося вздовж долин річок, що були певними дороговказами, по яких і рухались громади. При потребі вони могли зупинитися на березі однієї з річок і тим самим завершити переселення. Якщо місцевість була зайнята, то вони продовжували рухатися далі [5, с. 6].

Вперше трипільці з'являються в Карпато-Подністер'ї в VI тис. до н. е.

Характерними рисами трипільсько-прекукутенської етнічної спільності є кераміка із заглибленою орнаментациєю. Вже у другій половині V тис. до н. е. у Прикарпатській Молдові формується новий етногенетичний трипільсько-кукутенський район, на утворення якого впливали сусідні культури із заходу та півдня. Його головною ознакою є мальований посуд. Від Карпат до Пруту почали розселятися кукутенські громади, що, можливо, утворені лише двома племенами [2, с. 348-349, 351].

На рубежі V-IV тис. до н. е. культура Прекукутен, увібрала елементи культур Боян, лінійно-стрічкової кераміки та Хаманджия і проіснувала впродовж усього IV тис. до н. е. Названі культури формувалися на території Південно-Східної Трансільванії та Східного Прикарпаття. Саме тут зосереджувалися пам'ятки Прекукутені I, що мали основні компоненти культури. На думку К.К. Черниш, в період Прекукутені II майже всі спільноти пішли із Трансільванії для освоєння нових земель в районі міжріччя Серета і Дністра. Розташування пам'яток свідчить про, те, що збільшення кількості населення змусувало його пересуватися на значні відстані та вести екстенсивне землеробство і тваринництво. У зв'язку з ним необхідно було періодично змінювати земельні ділянки. Розселення спільнот і поклало початок утворенню локальних особливостей культури Трипілья-Кукутен [11, с. 190].

На початку раннього етапу трипільці розширюють етнічну територію на схід (рис. 1). На фазі поселень Ларга-Жижія, Флорешти, Бернашівка вони переходять Прут

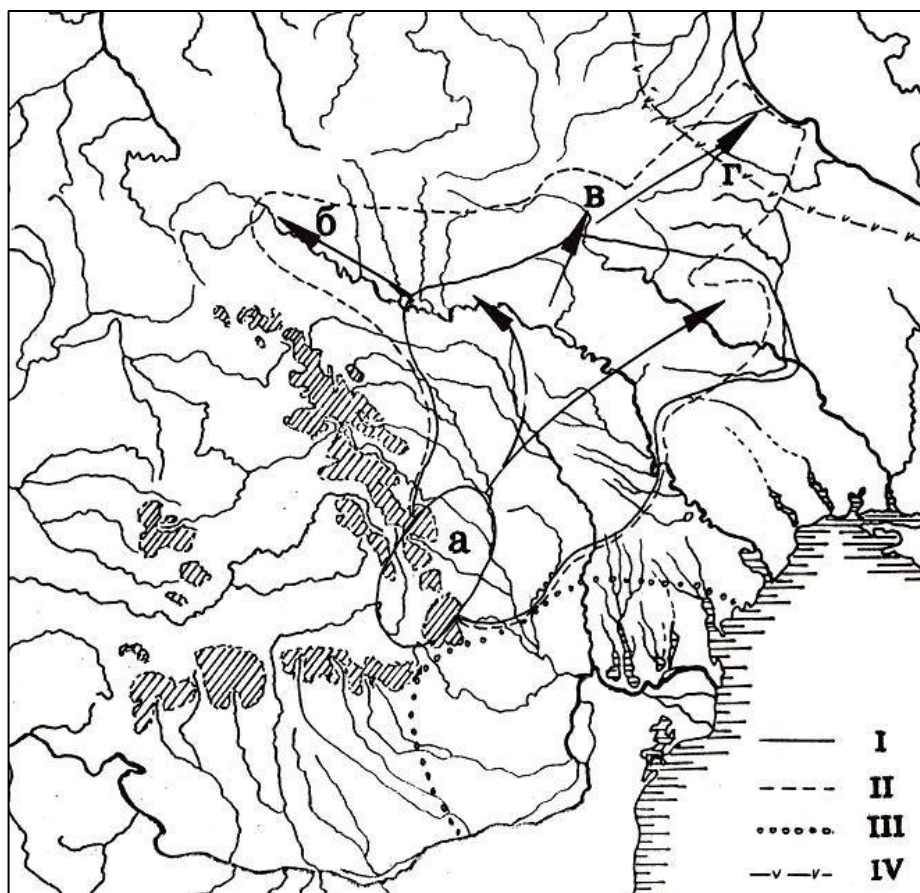

Рис. 1. Трипілья-Кукутен раннього – початку середнього етапів. За [8]

I – Ранній етап: а – район утворення культури; II – початок середнього етапу: б – верхньодністерська культура, в – середньобузька група, г – східний ареал культури. III – культура Болгар-Алдень. IV – Дніпро-Донецька культура.

і виходять до Середнього Дністра, а згодом на Південний Буг та в Буго-Дніпровське межиріччя. Відірвавшись від основного масиву населення та втративши безпосередні зв'язки з ним, вони змогли зберегти традицію виготовлення заглибленого посуду [8, с. 35]. У цей період спостерігаються зв'язки Кукутень-Трипілля із спільнотами Гумельниця, Петрешти, Середній Стог II та культурою білої кераміки з розписом групи Злота. В процесі переміщення трипільців за Дністер відбувається вдосконалення металообробки, високого рівня набуває гончарство та обробка кременю [11, с. 212]. На цьому етапі розвитку завершується процес формування більш-менш єдиного ранньотрипільського етномасиву між Дністром і Дніпром. Таким чином, носії трипільської культури завершують асиміляцію місцевих неолітичних племен, що у подальшому посприяли зародженню певних локально-територіальних відмінностей. Вони стали передумовою появи пам'яток борисівського типу (Шкуринці, Степанівка, Іваньки I, Плисків-Чернявка) [9, с. 234, 236].

Археологічною ознакою переходу від раннього до середнього етапу є поява в керамічному комплексі посуду з розписом. Технологія приживалася серед племен поступово, але переважала лише у племен Попруття і Подністер'я. Племена, що жили між Південним Бугом та Дніпром (так званої першої хвилі розселення) не сприймали це нововведення і продовжували ранньотрипільські традиції. Таке розмежування спонукало виділяти два культурні ареали в культурі Трипілля-Кукутень – західний і східний. Але з новими хвилями розселення традиція розписного посуду все ж таки розповсюдилася майже по всьому трипільсько-кукутенському ареалі [8, с. 36].

Під час середнього періоду розвитку трипільської культури, що тривав з другої половини V тис. до н. е. до перших століть IV тис. до н. е., під іноетнічним впливом, простежується створення окремих етнічних спільностей трипільської цивілізації, представлені археологічними локально-хронологічними угрупованнями. Етнографічний Трипільсько-Кукутенський район вже складався з кількох етнічних спільностей. Від Трипілля VI до Трипілля CI утворюється такі етнічні спільності: *верхньодністерська* (представлена пам'ятками типу Незвисько II, заліщицька, шипенецька, локально-хронологічні групи та пам'ятки кошилівського типу); *середньодністерська* (належать пам'ятки солонченської і петренської групи та раковецького типу); *буго-дністерська* утворена в результаті поєднання традицій середньодністерської та верхньодністерської спільноти та місцевого населення Тису на етапі VI-VII (входять пам'ятки типу Кліщів, Немирівка, Ворошилівка, чечельницької локально-хронологічної групи); *буго-дніпровська* утворена на основі пам'яток етапу VII Раковець і Миропілля, що належать до трипільсько-кукутенського та трипільсько-прекукутенського етнографічного районів (увійшли пам'ятки володимирівської, небелівської, томашівської та канівської локально-хронологічних груп Трипілля VII-CI) [1, с. 353].

Наступна хвиля розселення племен у Дністерсько-Бузькому межиріччі припадає на період VI-VII. Внаслідок цього відбувається злиття місцевого східного ареалу трипільського населення із міграційними потоками західного, що рухалися північним (заліщицькі общини) та південним (солонченські племена) шляхами. Внаслідок їх об'єднання із борисівською групою пам'яток у Середньому Побужжі утворилися пам'ятки типу Кліщів, яких у цьому регіоні незначна кількість. На думку С.О. Гусева такі групи, що увібрали в себе деякі елементи традицій місцевого населення, є розвідниками-посередниками між заходом та сходом Трипільсько-Кукутенської спільноти.

Згодом відбувається проникнення найбільш масової третьої хвилі у

Середнє Побужжя в період VII (рис. 2). Ці переселенці, на відміну від двох попередніх хвиль, прийшли не з Середнього Дністра, а з Верхнього Подністер'я. Таким чином, вони принесли на нову територію не лише монохромну розписну кераміку, а й спричинили переорієнтацію видобутку крем'янистої сировини із родовищ Дністра на Волинь [3, с. 239].

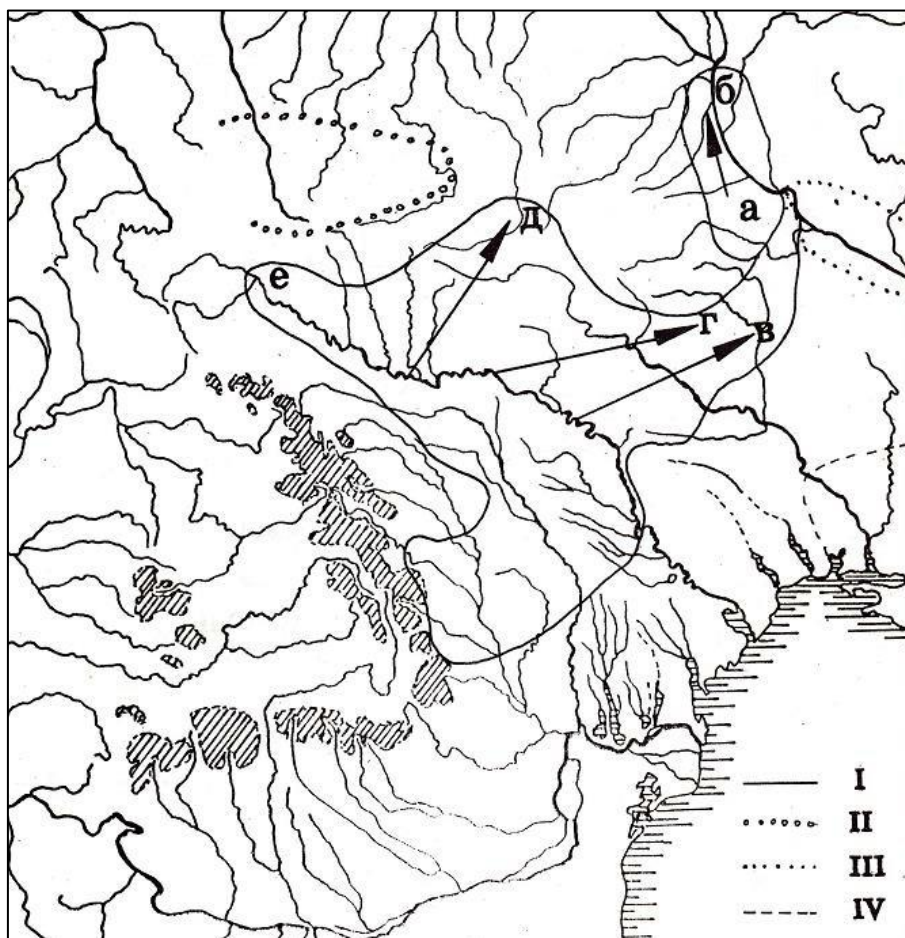

Рис. 2. Трипільля-Кукутені кінця середнього – початку пізнього етапів. За [8]

I – Трипільля-Кукутені: а – коломийщинська група, б – чапайсько-лукашівська, в – томасівська, г – косенівська, д – середньобузька, е – верхньодністерська. II – Лендзьельська культура. III – Середньостогівська культура. IV – Нижньомихайлівська культура.

На початку пізнього (CІ) етапу майже весь Український лісостеп був освоєний окремими племенами трипільської культури та іноетнічним населенням. Оселившись у Буго-Дніпровському межиріччі, племена томашівської групи витісняли трипільське населення східного ареалу, але через кілька століть нова хвиля трипільців із Подністер'я зайняла ці території [8, с. 38-43]. Хоча на цьому етапі розвитку значні імпульси із заходу тривають, але вони починають чергуватися із зворотним впливом прийшлого західного населення. На думку С.М. Рижова, це спричинило появу пам'яток типу Чечельник – Білий Камінь на Південному Бузі та Стіна IV в межах Подністер'я [11, с. 239].

На завершальному етапі розвитку Трипільсько-Кукутенська спільнота вже не мала своїх чітких рис. Вона була неспроможна перейняти ініціативу та домінувати у

регіоні щоб розчинити у своїй масі інокультурні племена (рис. 3). В наслідок цього вона остаточно втратила свої унікальні регіональні особливості. Деякі дослідники навіть виділяють серед варіантів Трипілля СІ окремі культури [8, с. 38-43].

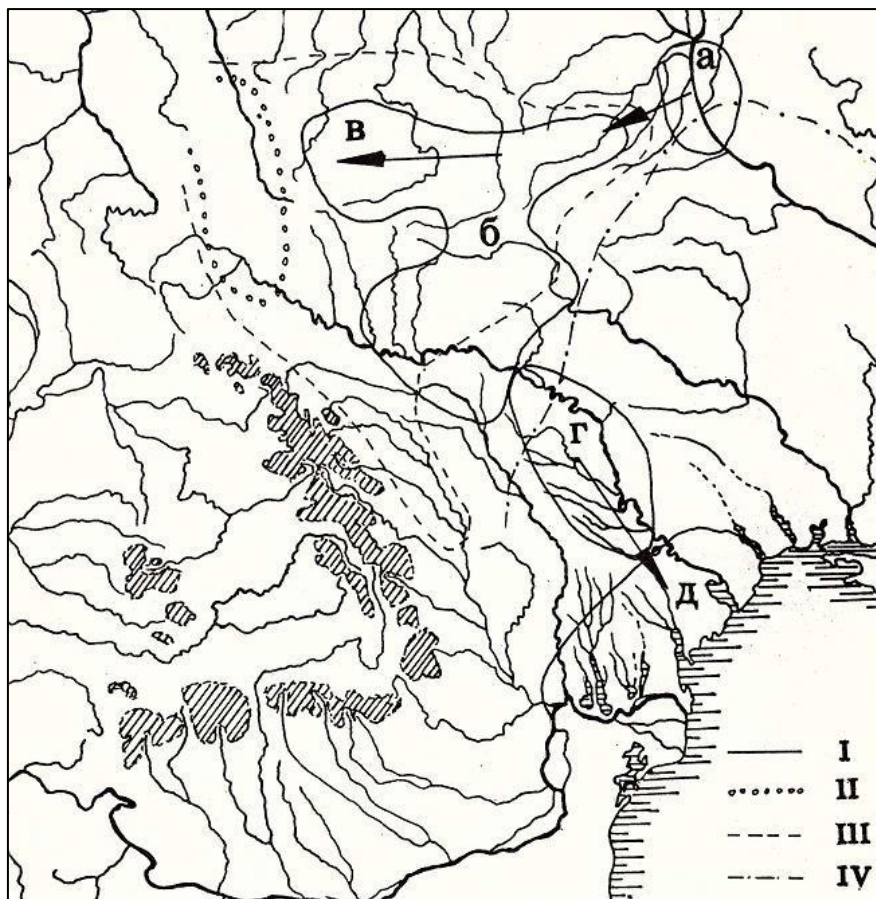

Рис. 3. Трипілля-Кукутень кінця пізнього етапу. За [8]

I – Трипілля-Кукутень: а – софіївська група, б – городсько-касперівська, в – західноволинська, г – вихватинська, д – усатівська. II – Культура лійчастого посуду. III – східна границя культури кулястих амфор. IV – західна границя ямної культури.

З погляду етнічних процесів локально-хронологічні угруповання культури Трипілля-Кукутень не належать до єдиного етносу. Однак через значну кількість етнічних спільностей є близькими до етносу. Єдине, що їх об'єднує як цілісну систему – релігія. Отже, сакральна сфера поєднала певний конгломерат культур та народів у феномен, що називається культурою Трипілля-Кукутень [2, с. 356].

Висновки. На початку раннього періоду трипільська спільнота була єдиним цілим, про що свідчать артефакти духовної та матеріальної культури. В результаті розселення на величезній території між Дністром і Дніпром трипільці почали втрачати свої зв'язки із західною частиною культури на території Румунії та Молдови. В результаті цього Середнє Побужжя стало центром східного ареалу трипільської культури, але вже в пізньому періоді, внаслідок поглибленого контакту племен із перейняттям нових технологій, із західного ареалу центр поступово зміщується ближче до Дністра.

Аналіз керамічного комплексу дозволяє простежити спільність між локально-хронологічними групами. Але хронологічні зв'язки між ними встановити досить

проблематично за допомогою радіовуглецевого датування через можливі похибки. Для вирішення цього питання варто взяти до уваги петрографічний аналіз домішок у глиняній масі посуду та можливих родовищ їх добування для подальших порівнянь.

1. Биби́ков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы / С.Н. Биби́ков // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – Вып. 38. – 460 с.
 2. Бурдо Н.Б. Трипільська культура. Спогади про золотий вік / Н.Б. Бурдо, М.Ю. Відейко. – Харків: Фоліо, 2008. – 415 с.
 3. Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV-III тис. до н. е. / С.О. Гусев. – Вінниця: Антекс-УЛТД, 1995. – 304 с.
 4. Даниленко В.М. Неолит Побужья и вопрос о сложении трипольской культуры / В.М. Даниленко // Краткие сообщения института археологии АН УССР. – К., 1960. – Вып. 9. – С. 3-9.
 5. Жураковский Б.С. Господарство і зв'язки трипільських племен Поділля : навч. посіб. / Б. Жураковский. – Раменське: ПОЛІ-ГРАФ, 2002. – 115 с.
 6. Заец И.И. Поселение трипольской культуры Клишев на Южном Буге: монография / И.И. Заец, С.Н. Рыжов. – К., 1992. – 177 с.
 7. Збеневич В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / В.Г. Збеневич. – К. : Наукова думка, 1989. – 224 с.
 8. Круц В.О. Етапи і напрямки розселення племен трипільської культури / В.О. Круц // Подільська старовина: Зб. наук. пр. / Відп. ред. В.А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 35-44.
 9. Черныш Е.К. Место поселений борисовского типа в периодизации трипольской культуры / Е.К. Черныш // Краткие сообщения института археологии АН УССР. – К., 1975. – Вып. 142. – С. 3-10.
 10. Черныш Е.К. Основные направление путей расселения племен культуры Кукутени-Триполье в ранний период / Е.К. Черныш // Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. – М. : Наука, 1976. – С. 90-102.
 11. Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии / Е.К. Черныш // Археология СССР. – Энеолит СССР. – М. : Наука, 1982. – С. 165-320.
1. Bybykov S.N. Rannetrypol'skoe poselenie Luka-Vrublevetskaya na Dnestre. K ystoryy rannykh zemledel'chesko-skotovodcheskykh plemen na yuho-vostoke Evropy / S.N. Bybykov // Materyaly y yssledovanyya po arkheolohyy SSSR. – M.-L.: Yzd-vo AN SSSR, 1953. – Vyp. 38. – 460 s.
 2. Burdo N.B. Trypil's'ka kul'tura. Spohady pro zolotyy vik / N.B. Burdo, M.YU. Videyko. – Kharkiv: Folio, 2008. – 415 s.
 3. Burdo N.B. Trypil's'ka kul'tura. Spohady pro zolotyy vik / N.B. Burdo, M.YU. Videyko. – Kharkiv : Folio, 2008. – 415 s.
 4. Husyev S.O. Trypil's'ka kul'tura Seredn'oho Pobuzhzhya rubezhu IV-III tys. do n. e. / S.O. Husyev. – Vinnytsya: Anteks-ULTD, 1995. – 304 s.
 5. Danylenko V.M. Neolyt Pobuzh'ya y vopros o slozhenyy trypol'skoy kul'tury / V.M. Danylenko // Kratykye soobshchenye ynstytuta arkheolohyy AN USSR. – K., 1960. – Vyp. 9. – С. 3-9.
 6. Zhurakovs'kyi B.S. Hospodarstvo i zv'yazky trypil's'kykh plemen Podillya : navch. posib. / B. Zhurakovs'kyi. – Ramens'ke: POLI-HRAF, 2002. – 115 s.
 7. Zaets Y.Y. Poselenye trypol'skoy kul'tury Klyshchev na Yuzhnom Buhe: monohrafiya / Y.Y. Zaets, S.N. Ryzhov. – K., 1992. – 177 s.
 8. Zbenovych V.H. Rannyi etap trypol'skoy kul'tury na terrytoryy Ukrainy / V.H. Zbenovych. – K. : Naukova dumka, 1989. – 224 s.
 9. Kruts V.O. Etapy i napryamky rozselennya plemen trypil's'koy kul'tury / V.O. Kruts // Podil's'ka starovyna: Zb. nauk. pr. / Vidp. red. V.A. Kosakivs'kyi. – Vinnytsya, 1993. – S. 35-44.
 10. Chernysh E.K. Mesto poselenyy borysovskoho typu v peryodyzatsyy trypol'skoy kul'tury / E.K. Chernysh // Kratykye soobshchenye ynstytuta arkheolohyy AN USSR. – K., 1975. – Vyp. 142. – С. 3-10.
 11. Chernysh E.K. Osnovnye napravlenye putey rasselenyya plemen kul'tury Kukuteny-Trypol'e v rannyi peryod / E.K. Chernysh // Vostochnaya Evropa v epokhu kamnya y bronzy. – M. : Nauka, 1976. – С. 90-102.
 12. Chernysh E.K. Éneolyt Pravoberezhnoy Ukrainy y Moldavy / E.K. Chernysh // Arkheolohyya SSSR. – Éneolyt SSSR. – M. : Nauka, 1982. – S. 165-320.

Подано до редакції 18.01.2019

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик

УДК 911.3:656

Колотуха І.О.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Умови і фактори розміщення та розвитку громадського транспорту великого міста

Міський громадський пасажирський транспорт – одна з галузей життєзабезпечення міста, від її функціонування залежить як робота господарського комплексу, так і спосіб життя населення. Надзвичайно важливим елементом системи міського громадського транспорту є його територіальна організація. В цьому контексті актуальним виступає суспільно-географічне дослідження умов і факторів розміщення та розвитку громадського транспорту великого міста. Всі процеси, що зумовлюють формування попиту на послуги міського громадського транспорту та його розміщення, визначаються дією причин, які можна поділити на більш суттєві внутрішні причини, що діють в рамках самої системи громадського транспорту і визначають її структуру та основні властивості (фактори), і зовнішні причини, пов'язані з властивостями оточуючого середовища (умови). Особливе значення для розвитку та розміщення громадського транспорту міста мають умови, пов'язані з географічним положенням, яке характеризує становище досліджуваної системи по відношенню до оточуючого середовища, фізико-географічні умови. Фактори формування попиту на послуги громадського транспорту та його розміщення можна об'єднати в два типи: локалізуючі фактори – геотеріальні, фізико-географічні, інфраструктурні; нелокалізуючі фактори – економічні, організаційно-управлінські, матеріально-побутові, соціально-психологічні, екологічні, часові, безпекові, інноваційні, фактори кадрового забезпечення. За своєю суттю всі фактори впливають на територіальний аспект формування та розвитку системи міського громадського транспорту. Міський громадський транспорт як відкрита інтерактивна система схильна до впливу ззовні, тому через вплив (свідомий чи стихійний) на ті чи інші фактори можна сприяти цілеспрямованому розвитку системи громадського транспорту.

Ключові слова: міський громадський пасажирський транспорт, система громадського транспорту, умови розміщення, фактори розміщення.

Kolotukha I.O. Conditions and Factors of Layout and Development of City Public Transport.

Public passenger transport of a big city is one of the branches of life support of the city; both work of the economic complex and the way of life of the population depend on its functioning. One extremely important element of city public transport system is its territorial organization. Thereby, a socio-geographical study of the conditions and factors of layout and development of city public transport is of current interest. All processes that determine the formation of demand for city public transport services and its layout are determined by the action of causes that can be divided into more significant internal factors operating within the framework of the public transport system and determine its structure and main properties (factors), and external causes associated with the properties of the environment (conditions). Of particular importance for the development and layout of city public transport are the conditions associated with the geographical location, which describes the state of the system under study in relation to the environment, physical and geographical conditions. Factors for the formation of demand for public transport services and its layout can be grouped into two types: localizing factors – geoterial, physicogeographical, infrastructural; nonlocalizing factors – economic, organizational and managerial, material and everyday, social and psychological, environmental, time related, security, innovation, and staffing factors. By their nature, all factors affect the territorial aspect of the formation and development of city public transport system. City public transport as an open interactive system is subject to external influence; therefore, purposeful development of public transport system can be promoted due to the influence (conscious or spontaneous) on particular factors.

Key words: city public passenger transport, public transport system, layout conditions, layout factors.

Постановка проблеми. Міське населення України за даними Державної служби статистики станом на початок 2019 року досягло майже 70 %. Надзвичайно важливою складовою функціонування міст виступає їх транспортна інфраструктура, в першу чергу, – система громадського транспорту. Тому транспортні системи

міст потребують підвищеної уваги як сполучний елемент, який робить з місця компактного проживання людей те, що ми сьогодні називаємо містом. Громадський транспорт – це пасажирський транспорт, доступний для широких верств населення, призначений для одночасного перевезення великої кількості пасажирів заздалегідь складеними маршрутами з обладнаними місцями для зупинок, відповідно до розкладу або попиту на перевезення. Міський громадський пасажирський транспорт великого міста – одна з галузей життєзабезпечення міста, від її функціонування залежить як робота господарського комплексу, так і спосіб життя населення. Надзвичайно важливим елементом системи міського громадського транспорту виступає його територіальна організація. В цьому контексті актуальним виступає суспільно-географічне дослідження умов і факторів розміщення та розвитку громадського транспорту великого міста.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз досліджень з питань географії транспорту свідчить про недостатній рівень вивченості міського громадського транспорту, в т.ч. з позицій соціально-економічної географії. Загальні питання географії транспорту досліджували вітчизняні вчені – В. Пелих, М. Григорович, К. Коценко, Л. Тарангул, В. Дорошенко, І. Рудакевич, С. Отечко, К. Діденко, І. Дудник, Н. Пашинська, О. Бордун; вчені радянської (російської) школи географії транспорту – С. Бернштейн-Коган, В. Бугроменко, Л. Василевський, О. Кібальчич, І. Нікольський, Ю. Раднаєв, С. Шліхтер. Географічними дослідженнями громадського транспорту у містах займалися Г. Гольц, С. Тархов, П. Зюзін, Е. Сафронов, О. Уткін, П. Крилов та ряд інших вчених. Умови і фактори розміщення та розвитку громадського транспорту великих міст з позицій суспільної географії досліджувалися лише побічно.

Метою дослідження є суспільно-географічне дослідження умов і факторів розміщення та розвитку громадського транспорту великих міст.

Виклад основного матеріалу. Дослідження умов та факторів, які визначають формування і розвиток всіх географічних об'єктів, є важливим елементом географічного аналізу не тільки з теоретичної точки зору, але і з практичної. Це пов'язано з тим, що через вплив на умови і фактори можна впливати на динамічні процеси, що протікають в територіальних утвореннях. Разом з тим, в даний час немає ясності щодо дефініцій «умови» і «фактори».

Всі явища, що зумовлюють або породжують інші явища, називаються причиною. Поняття «причина» дуже об'ємне. Воно включає як явища всередині об'єкта (внутрішні причини), так і явища поза ним (зовнішні причини). У випадку об'єкту нашого дослідження – громадського транспорту – всі явища, що мають на нього вплив, доцільно розглядати у взаєминах громадського транспорту та міського середовища. В цьому разі, внутрішні причини будуть пов'язані з властивостями самого громадського транспорту, а зовнішні причини – з властивостями середовища, в якому здійснюються пасажирські перевезення. Ймовірно, що внутрішні причини мають велику силу впливу на процеси, що протікають в цьому просторовому явищі, і їх можна кваліфікувати як «фактори». Це підтверджується й універсальним визначенням поняття «фактор» – це «причина, рушійна сила будь-якого процесу, що визначає його характер або його окремі риси» [2, с. 194]. Тоді, умови – це зовнішні чинники, що мають вплив на процеси та явища, але не визначають їх характер і властивості.

Незважаючи на гетерогенний і досить складний за своїм елементарним складом характер, транспорт належить до категорії соціально-економічних систем з високим рівнем організації. Більш високим рівнем організації володіють лише

інтегральні територіальні суспільні системи, в рамках яких додатково до територіальних соціально-економічних систем розглядаються соціальні, політичні, економічні структури, органи державного та регіонального управління тощо. Отже, територіальна суспільна система з її «додатковими» елементами і специфічними властивостями виступає зовнішнім середовищем по відношенню до системи транспортного обслуговування жителів міста.

Зовнішнє середовище щодо системи транспортного обслуговування досить умовно можна представити у вигляді двох складових: природної та суспільної. Природна складова представлена природним макросередовищем, в якому розташоване конкретне місто. Очевидно, що вона не буде визначальним середовищем для розвитку системи транспортного обслуговування в цілому. Визначальною ж буде суспільна геосистема, яка, в свою чергу, представлена соціальним, політичним, економічним, технологічним, культурним макросередовищами.

Для організації системи міського транспортного обслуговування можуть враховуватись такі *умови природного походження*:

- геоморфологічні (різноманітні форми рельєфу в межах міста, яри, балки тощо);
- геологічні (геологічні утворення, геологічна структура під містом);
- кліматичні (мають опосередкований вплив, однак від них залежить кількість опадів, висота снігового покриву, сила вітрів, ймовірність повеней тощо);
- гідрологічні (річки, водні перешкоди, водойми тощо);
- ландшафтні (мальовничі та унікальні ландшафти, які не можна задіяти);
- ґрунтово-рослинні (ґрунти різної прохідності, паркові та лісові масиви в межах міста тощо).

Оцінка *соціально-економічних умов* є більш трудомістким завданням з вельми високим ступенем невизначеності, оскільки саме соціально-економічне середовище дуже неоднорідне і динамічне. Ряд пропозицій з вивчення соціально-економічних умов передбачають оцінку географічного положення міста, його транспортної доступності, ступеня забезпеченості транспорту необхідними для його обслуговування галузями господарства та соціальної сфери з урахуванням спеціалізації регіону, ступеня розвитку інфраструктури та повноти вже сформованого комплексу послуг.

Серед соціальних умов розвитку транспорту необхідно виокремити збільшення тривалості вільного часу населення, що у поєднанні зі зростанням рівня життя населення означає збільшення кількості потенційних пасажирів, зацікавленість у нових видах транспорту та транспортних засобів, підвищенні їх безпеки та комфортності. До соціальних умов розвитку транспорту слід відносити також такі як підвищення рівня освіти, культури, естетичних потреб населення. Соціологічні дослідження останніх років засвідчують, що існує пряма залежність між рівнем освіти людей і їх схильністю до активного подорожування. Це пояснюється тим, що особи із більш високим рівнем освіти і культури здатні раціональніше розподіляти свій вільний час, використовувати його для активного пізнання навколишнього середовища, ознайомлення із історичними пам'ятками, відвідуванням рекреаційних зон тощо.

Серед опосередкованих впливів найбільш суттєвим є загальний поступ науково-технічного прогресу, завдяки якому відбулося «стиснення» простору і практично будь-яка точка такого простору стала не лише доступною, але й подорож туди є комфортною, безпечною та необтяжливою. Тобто, науково-

технічний прогрес забезпечує загальний цивілізаційний поступ, проявляючись в змінах моделей соціально-економічного розвитку суспільства і, відповідно, створює умови для розвитку такого окремого явища як громадський транспорт.

Група умов, пов'язаних із населенням, є основою формування попиту, його обсягу та структури, темпів диверсифікації та реструктуризації, соціальної та територіальної диференціації, характеру споживання та інших ознак. Населення характеризується рядом процесів: демографічних (демографічні показники), міграційних (характер та напрямки міграції), урбанізаційних (питома вага міського населення в загальній структурі та його розподіл за містами різної величини), агломераційних (характер та форми розселення), етнокультурних (саморозвиток та трансформація традиційної культури), які впливають на формування якості та стилю життя, в структурі якого різною мірою задіюється транспорт. Їх дія також по-різному проявляється на різних ієрархічних рівнях.

Загальносвітовий урбанізаційний процес знаходить свій прояв не тільки в збільшенні частки міського населення та в агломеруванні розселення, а й у поширенні міського способу життя і відповідного йому стилю життя з його споживчими стандартами. Жителі міст, особливо великих мегаполісів, є головними споживачами послуг громадського транспорту.

На національному рівні на перший план виступають такі характеристики, як характер розселення, а також чисельність трудових ресурсів, рівень та структура зайнятості.

На регіональному рівні особливо помітні демографічні відміни та міграційні особливості, пов'язані з природним та механічним рухом населення.

Сукупна дія розглянутих груп чинників формує рівень та умови життя населення, впливає на формування потреб та забезпечує платоспроможний попит на послуги транспорту, визначає його структуру та міру її диверсифікації, характер споживання та його територіальну диференціацію відповідно до конкретних умов соціально-економічного середовища, яке саме й визначає доступність тих чи інших видів для якомога більшої частини населення.

Система міського громадського транспорту включає в себе:

- міську транспортну інфраструктуру (дорожнє і шляхове господарство, зупинкові пункти тощо);
- підприємства та індивідуальних підприємців, які працюють на ринку транспортних послуг;
- систему управління (міський адміністративний орган і органи керування транспортними підприємствами).

Ця система функціонує в умовах невизначеності, рівень якої не є постійним. Невизначеність залежить від умов і чинників, що визначають роботу громадського транспорту, від складності зв'язків між цими факторами. Більшість факторів є нестабільними, і їх вплив змінюється різним чином. Їх динамізм і складність вносять головний вклад у невизначеність умов функціонування системи міського громадського транспорту.

Сукупна дія зазначених зовнішніх чинників (умов) формує загальний попит на послуги транспорту, який переростає в запит до ринку таких послуг відповідно до платоспроможності населення, яка є похідною від рівня соціально-економічного розвитку і є характеристикою рівня і якості життя населення.

Аналіз розвитку транспортного обслуговування дає підстави стверджувати, що на сучасному етапі розвитку суспільства сформований стереотип життя, обов'язковим

елементом якого стало активне використання міського громадського транспорту.

Отже, умови створюють соціальну, економічну та природну обстановку, в якій відбувається зародження і розвиток системи громадського транспорту. Основною ж рушійною силою, яка формує територіальну структуру всієї системи і визначає її властивості, є внутрішні причини – фактори, які є рушійною силою для формування структури громадського транспорту та відповідних його властивостей, що набирають чинності усередині системи.

Всі фактори, які формують попит на послуги громадського транспорту, можна розділити на дві групи: фактори, які породжують потребу у транспортному обслуговуванні та фактори, які реалізують цю потребу.

Фактори формування попиту на послуги громадського транспорту та його розміщення можна об'єднати в два типи:

- 1) локалізуючі фактори – геоторіальні, фізико-географічні, інфраструктурні.
- 2) нелокалізуючі фактори – економічні, організаційно-управлінські, матеріально-побутові, соціально-психологічні, екологічні, часові, безпекові, інноваційні, фактори кадрового забезпечення (табл. 1).

Поділ груп факторів на типи є досить умовним, оскільки навіть нелокалізуючі фактори мають просторову складову, виражену в тій чи іншій мірі. Отже, за своєю суттю всі фактори впливають на територіальний аспект формування та розвитку системи міського громадського транспорту.

Для географічного аналізу чинників формування системи громадського транспорту певну значимість мають *геоторіальні фактори*, пов'язані з конкретним місцем розміщення міських агломерацій, міст, міст-супутників, окремих мікрорайонів тощо, просторовим розташуванням окремих об'єктів, положенням об'єктів в системі географічних координат, топологічними характеристиками території, можливістю прокладання транспортних маршрутів. Власне «географічне положення» характеризує вплив інших об'єктів, що знаходяться поза досліджуваною системою, на даний об'єкт. Цей зовнішній вплив (зовнішні причини) можна кваліфікувати як умови.

Фізико-географічні фактори включають всі властивості природних об'єктів і явищ, які безпосередньо можуть впливати на територіальну організацію системи міського громадського транспорту. Серед таких факторів – геоморфологічні, геологічні, кліматичні, гідрологічні, ландшафтні, ґрунтово-рослинні.

До геоморфологічних факторів слід віднести різноманітні форми рельєфу в межах міста, яри, балки тощо, які можуть вплинути на територіальну організацію транспортної мережі. Так, в м. Києві в свій час з'явився досить рідкісний вид громадського транспорту – фунікулер, який долає значний перепад висот. Трамвай з'явився щоби долати, в першу чергу, київські узвози – вулиці значної крутизни тощо. До геологічних факторів можна віднести різноманітні геологічні утворення в межах міста, геологічну структуру та геологічні породи під містом, які, наприклад, можуть впливати на побудову метрополітену. Кліматичні фактори мають опосередкований вплив, однак від них залежить кількість опадів, висота снігового покриву, сила вітрів, ймовірність повеней тощо, що може впливати на організацію та безпеку руху громадського транспорту. Гідрологічні об'єкти – річки, канали, водойми тощо – слід розглядати і як перешкоди, які треба обходити, і як транспортні артерії, наприклад, для річкового трамваю. Ландшафтні фактори (мальовничі та унікальні ландшафти) слід розглядати як обмежувальні, які не можна задіяти при плануванні транспортних маршрутів. Ґрунтово-рослинні

Таблиця 1.

Фактори формування попиту на послуги громадського транспорту та його розміщення

№	Групи факторів	Приклади факторів
1.	Геоторіальні фактори (фактори місця розташування)	Просторове розташування міських поселень, об'єктів, положення об'єктів в системі географічних координат, топологічні характеристики території, можливість прокладання транспортних маршрутів, геоситаційні фактори тощо
2.	Фізико-географічні фактори	Геоморфологічні (різноманітні форми рельєфу в межах міста, яри, балки тощо); геологічні (геологічні утворення, геологічна структура під містом); кліматичні (мають опосередкований вплив, однак від них залежить кількість опадів, висота снігового покриву, сила вітрів, ймовірність повеней тощо); гідрологічні (річки, водні перешкоди, водойми тощо); ландшафтні (мальовничі та унікальні ландшафти, які не можна задіяти); ґрунтово-рослинні (ґрунти різної прохідності, паркові та лісові масиви в межах міста тощо)
3.	Інфраструктурні фактори	Наявність інфраструктурних об'єктів, що забезпечують роботу всієї транспортної системи: транспортні шляхи і засоби, засоби комунікації, інформаційне забезпечення тощо
4.	Економічні фактори	Рівень життя населення в країнах, регіонах, містах, що генерують транспортні потоки, матеріальні можливості здійснення транспортних поїздок тощо
5.	Організаційно-управлінські фактори	Адміністративно-правове забезпечення транспортної діяльності, наявність управлінських структур національного, регіонального та міського рівня у відповідних органах влади тощо
6.	Матеріально-побутові фактори	Наявність матеріально-технічної бази для забезпечення транспортного обслуговування тощо
7.	Соціально-психологічні чинники	Формування позитивного образу системи міського громадського транспорту, створення сприятливої громадської думки, створення психологічного комфорту в спілкуванні прибулих з місцевим населенням тощо
8.	Екологічні фактори	Екологічна безпека міського громадського транспорту, рівень техногенного забруднення території та антропогенного забруднення ландшафтів від громадського транспорту тощо
9.	Часові фактори	Сезонність (осінньо-зимовий чи весняно-літній), дні тижня (буденні, вихідні), час доби (ранок, день, вечір або з виділенням годин «пік» або з диференціацією в середині часових інтервалів)
10.	Безпекові фактори	Безпека перевезень пасажирів всіма видами міського громадського транспорту
11.	Інноваційні фактори	Можливості використання новітніх технологій в транспортному обслуговуванні (JPS-навігація, мобільний зв'язок), реалізація передумов для розвитку інноваційних проєктів на громадському транспорті тощо
12.	Фактори кадрового забезпечення	Наявність підготовлених кадрів транспортної галузі, створення системи підготовки та перепідготовки кадрів та підвищення кваліфікації працівників сфери транспортного обслуговування тощо

фактори (грунти різної прохідності, паркові та лісові масиви в межах міста тощо) можуть сприяти розвитку транспортної мережі, а можуть навпаки її стримувати.

Інфраструктурні фактори представляють наявність інфраструктурних об'єктів, що забезпечують роботу всієї системи міського громадського транспорту: транспортні шляхи і засоби, засоби комунікації, інформаційне забезпечення тощо.

Економічні фактори формування попиту на послуги громадського транспорту мають особливе значення в умовах ринкової економіки. Формування системи громадського транспорту у відповідь на відповідні потреби повинне мати крім соціального ще і економічний ефект, тобто бути справою прибутковою і сприяти економічному розвитку міста. Як і багато інших, економічні фактори проявляються у рівні життя населення в країнах, регіонах і містах, що генерують транспортні потоки, матеріальних можливостях жителів щодо здійснення поїздок тим чи іншим видом громадського транспорту тощо.

Організаційно-управлінські фактори відіграють важливу роль у безпосередньому забезпеченні роботи системи громадського транспорту у конкретному місті. У багатьох країнах світу на національному рівні прийняті закони про громадський транспорт, працюють транспортні адміністрації. У великих містах функціонують інформаційні транспортні центри, підрозділи державних патрульних служб, створені транспортні асоціації, реалізується національна політика в сфері транспорту.

Матеріально-побутові фактори пов'язані з організацією місць очікування транспорту (станції метро, платформи, причали, обладнані зупинки, лавочки для сидіння, урни тощо), кіоски, наявність інформаційних щитів про графіки руху громадського транспорту тощо. Це важлива група чинників, хоча її можна розглядати і в складі інфраструктурних факторів.

Соціально-психологічні чинники покликані формувати позитивний образ системи міського громадського транспорту, створювати сприятливу громадську думку щодо нього, створювати психологічний комфорт в спілкуванні гостей міста, туристів з місцевим населенням тощо.

Екологічні фактори у багатьох випадках є обмежувальними, адже визначають рівень екологічної безпеки міського громадського транспорту, рівень техногенного забруднення території міста та антропогенного забруднення міських ландшафтів від громадського транспорту тощо.

Часові фактори враховують різні часові особливості та обмеження, а саме – сезонність (осінньо-зимовий чи весняно-літній), дні тижня (буденні, вихідні), час доби (ранок, день, вечір або з виділенням годин «пік» або з диференціацією в середині часових інтервалів).

Безпеківі фактори повинні, в першу чергу, забезпечити безпеку перевезень пасажирів всіма видами міського громадського транспорту, страхування здоров'я і життя пасажирів тощо. Безпеку поїздок слід розглядати як окрему умову розвитку громадського транспорту і, відповідно, стимулюючим чи лімітуючим чинником попиту для конкретного ринку. Безпека визначається, в першу чергу, технологічними характеристиками тих чи інших транспортних засобів. Від рівня соціально-економічного розвитку залежить спроможність держави створити та підтримувати в безпечному стані інфраструктуру (шляхи сполучення, мости, тунелі), забезпечити безпеку руху транспорту та транспортних засобів (впровадження та дотримання нормативів безпеки).

Інноваційні фактори, пов'язані з впровадженням новітніх технологій у

сферу громадського транспорту, з кожним роком справляють все більший вплив на її розвиток. Сюди можна віднести можливість використання новітніх технологій (GPS-навігація, мобільний зв'язок), реалізація передумов для розвитку інноваційних технологій та проектів на міському громадському транспорті.

Група факторів *кадрового забезпечення* стає все більш значущою з огляду на збільшення числа міських пасажирських перевезень і збільшеним рівнем вимог до якості та безпеки транспортного обслуговування. У кожній країні, залученої в міжнародну транспортну діяльність, склалася своя національна система підготовки кадрів, система підготовки кваліфікованих водіїв, диспетчерів, дорожників, управлінців, менеджерів тощо.

Отже, вивчення факторів як основних рушійних сил формування та розвитку транспорту взагалі та міського громадського транспорту зокрема є однією з ключових проблем, яка не втрачає своєї актуальності з плином часу.

Задаючи та враховуючи ті чи інші значення факторів, можна прогнозувати зміни міських пасажиропотоків. Всі фактори можна розділити на контрольовані і неконтрольовані системою керування міським громадським транспортом. У свою чергу, неконтрольовані фактори можуть мати випадкову природу (наприклад, зміни погоди) або детерміновану (створення великого підприємства з великою кількістю робочих місць в певному районі міста). Частина факторів мають довгострокову дію (містобудівна політика, вивід виробничих підприємств в інші райони чи за межі міста), частина факторів є факторами сезонної дії (наприклад, дачні поїздки, які зростають влітку, або пересування студентів у навчальні заклади, які влітку припиняються). Деякі фактори впливають на коливання пасажиропотоків протягом доби, а частина чинників – всередині часових інтервалів.

За ознакою рухливості населення можна виділити три групи факторів. Перша група характеризує умови здійснення перевезень пасажирів: загальне планування міста; розміщення житлових районів, місць культурного відпочинку, центрів торгівлі і промислових зон; місце розташування дачних селищ та місць відпочинку городян у передмісті; параметри дорожньої мережі; сезон, день тижня і час поїздки. Друга група факторів характеризує попит на перевезення, сегментація якого може бути проведена, виходячи із соціальної та професійної структури населення міста. Це зумовлює платоспроможність пасажирів, їх вимоги до швидкості пересування, комфорту, надійності і безпеки поїздки. Одним з можливих показників для сегментації пасажирів за їх вимогами до міського транспорту може бути вартісна оцінка витрат часу на пересування. Як правило, жителі міста високо цінують витрати свого часу, мають достатньо високу платоспроможність і згодні платити за високу швидкість пересування, додатковий комфорт, надійність і безпеку. Можливі й інші варіанти вибору класифікаційної ознаки, наприклад, рівень доходу на члена сім'ї. Третя група факторів характеризує наявне конкурентне середовище, систему міського пасажирського транспорту. На ринку транспортних послуг працюють різні перевізники: муніципальний транспорт, акціонерні товариства та товариства з обмеженою відповідальністю, індивідуальні підприємці.

У числі факторів, що впливають на рухливість населення, будуть такі, які легко піддаються обліку і формалізованому опису. Наприклад, пасажироутворювальна здатність житлового району може бути оцінена щільністю населення в ньому. Пасажироємна здатність якої-небудь зони міста може бути оцінена кількістю працюючих на підприємствах, які розміщені в цій зоні, в розрахунку на одиницю площі міської території. Велика група факторів може бути оцінена кількісно, але її

вплив буде опосередкованим. Прикладом такого роду факторів є кількість автомобілів в особистому користуванні. При цьому, чим вище насичення особистим транспортом, тим нижче навантаження на громадський транспорт. Однак ця тенденція може спотворюватися цінами на паливо, коливаннями рівня витрат на утримання особистого автомобіля тощо. Цілком можлива ситуація, коли при досить високому рівні автомобілізації жителі тим не менш воліють використовувати громадський транспорт через його дешевизну, що поєднується із задовільним комфортом. Цілий ряд чинників може враховуватись лише експертним шляхом. Важко врахувати вплив стійкої ясної погоди на збільшення поїздок городян до місця заміської рекреації. Також важко оцінити, наскільки поширення інтернет-магазинів вплине на скорочення поїздок жителів міста в торгові центри і на ринки. Збільшення вільного часу напевно вплине на зростання рухливості населення, проте прогноз цього є утрудненим. Переваги жителів мікрорайонів в сенсі культурного відпочинку різноманітні і важко враховані: одні воліють всією родиною відвідати цирк, інші люблять їздити в гості або збирати гриби. Ряд факторів змінює величину пасажиропотоків стрибкоподібно: хороша погода після тривалої негоди призведе до різкого збільшення заміських поїздок, приїзд популярного артиста підвищить кількість відвідувачів даного розважального закладу. На порядок зростають пасажиропотоки в дні масових святкових подій типу «День міста» або в дні футбольних матчів. При цьому, планомірна забудова якогось району міста призводить до відносно плавного, поступового збільшення обсягу перевезень з цього району. Набір факторів, що визначають попит на перевезення, залежить від виду перевезень.

Висновки. Отже, всі процеси, що зумовлюють формування попиту громадський транспорт, визначаються дією причин, які можна поділити на більш суттєві внутрішні причини, що діють в рамках самої системи громадського транспорту, і визначають її структуру та основні властивості, і зовнішні причини, пов'язані з властивостями оточуючого середовища. Розмежування системи громадського транспорту і оточуючого її середовища носить умовний характер, при цьому з розвитком самого громадського транспорту розширюються просторові і структурні рамки системи. Фактори як рушійні сили, що визначають формування та розвиток попиту на громадський транспорт, є внутрішніми причинами, пов'язаними, насамперед, з властивостями самої системи. Міський громадський транспорт як відкрита інтерактивна система схильна до впливу ззовні, тому через вплив (свідомий чи стихійний) на ті чи інші фактори можна сприяти цілеспрямованому розвитку системи громадського транспорту.

1. Сафронов Э.А. Транспортные системы городов и районов: Учебное пособие. – М.: АСВ, 2007. – 288 с.
 2. Советский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1981. – 1600 с.
 3. Тархов С.А. Эволюционная морфология транспортных сетей / С.А.Тархов. – Смоленск-Москва: Универсум, 2005. – 382 с.
1. Safronov E.A. Transportnyye sistemy gorodov i rayonov: Uchebnoye posobiye. – М.: ASV, 2007. – 288 s.
 2. Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar'. – М.: Sovetskaya entsiklopediya, 1981. – 1600 s.
 3. Tarkhov S.A. Evolyutsionnaya morfologiya transportnykh setey / S.A.Tarkhov. – Smolensk-Moskva: Universum, 2005. – 382 s.

Подано до редакції 27.01.2019

Рецензент – кандидат географічних наук Г.В. Чернова

УДК 911.3

Бірюкова Н.В.*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*

Сучасні форми організації агропромислового виробництва Вінницької області

У статті представлені результати дослідження нових форм господарювання в АПК Вінницької області; з'ясовано, що за минулі роки в агропромисловому комплексі області розпочалося формування спочатку фермерських господарств, а вже згодом на їх основі інших агроформувань. Встановлено, що у складних умовах ринкової економіки важко виживати окремим господарствам, невеликим сільськогосподарським формуванням, з огляду на це, різко скорочується їх кількість за рахунок переходу під контроль потужних аграрно-промислових структур. Провідними серед них є агропромислові холдинги, корпорації та компанії, тобто відбувається процес укрупнення сільськогосподарського виробництва шляхом аграрно-промислової інтеграції. Проаналізовано діяльність, структуру та спеціалізацію найбільших агроформувань Вінницької області: ТОВ «Агропродінвест» (учасниками якого є ПрАТ ПК «Поділля», ТОВ ПК «Зоря Поділля»), ТОВ СП «Нібулон»; «Миронівський хлібопродукт», Група компаній «ТЕРРА ФУД». У сільськогосподарському виробництві вони використовують новітні досягнення НТП, зокрема селекції і агрономії, співпрацюють з провідними НДІ України та зарубіжжя, їх діяльність є високо-рентабельною та швидкоокупною. Прогнозовано, що на території Вінницької області відбуватиметься подальша концентрація землі та виробничих ресурсів у складі потужних агровиробничих структур, як наслідок будуть знищуватися малі фермерські господарства, зростатиме соціальна напруга на селі. На державному рівні необхідно стимулювати та підтримувати розвиток малого і середнього агробізнесу.

Ключові слова: Вінницька область, агропромисловий комплекс, агроформування, сільськогосподарські підприємства, фермерське господарство, агрохолдинг, агропромислова компанія.

Biryukova N.V. Modern forms of organization of agro-industrial production in Vinnytsia region. The article presents the results of research on new forms of management in the agroindustrial complex of Vinnytsia region. It was stated that over the past years in the agroindustrial complex of the region began the formation of the first farms, and then on the basis of other agroformations. It is established that in difficult conditions of a market economy it is difficult to survive to separate farms, small agricultural formations, in view of this, their number is sharply reduced due to the transition to the control of powerful agro-industrial structures. Leading among them are agro-industrial holdings, corporations and companies, that is, the process of consolidation of agricultural production through agro-industrial integration is taking place. The activity, structure and specialization of the largest agroformations of Vinnytsia region are analyzed: LLC "Agroproinvest" (the participants of which are PrAT PC "Podillya", LLC PC "Zorya Podillya"), "Nibulon" joint-stock company; "Myronivsky Hliboproduct", Group of Companies "TERRA FOOD". In agricultural production, they use the latest achievements of NTPs, in particular breeding and agronomy, cooperate with leading research institutes of Ukraine and abroad, their activities are highly profitable and cost-effective. It is forecasted that further concentration of land and production resources will take place in the territory of the Vinnytsia region in the hands of powerful agribusiness structures, as a result of which small farms will be destroyed, and social tensions will increase in the countryside. It should be at the state level to encourage and support the development of small and medium agribusiness, including cvoyechacno pozpahovuvatytsya of farms za ppodanu depzhavi pproduktsiyu of vidpovidnoyu indekatsiyeyu; zbilshuvaty pozmipty fepmepckyyh hohopodapctv za ta pahunok opendy zemel koopepuvannya; udockonalyuvaty cytemu opodatkuvannya fepmepiv; nadavaty small farms pilhovi dovhochtpokovi ta ta kopotkoctpokovi Patriotic inozemni valyutni loans ppydbannya vycokoppoduktyvnoyi tehniky, popid pleminnoyi hudoby, obopotnyh zacobiv (dobpyv, nacinnya, pectytsydiv, ta-palyvno mactylnyh matepialiv); to grow farms for farming, sales of products, production, technical development of fruit; an informal experience in the field of physical education; keep track of the training and training programs; Opens up a conglomerate for professional, technical, epidemiological, and practical pitches. It is precisely from the mosaic opengizatsiya of phumeptic gocopodapcstv echo of the economism of the antimonopoly and cognitive development.

Key words: agroindustrial complex, agroforming, agricultural enterprises, farm, agroholding, agro-industrial company.

Постановка проблеми. Після здобуття незалежності, економіка України зазнала докорінних змін. Вони відбувалися повільно і малоефективно. Одна з найглибших криз торкнулась агропромислового комплексу регіонів країни, зокрема і Вінницької області. Головними проблемами того часу були: застарілість виробничого обладнання, недостатня кількість сільськогосподарської техніки, а також нестача трудових ресурсів пов'язана з «вимиранням» сіл. Однак з роками ця галузь почала відновлюватися, завдяки новим формам організації сільсько-господарського виробництва. На зміну занедбаних та зруйнованих колгоспів сформовані нові агропромислові утворення: фермерські господарства, продуктові компанії, агропромислові компанії та кооперації. Їх діяльність відновлює величезний сільськогосподарський потенціал Вінницького регіону. Цьому сприяє використання нової високопродуктивної та багатofункціональної техніки, новітнього обладнання закупленого як за кордоном так і в Україні, що значно зменшило кількість робочої сили. На сьогодні Вінницька область має один із найпотужніших серед інших регіонів країни агропромисловий комплекс, який за минулі роки засвідчує поступове та стабільне зростання темпів виробництва та вагомі результати у структурі господарювання.

На території області виробляється значна частка загальнодержавного обсягу основних сільськогосподарських культур. Вона займає провідні позиції за обсягами виробництва продукції рослинництва, за площею землекористування має 9-те місце серед інших регіонів України. Упродовж 2017 року з виробництва зернових і зернобобових культур, цукрових буряків, картоплі Вінниччина займала перші місця серед інших областей країни.

За підсумками 2017 року від усієї діяльності сільськогосподарських підприємств Вінницької області отримано майже 6 млрд. грн. чистого доходу, проти 4,3 млрд. грн. у 2016 р., при цьому зріс рівень рентабельності області з 8,5% до 19,4%. З прибутками звітний рік закінчили 403 аграрних підприємства (більше на 42 структури, ніж, у 2009р.), сума їхнього прибутку склала майже 750 млн. грн. (більше майже в 1,8 рази). У розрахунку на одне прибуткове підприємство отримано 1,9 млн. грн. прибутку, що більше попереднього року в 1,6 рази [1]. Загалом за рівнем виробництва продукції сільського господарства Вінницька область у 2017 році зайнала четверте місце в країні, зокрема з рослинництва – перше та тваринництва – сьоме місце.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових працях вчених географів та економістів знайшли своє відображення дослідження розвитку і територіальної організації АПК України та її регіонів. Значний внесок у вивчення різних аспектів агропромислового комплексу, зокрема нових форм організації сільськогосподарського виробництва, проблем та перспектив його розвитку зробили В.Г. Андрійчук, О.Ю. Баюра, В.І. Бойко, П.П. Борщевський, М.Я. Дем'яненко, О.Ю. Єрмаков, Ю.С. Коваленко, М.Ю. Коденська, М.Й. Маліка, В.А. Рудьєв, П.Т. Саблук, О.М. Шестопа, В.І. Шульга, А.І. Шуменко, В.В. Юрчишин, М.М. Паламарчук, М.І. Долішний, М.І. Мацало та інші. Однак у наукових дослідженнях цих авторів недостатньо відображено позитивні та негативні сторони функціонування агропромислових компаній і корпорацій на території Вінницької області, упровадження ними нових форм організації виробництва.

Мета: з'ясування діяльності, структури та спеціалізації провідних агроформувань Вінницької області, позитивних та негативних сторін сучасних форм організації сільськогосподарського виробництва та вироблення загальних

рекомендацій щодо шляхів їх розвитку у майбутньому.

Результати дослідження. Упродовж 2017 року на Вінниччині функціонувало 2043 підприємства, які були створені у процесі реформування аграрного сектору. Серед них: 8 державних та 2035 недержавних підприємств, з яких 1379 фермерських господарств, 375 господарських товариств, 192 приватних підприємств, 51 виробничий кооператив та 56 підприємств інших форм господарювання. Середньооблікова кількість найманих працівників на підприємствах аграрного сектору (тут і далі без врахування зайнятих на статистично малих підприємствах та у громадян-підприємців) за звітний рік залишилось на рівні минулого року і склала 43,4 тис. осіб. Відповідно не змінилась частка працівників сільського господарства у загальній кількості зайнятих в економіці Вінницької області, вона склала 13,1%. Варто зазначити, що однією з найгостріших соціальних проблем на селі є низький рівень оплати праці працівників аграрного сектору економіки, який понад десять років залишається найнижчим серед усіх галузей економіки. Зокрема, середньомісячна заробітна плата одного штатного працівника підприємств сільського господарства у 2017 р. становила 2987 грн., що менше на 27% середньообласного рівня оплати праці, хоча до рівня попереднього року вона зросла на 23% [2].

У процесі дослідження з'ясовано, що у Вінницькій області запроваджено програмний підхід до розвитку малого підприємництва, зокрема і в сільському господарстві. Упродовж минулих 4-х років із обласного бюджету на його підтримку було виділено 16,5 млн. грн. Найбільші обсяги фінансової підтримки з обласного бюджету були у 2013 році і склали 9,2 млн. грн., що становить майже половину від усіх обсягів, виділених упродовж зазначеного періоду. За загальним рейтингом серед регіонів за 32-ма показниками розвитку малого підприємництва, який проводить Держпідприємництво України, область увійшла до категорії лідерів і перемістилась з 17 на 4 місце за 2017 рік. З метою більш ефективного використання коштів обласного бюджету, які спрямовуються на фінансову підтримку інвестиційних проектів, прийнято розпорядження голови облдержадміністрації «Про порядок часткового відшкодування з обласного бюджету відсоткових ставок за кредитами, залученими суб'єктами малого і середнього підприємництва для реалізації інвестиційних проектів».

Значний вплив на розвиток малого бізнесу має наявність відповідної інфраструктури. Кількість об'єктів інфраструктури у Вінницькій області зросла за минулі 2 роки майже на 20%, зокрема за рахунок небанківських фінансово-кредитних установ, частка яких збільшилася на 22,4%. В області налічується 341 об'єкт інфраструктури підтримки розвитку малого підприємництва зокрема 8 бізнес-центрів, 3 бізнес-інкубатори, 2 технопарки, 10 лізингових центрів, 71 небанківська фінансово-кредитна установа, 9 фондів підтримки підприємництва, 34 інвестиційні, інноваційні фонди і компанії, 11 бірж, 65 аудиторських фірм, 61 інформаційно-консультативна установа.

Загалом, сільськогосподарськими підприємствами Вінницької області за 2017 рік отримано 223 млн. грн. коштів державної підтримки. Проте у розрахунку на одне підприємство за 2017 рік надійшло 324,9 тис. грн. (менше у 2,2 рази у порівнянні з 2016 р.) Зменшення державної підтримки спричинено браком коштів у бюджеті, офіційно державна підтримка повинна була бути на рівні 2010 р.

Варто зазначити, що у складних умовах ринкової економіки важко забезпечувати рентабельність окремим господарствам, фермерам та іншим

невеликим сільськогосподарським формуванням, тому за минулі роки в Україні різко скорочується кількість дрібних сільськогосподарських підприємств за рахунок переходу їх під контроль потужних аграрно-промислових формувань. Натепер активно проводиться укрупнення сільськогосподарського виробництва шляхом аграрно-промислової інтеграції, що суттєво впливає на аграрний ринок країни та її регіонів. У межах аграрно-промислових холдингів реалізуються ефективні бізнес проекти, характерний процес збільшення кількості посівних площ, зокрема за рахунок невикористовуваних земель. Освоєння цих земель відбувається інтенсивно завдяки новим та досконалим механізмам, що є у розпорядженні аграрних учасників холдингів. Найбільші агрохолдинги України контролюють біля 5,6 млн. га., це приблизно 17% української ріллі. До них належать ТОВ «Українські аграрні інвестиції», земельні площі якого становлять – 330 тис. га., «Миронівський хлібопродукт», земельний банк якого складає – 180 тис. га., «Астарта-Київ» – 170 тис. га., агрохолдинг «Мрія» – 158 тис. га., ЗАТ «АгроТон» – 150 тис. га., ТОВ «Агропродінвест» – 90 тис. га. Такі структури постійно розширюють свої земельні площі за рахунок оренди, договори складають приблизно на термін 4-5 років, кожний десятий договір – на 10 років [4].

Частина із них активно працює і на території Вінницької області. Більш детально розглянемо діяльність агрохолдинга ТОВ «Агропродінвест», що з 2000 р. займається створенням ефективної моделі управління аграрно-промислового підприємства. Загальна площа земель товариства складає близько 90 тис. га. Учасниками агрохолдингового об'єднання є сільськогосподарські підприємства (ПРАТ ПК «Поділля», ТОВ «Новофастівське», ТОВ ПК «Зоря Поділля»), що забезпечують сировинну базу для подальшої виробничої діяльності переробних учасників агрохолдинга та заготівельні і переробні підприємства («Крижопільський цукровий завод», Гайсинський цукровий завод, «Вінницький комбінат хлібопродуктів №2»).

З'ясовано, що ТОВ «Агропродінвест», на відміну від деяких агроформувань, сприяє соціальному і комунальному розвитку сільських територій, що входять до його структури. Фінансові результати виробництва агрохолдингів значно вищі, порівняно з діяльністю окремо функціонуючих підприємств цієї галузі. Однак, аналізуючи діяльність сільськогосподарських підприємств у структурі агрохолдинга, варто констатувати високу продуктивність праці, ефективність сільськогосподарської діяльності, а також значно вищий розвиток села [5].

Одним із учасників агрохолдингу «Агропромінвест» є ТОВ ПК «Зоря Поділля». Воно забезпечує високу зайнятість населення на селі та належний рівень оплати праці. ТОВ ПК «Зоря Поділля» створено у квітні 2006 р. на території Гайсинського, Теплицького, Немирівського районів Вінницької області та Христинівського району Черкаської області загальною площею більше 35,56 тис. гектарів орної землі. До її складу входить 14 відділків: 10 сільськогосподарських формувань, цукровий завод, два автотранспортні підприємства та МТС. Варто зазначити, що вони набули нового статусу та нових можливостей в межах агрохолдингу, де чітко виконується політика об'єднання, на належному рівні контролюються всі процеси виробництва, постійно залучаються додаткові виробничі ресурси, вкладаються кошти у розширення виробництва, модернізацію, використовуються найновіші технологічні розробки, покращується діяльність основних галузей, забезпечується вихід на нові ринки збуту. Один із пріоритетів підприємства є відродження

сільськогосподарської галузі області та забезпечення належних умов життя мешканців села. На тепер на підприємстві працює близько 4,5 тис. працівників із середньою заробітньою платою майже 7,9 тис. грн., придбана достатня кількість найновішої сільськогосподарської техніки зарубіжного та вітчизняного виробництва. Компанія взяла на себе функції постачання для господарств мінеральних добрив, пестицидів, автотракторних запчастин та інших матеріально-технічних ресурсів. Рівень рентабельності від реалізації продукції рослинництва складає – 39,12%, тваринництва – 34,67%. Відділком з переробки цукрової сировини ТОВ ПК «Зоря Поділля» у 2016-2017 рр. було інвестовано та освоєно на реконструкцію Гайсинського цукрового заводу – 98 млн. грн. Перероблено у 2017 році цукрових буряків – 541,691 тис. т. та вироблено 48433 тонн цукру-піску.

На території Вінницької області діє дві філії ТОВ СП «НІБУЛОН»: «Південний Буг» та «Хмільник». Філія «Південний Буг» займається вирощуванням зернових (пшениця, ячмінь, озимий і ярий, кукурудза на зерно), а також технічних культур – соняшнику, сої та ріпаку, у найближчих планах – збільшення землі в обробітку до 5 тис. га. З вирощування кукурудзи на зерно, озимої пшениці, ярого ячменю, соняшнику – філія входить до трійки кращих господарств району та трійки лідерів у всіх районах України, де вони представлені. Підприємство впроваджує нові технології у виробництво, обмінюється досвідом з сусідніми господарствами району, займається експериментальними дослідженнями з метою отримання кращих результатів. Зауважимо, що умовою оренди землі при створенні філії було збереження цілісного майнового комплексу та робочих місць у тваринництві. Цієї умови «НІБУЛОН» зазвичай дотримується.

Філія «Південний Буг» має власне поголів'я ВРХ симентальської породи, а також статус племрепродуктора. У середньому від корови за рік отримують – 5,5-6 тис. л молока. Проведена реконструкція тваринницьких приміщень, механізовано виробничі технологічні процеси. Свиней вирощують лише для власних потреб, тому поголів'я їх невелике – близько 340 голів. Варто зазначити, що окрім виробничих завдань тваринництво має соціальну спрямованість: збереження робочих місць та забезпечення всіх членів підприємства продукцією тваринництва власного виробництва. Значна увага у філії надається соціальним проблемам села Березна.

Філія «Хмільник», виробничі потужності якої розташовані у с. Широка Гребля Хмільницького району, працює вже понад 9 років. Господарство розпочинало свою діяльність із 1400 га землі. На сьогодні філія господарює на землях чотирьох сільських рад і має в обробітку 4512 га. Землю обробляють за класичною технологією, вирощують соняшник, кукурудзу, ячмінь, пшеницю та озимий ріпак, який має високий експортний потенціал. У середньому показники врожайності пшениці складають – 47,2 ц/га, ячміню – 32,5 ц/га, кукурудзи – 96 ц/га, соняшника – 36 ц/га. Під чорним паром утримується близько 500 га землі. Важливою складовою, крім вирощування зернових, є зберігання збіжжя. Від 2006 року на підприємстві запрацював американський зерносушильний комплекс МС-1195. Залежно від вологості зерна він здатний доводити до необхідних кондицій до 50 т/годину. Зерноприймальний пункт оснащено сучасним лабораторним обладнанням, включно із пробовідбірником зерна Rakogaf. У лютому 2015 року господарство отримало сертифікат відповідності послуг зі зберігання зерна та продуктів його переробки, від цього року надаються послуги іншим

господарствам на власному зерномодулі об'ємом 10 тис. тонн.

У господарстві налічується 700 голів свиней, 420 голів ВРХ, 198 корів англєрської (німецької) молочної швидкостиглої породи, яка має високі показники продуктивності. Проведено реконструкцію тваринницьких приміщень усі технологічні процеси виробництва механізовані. За рахунок потужностей комбикормового заводу АК «Врадїєвський», що також входить до складу «НІБУЛОНу», комбикормами забезпечуються всі підрозділи компанії, які утримують ВРХ або свиней. Використовуючи передові агротехнології та техніку, ТОВ СП «НІБУЛОН» стабільно забезпечує виконання комплексної технології вирощування сільгосппродукції на власних та орендованих землях, а також надає послуги іншим господарствам з обробітку ґрунту та збирання врожаю. Воно успішно співпрацює з відомими світовими виробниками сільськогосподарської продукції, техніки і засобів захисту рослин.

Для забезпечення високої якості зерна, урожайності та збереження родючості ґрунтів підприємство застосовує сучасні комплексні мінеральні добрива, використовує найкраще насіння та засоби захисту рослин вітчизняних та зарубіжних виробників. Якість вирощеної продукції відповідає вимогам споживачів. За минулі роки для посушливих ґрунтово-кліматичних умов східної та степової зони України створено і рекомендовано для виробництва багато нових високоврожайних сортів озимої пшениці. ТОВ СП «НІБУЛОН» використовує при вирощуванні в основному інтенсивні високопродуктивні сорти нового покоління селекції Селекційно-генетичного інституту: «Одеська 267», «Селянка», «Повага», «Альбатрос Одеський», «Миронівська 65», «Перлина Лісостепу» [4].

Важливо зазначити, що крім селекційного шляху підвищення якості зерна, застосування мінеральних добрив, науково обґрунтованих сівозмін ТОВ СП «НІБУЛОН» розвиває й інші шляхи вирішення цього завдання, зокрема, розробка і впровадження у виробництво агротехнічних методів управління формування високоякісного зерна: терміни і методи збирання, достовірні оцінки якості і післязбиральна обробка зерна, формування однорідних за якістю партій на токах, цільова підготовка партій зерна на елеваторах і хлібоприймальних підприємств та технологій переробки.

Ще однією з провідних агропромислових структур Вінницької області є Група компаній «ТЕРРА ФУД», вона працює у сегменті молочної та м'ясної продукції, а також займається сільським господарством. Це вертикально-інтегрований виробничо-торгівельний холдинг. Він був заснований у кінці 2006 року. До складу компанії увійшли відомі підприємства Вінницької області: ТОВ Агрокомплекс «Зелена Долина», ТОВ «Тульчинський маслосирзавод», ВАТ «Вапнярський молокозавод», «Вапнярський сирзавод», ТОВ «Могилів-Подільський молокозавод», ТОВ «Муровано-Курилівський молокозавод», ТОВ «Немирівський молокозавод», ТОВ «Крижопільський сирзавод», ТОВ «Чечельницький завод плавлених сирів», ТОВ «Тульчинський м'ясокомбінат». Продукція підприємств молочного напрямку компанії, зокрема вершкове масло, сири, спреди, які виробляються за новими технологіями користується великим попитом як в Україні, так і за її межами. Її споживають у 27-ми країнах світу.

До Агрокомплексу «Зелена Долина» входять кілька агроформувань, ТОВ «Томашпіль-цукор», ХПП (хлібо-приймальне підприємство), племзавод, комбикормовий завод, нафтобаза. Основний напрям діяльності – вирощування і переробка цукрового буряка, зернових, бобових, олійних та кормових культур,

виробництво цукру, добре розвинуте тваринництво. ТОВ «Тульчинм'ясо» стало одним із найсучасніших підприємств України завдяки впровадженню сучасного технологічного обладнання та новітніх технологій виробництва. Ковбасні вироби під торговою маркою «Тульчин» займають перші місця серед кращих виробників аналогічної продукції в Україні.

Доцільно також зазначити, що на території області з 2010 року успішно функціонує агроформування «Миронівський хлібопродукт». Це вертикально-інтегрована компанія. Основні напрями діяльності: рослинництво (виращування кукурудзи, пшениці, соняшника, ріпаку), виробництво кормів та соняшникової олії; птахівництво і супутні виробництва (виробництво охолодженої курятини, продуктів швидкого приготування); інші сільськогосподарські операції (виготовлення свіжої яловичини преміям класу, фуа-гра, ковбасних виробів, копченини та фруктів). У місті Ладижин компанією збудовано птахофабрику «Вінницький бройлер» потужністю 400 тис.тон курятини на рік і комбікормовий завод «Ладижинський». З метою отримання енергетичної незалежності і запобігання екологічної катастрофи, компанія реалізує принципово новий для України проект з будівництва біогазової станції на курячому посліді на території Вінницької птахофабрики.

Висновки. На території Вінницької області функціонує чимала кількість агропромислових холдингів, які мають як переваги так і недоліки, що в конкретних умовах проявляється по-різному. Однак варто зазначити, що потужні агропромислові компанії є певною загрозою для розвитку дрібних фермерських господарств, створення яких є передумовою відродження села. Більшість агрохолдингів та малих фермерських господарств займаються діяльністю в рослинництві. Головними причинами згортання тваринництва є неринкові, занижені закупівельні ціни та нестача кормів. З метою забезпечення конкурентоздатності та підвищення ефективності функціонування малих фермерських господарств необхідно провести першочергові зміни: згідно з діючим законодавством України потрібно підтримувати на державному рівні фермерів у придбанні техніки, проектуванні і будівництві доріг, мереж електро- та водопостачання тощо; своєчасно розраховуватися з фермерськими господарствами за продану державі продукцію з відповідною індексацією; збільшувати розміри фермерських господарств за рахунок оренди земель та кооперування; удосконалювати систему оподаткування фермерів; надавати малим фермерським господарствам пільгові довгострокові і короткострокові вітчизняні та іноземні валютні кредити під заставу майна і майбутній урожай для придбання високопродуктивної техніки, порід племінної худоби, оборотних засобів (добрив, насіння, пестицидів, та паливно-мастильних матеріалів); кооперувати фермерські господарства для переробки, збуту продукції, постачання, технічному обслуговуванні тощо; інформаційно забезпечувати фермерські господарства; створювати систему підготовки і перепідготовки фермерів; організовувати консультаційні служби для фермерів з технологічних, економічних, юридичних питань.

З масовою організацією фермерських господарств аграрна економіка стане антимонопольною та конкурентоздатною. Фермерські господарства спроможні збільшити виробництво і поповнити торгівлю якісними продуктами харчування і зробити вагомий внесок у вирішення національної продовольчої проблеми, забезпечити експорт вітчизняної продукції та сприяти розвитку сільської місцевості.

1. Забезпечення стійкого економічного розвитку агропромислового комплексу регіону: монографія / С.В. Козловський [та ін.]; Вінниц. нац. техн. ун-т. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2016. – 258 с.
 2. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: [підручник] / В.Г. Андрійчук. – 2-ге вид., доп. і перероблене. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.
 3. Альошина Л.Є. Проблеми корпоративного управління в сучасних умовах трансформації економіки / Л.Є. Альошина, Л.О. Петик // Соц.–екон. дослідж. в перехід. період. Ринк. трансформація України: пробл. та перспективи: Зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 1. – С. 417-423.
 4. Малік М.Й. Кооперація в сільському господарстві України: стан і перспективи / М.Й. Малік // Економіка АПК, 2005. – № 12. – С. 3-7.
 5. Володін С.А. Концептуальні засади платформи «Агротехнополіс» інноваційно-інвестиційного розвитку наукоємної аграрної сфери / С.А. Володін // Економіка АПК. – 2016. – №5. – С. 15-23.
 6. Лупенко Ю.О. Наукове забезпечення техніко-технологічного оновлення аграрного виробництва в Україні / Ю.О. Лупенко, О.В. Захарчук М.М. Могилова // Економіка АПК. – 2017. – № 5. – С. 5-12.
-
1. Zabezpechennya stiykoho ekonomichnoho rozvytku ahropromyslovoho kompleksu rehionu: monohrafiya / S.V. Kozlovs'kyu [ta in.]; Vinnyts. nats. tekhn. un-t. – Vinnytsya: Merk'yuri-Podillya, 2016. – 258 s.
 2. Andriychuk V.H. Ekonomika ahrarnykh pidpryyemstv: [pidruchnyk] / V.H. Andriychuk. – 2-he vyd., dop. i pereroblene. – K.: KNEU, 2002. – 624 s.
 3. Al'oshyna L.Ye. Problemy korporatyvnoho upravlinnya v suchasnykh umovakh transformatsiyi ekonomiky / L.Ye. Al'oshyna, L.O. Petyk // Sots.–ekon. doslidzh. v perekhid. period. Rynk. transformatsiya Ukrayiny: probl. ta perspektyvy: Zb. nauk. pr. – 2004. – Vyp. 1. – S. 417-423.
 4. Malik M.Y. Kooperatsiya v sil's'komu hospodarstvi Ukrayiny: stan i perspektyvy / M.Y. Malik // Ekonomika APK, 2005. – № 12. – S. 3-7.
 5. Volodin S.A. Kontseptual'ni zasady platformy «Ahrotekhnopolis» innovatsiyno-investytsiynoho rozvytku naukoyemnoyi ahrarnoyi sfery / S.A. Volodin // Ekonomika APK. – 2016. – № 5. – S. 15-23.
 6. Lupenko Yu.O. Naukove zabezpechennya tekhniko-tekhnologichnoho onovlennya ahrarnoho vyrobnytstva v Ukrayini / Yu.O. Lupenko, O.V. Zakharchuk M.M. Mohylova // Ekonomika APK. – 2017. – № 5. – S. 5-12.

Подано до редакції 04.02.2019

Рецензент – кандидат географічних наук Л.М. Кирилюк

УДК 911.3(076)

Максютов А.О.*Уманський Державний педагогічний університет імені Павла Тичини*

Геокультурна регіоналізація Вінницької області

У статті теоретично обґрунтовано те, що розвиток і функціонування геокультурної та територіальної організації Вінницької області залежать від цілого ряду факторів, які умовно можна поділити на внутрішні і зовнішні. Головними внутрішніми чинниками впливу на геокультурну ситуацію в сучасних умовах виступають економічні, соціально-демографічні, історичні, природні та інші. Провідне місце серед них займають демографічні та економічні фактори. До зовнішніх чинників, що здійснюють суттєвий вплив на розвиток регіону, в першу чергу слід віднести глобалізаційний вплив, що швидко нарощується. Проведена робота щодо геокультурної регіоналізації Вінницької області. Було виділено чотири геокультурних райони: 1) північний; 2) центральний; 3) південно-західний; 4) південно-східний. Доведено, що перспективним напрямом розвитку Вінниччини на державному та регіональному рівнях, є впровадження геокультурних інновацій в діяльність окремих галузей та закладів сфери культури, а також розвиток культурного туризму в регіоні як одного з найвпливовіших способів відродження культурного потенціалу області. З'ясовано і обґрунтовано що результати дослідження можуть використовуватися вчителями для організації навчально-виховного процесу, а саме дослідження рідного краю учнівською молоддю, безпосередньо в процесі позаурочної, позакласної роботи та гурткової роботи профілю загальноосвітніх і позашкільних навчальних закладів.

Ключові слова: географія культури, геокультурне положення, геокультурна регіоналізація, геокультурні райони та області, просторово-часова диференціація культурних явищ, геополітична поведінка, територіальна організація комплексу культури.

Maksiutov A.O. Geocultural districts of the Vinnytsya area. In the article in theory reasonably that development and functioning of geocultural and territorial organization of the Vinnytsya area depend on a number of factors that conditionally can be divided into internal and external. As main internal factors of influence on a geocultural situation the economic come forward in modern terms, socialdemographic, historical, natural et al. A leading place among them is occupied by demographic and economic factors. To the external factors that carry out substantial influence on development of region, first of all it follows to take influence of globalization, that is quickly grown. The conducted work is in relation to the geocultural revivifying of the Vinnytsya area. Four geocultural districts were distinguished: 1) north; 2) central; 3) south-west; 4) south-east. It is well-proven that by perspective direction of development of Vinnytsya area on state and regional levels, there is introduction of geocultural innovations in activity of separate industries and establishments of sphere of culture, and also development cultural tourism in a region as one of the most influential methods of revival of cultural potential of area. It is found out and reasonable that research results can be drawn on by teachers for organization of educational-educator process, namely research of native edge by student's young people, directly in the process of extracurricular, extracurricular work and work of group of profile of general and out-of-school educational establishments.

Key words: geography of culture, geocultural position, geocultural revivifying, geocultural districts and areas, spatio-temporal differentiation of the cultural phenomena, geopolitical behavior, territorial organization of complex of culture.

Наявність проблеми. Початок ХХІ століття відзначився глибинними і унікальними змінами в суспільно-політичному, релігійному та геокультурному житті планетарної спільноти, що пов'язані із широкомасштабними процесами спонтанної трансформації системи людських відносин, цінностей і соціальних структур, загостренням суперечливості між глобалізаційними процесами, кардинальній зміні світогляду особистості і проблеми виживання людини як біологічного виду і головного носія планетарного розуму.

Географія культури останнім часом активно розвивається в Україні. Водночас, вона є й однією з найменш вивчених галузей соціальної географії в нашій

державі як в теоретичному, так і практичному аспектах, тому потребує глибокого і всебічного вивчення, зокрема, на регіональному рівні. Без геокультурних досліджень території України та її окремих регіонів стає проблематичною розробка питань регіональної політики держави та вдосконалення на цій основі територіальної організації суспільства, в першу чергу соціальної сфери.

Сутність географічних досліджень сфери культури полягає у визначенні просторово-часової диференціації культурних явищ, що тією чи іншою мірою завжди були присутні в складі досліджень різних географічних наук, що використовували культурологічний підхід. На сьогоднішній день публікацій на культурно-географічну (або геокультурну) тематику порівняно небагато. Це найменш вивчена як в теоретично-прикладному, так і в практичному плані ланка суспільної та економічної географії. Досі не сформовано більш-менш усталеного підходу до питання про об'єкт і предмет дослідження географії культури, зміст і структуру цієї дисципліни, місце її в системі географічних наук. Це пов'язано з тим, що, по-перше, географія культури як наука перебуває на стадії становлення, а по-друге – сфера культури й сама категорія «культура» – складні системні утворення, тому поняття, які розкривають їх зміст, зазвичай багатогранні.

Саме тому сьогодні перед вищими навчальними закладами, загально-освітньою школою і іншими соціальними інституціями постає завдання формування цілісної системи геокультурних досліджень з метою виокремлення геокультурних районів і областей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд літературних джерел географічного циклу лише за минулі 20 років дає змогу зробити висновки, що зацікавленість науковців у пізнанні сутності та розвитку у майбутньому геокультурних досліджень, суттєво зросла. Такий інтерес з боку географів пов'язаний з необхідністю проаналізувати наявні прогалини у цих дослідженнях. З іншого боку, цілком природне прагнення географів до пізнання свого буття, оскільки саме географія володіє унікальними підходами й відповідним інструментарієм. В американській та європейській географії концепція геокультурного районування впроваджена К. Каером. Серед численних геокультурних досліджень необхідно згадати фундаментальні праці Дж. Б. Джексона, Д. Косгроува.

Питанням, пов'язаним з геокультурною регіоналізацією України, присвячені численні дослідження провідних українських науковців: О. Шаблій [13], О. Топчієв [11], Л. Шевчук [14], М. Пістун [6], О. Ріпка [10], І. Ровенчак [8,9], В. Воловик [1] та інші. Всі зазначають безперечну важливість досліджень саме регіональних особливостей розвитку сфери культури та її впливу на рівень та якість життя населення. Тому, на сьогодні, вивчення географії культури України в регіональному аспекті (в нашому випадку, на прикладі Вінницької області) є досить актуальним напрямком соціально-географічних наукових досліджень. Проте проведений аналіз наукової літератури засвідчує недостатність дослідження проблеми геокультурної регіоналізації України.

Незважаючи на поширення використання поняття «геокультура» в сучасній науковій літературі, воно не є розробленим і наразі переживає період свого формування, становлення і розвитку. Вітчизняна філософська і культурологічна думка, сприяючи становленню української державності, має пояснити собі, українським політикам та громадянам засади розробки і зміст стратегії геополітичної поведінки молодій державі у протистоянні Сходу і Заходу, визначити матеріальні і духовні пріоритети, непередбачувані ризики і недоліки

або загрози входження її як у структуру європейської спільноти, так і до Митного союзу, що агресивно нав'язує їй Російська Федерація.

Мета статті: полягає у виявленні теоретичних аспектів та проведенні аналізу особливостей геокультурної регіоналізації Вінницької області, визначенні факторів, що впливають на територіальну організацію комплексу культури Вінниччини.

Виклад основного матеріалу. Геокультурне районування за своїм первинним змістом є процесом пошуку та виокремлення різних за рівнем територіальних систем, які мають спільні риси. Геокультурне районування, своєю чергою, здатне стимулювати не тільки управлінську функцію, а також є ефективним засобом відображення територіальної диференціації суспільних потреб. З огляду на це геокультурне районування регіонів буде не тільки не зайвим, а й доцільним. Своєю чергою, геокультурне положення – це система взаємозв'язків таких аспектів суспільства і навколишнього середовища, які мають безпосередній вплив на населення у визначених просторових, часових та географічних координатах. На основі праць А. Дружинина [2], М. Пістуна [4], Н. Кисіль [3], В. Воловика [1] О. Любіцевої [4] та досліджень у галузі соціальної географії визначено такі принципи геокультурного районування території Вінницької області: принцип територіальної цілісності географічних районів; принцип єдності суспільно-географічного районування та політико-адміністративного устрою; принцип перспективності розвитку території; принцип історичності, який передбачає урахування історичного розвитку даної території; принцип соціальної ефективності, що передбачає вирішення соціальних завдань, головним з яких має бути поліпшення життя населення області, удосконалення територіальної організації. Із принципів виникає потреба визначення основних критеріїв геокультурного районування: ймовірність формування нових локальних геокультурних утворень; рівень розвитку функціонально-компонентної та територіальної структур; рівень розвитку наявних центрів та вузлів обслуговування населення області. Якомога краще відображають принципи й критерії районування та геокультурну ситуацію Вінницької області такі показники, як: народжуваність, смертність та природний приріст; рівень соціально-економічного розвитку області; екологічна ситуація та розвиток сфери культури. Перераховані принципи, критерії та показники покладено в основу геокультурного районування території Вінницької області. Нами було виділено чотири геокультурні райони: 1) північний; 2) центральний; 3) південно-західний; 4) південно-східний. Для відображення геокультурної регіоналізації Вінницької області нами було створено (рис. 1).

Північний геокультурний район. Площа охопленої території 4500 кв. км. (це 17% території Вінницької області). До нього належать 4 адміністративних райони: Хмельницький, Козятинський, Калинівський та Погребищенський, а також території міських рад Хмельника і Козятина як міст обласного підпорядкування.

Центральний геокультурний район. Найбільший за складом, площею (9360 кв. км. – це 35% території області) і чисельністю населення. До його складу входять 10 адміністративних районів: Барський, Літинський, Жмеринський, Вінницький, Липовецький, Тиврівський, Іллінецький, Немирівський, Гайсинський, Оратівський, а також території міст обласного підпорядкування Вінниці та Жмеринки. Крім обласного центра, у межах Центрального району розташовані три центри міжрегіонального значення: Немирів, Гайсин, Жмеринка, три центри обласного значення – Сокілець, Тиврів, Липовець, Бар, 14 – районного значення, 105 – місцевого

Рис. 1. Геокультурна регіоналізація Вінницької області

значення. Для Центрального району характерним є спільне історичне походження.

Південно-Західний геокультурний район. Площа території 5090 кв. км. (20%), 6 адміністративних районів: Могилів-Подільський, Муровано-Куриловецький, Шаргородський, Чернівецький, Ямпільський, Томашпільський та місто обласного підпорядкування Могилів-Подільський. Проте спільною для них рисою є тяжіння усіх центрів до ядра Південно-Західного району – м. Могилева-Подільського. Важливим центром є Рожнятівка, центри районного значення Муровані-Курилівці, Ямпіль, Томашпіль, Вапнярка, Шаргород, 47 центрів місцевого значення.

Південно-Східний геокультурний район. Займає площу 7560 кв. км. (28% території Вінницької області), до його складу входить 7 адміністративних районів: Теплицький, Тростянецький, Тульчинський, Крижопільський, Бершадський, Піщанський, Чечельницький та місто обласного підпорядкування Ладизин. Найпотужнішим центром Південно-Західного району є місто Тульчин, обласне значення мають міста Бершадь і Ладизин та смт. Печера. Найбільші центри районного значення: Чечельник, Теплик, Крижопіль, Шпиків, Ольгопіль, Тростянець. Найбільш розвиненим у геокультурному та економіко-соціальному сенсі є Центральный район завдяки такому значимому районоформуючому ядру, як Вінниця. Проте не слід недооцінювати такі геокультурні центри, як Хмельник, Могилів-Подільський, Тульчин, які стали основою утворення навколо них досить потужних вузлів й досі перебувають у стадії формування. З 2011 р. Вінницька область стала одним з «пілотних регіонів» щодо реформування соціально-економічної галузі. Геокультурне районування території Вінницької області – продукт аналізу функціонально-компонентної та функціонально-територіальної структур регіонального комплексу в умовах конкретної історико-географічної ситуації. Розробка і реалізація ефективної концепції подальшого розвитку національного комплексу повинна здійснюватися на основі

врахування геокультурного районування обласних регіонів. В умовах трансформаційних процесів економіки України з позицій нових прогресивних орієнтирів суспільного розвитку геокультурний комплекс Вінницької області потребує запровадження принципово нової моделі територіальної організації. Вона повинна базуватися на: врахуванні особливостей геокультурного районування; чіткому розмежуванні спеціалізації окремих територіальних елементів комплексу культури; максимальній підтримці в центральному ядрі (м. Вінниця), історико-географічних, соціальних та геоекономічних функцій міжрегіонального й міжнародного значення; інтенсивному розвитку додаткових, доповнюючих та розвантажуючих функцій у периферійній зоні. Досягнення комплексно-пропорційного розвитку Вінницької області ґрунтується на формуванні вискоєфективного ринку послуг, потужного розвитку комунікаційного та інформаційного забезпечення підсистем районів, поширенні взаємодоповнюваності та функціональної пов'язаності окремих територіальних утворень та суб'єктів, що об'єднані в геокультурні райони. Такий підхід сприятиме збалансованому розвитку Вінницької області як одному з елементів національної економіки, а також посилить процеси геокультурної інтеграції.

Висновки. Отже, вінницька земля неосяжна і родюча, вабляча затишною прохолодою лісів, тихими плесами ставків, величчю народного духу і щирістю людських сердець. Чи є ще на світі місце, де так проникливо-ніжно ллється журлива пісня, де спів соловейка заколисує теплими спогадами і душа лине до неосяжних висот буття людського? Вінниччина виплекала і подарувала світові видатних особистостей, які своїми зусиллями і талантом прославляють цю одухотворену землю. А барвисті сторінки історії Вінницького краю «розповідають» про знахідки трипільської культури, зброю скіфів і золото сарматів, пам'ятки козацької доби. Окрасою Вінниччини є унікальні культурні, історичні, архітектурні, природничі пам'ятки, духовні святині, однак далеко не всі вони достатньо відомі в Україні та за її межами. Одним із головних засобів популяризацію геокультурного руху на Вінниччині є туристичні експедиції, екскурсії та походи.

Виявлено, що в системі суспільно-географічних досліджень головними є геокультурні дослідження територіальної організації Вінницької області. Територіальна організація Вінницької області підпорядковується дії ряду закономірностей (якими є залежність рівня розвитку та структури сфери культури від рівня розвитку та розміщення продуктивних сил суспільства; територіальної диференціації; концентрації та інтеграції в структуру регіонального господарського комплексу) та має відповідати принципам регіональної цілісності, збалансованості, пропорційності, комплексності, соціальної ефективності та оптимальної доступності.

Було виділено чотири історико-географічні райони: 1) північний; 2) центральний; 3) південно-західний; 4) південно-східний.

Встановлено, що розвиток і функціонування геокультурної та територіальної організації Вінницької області залежать від цілого ряду факторів, які умовно можна поділити на внутрішні і зовнішні. Головними внутрішніми чинниками впливу на геокультурну ситуацію в сучасних умовах виступають економічні, соціально-демографічні, історичні, природні та інші. Провідне місце серед них займають демографічні та економічні фактори. До зовнішніх чинників, що здійснюють суттєвий вплив на розвиток регіону, в першу чергу слід віднести процес глобалізації.

Доведено, що перспективним напрямом розвитку Вінниччини на державному та регіональному рівнях, є впровадження геокультурних інновацій в діяльність окремих галузей та закладів сфери культури, а також розвиток

культурного та релігійного туризму в регіоні.

З'ясовано, що результати дослідження можуть використовуватися викладачами для організації навчально-виховного процесу, а саме дослідження рідного краю студентською молоддю, безпосередньо в процесі проведення фахових практик з дисциплін географічного циклу.

1. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування : [монографія]. – Вінниця : Вінницька міська друкарня, 2013. – 464 с.
2. Дружинин А.Г. Теоретические основы географии культуры / Александр Григорьевич Дружинин. – Ростов-на-Дону: изд-во СКНЦ ВШ, 1999. – 133 с.
3. Кисіль Н.М. Соціально-культурна сфера: територіальна організація та особливості розвитку (на матеріалах Львівської області): автореф. дис. ... к. економ. н.: спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка» / Надія Михайлівна Кисіль. – Львів, 2002. – 101 с.
4. Любіцева О.О. Географія культури: питання відродження й становлення / Ольга Олександрівна Любіцева // Географія наука і освіта в Україні: Тези доповідей II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26-27 березня 2003 р.). – К.: ВГЛ «Обрії», 2003. – с. 181-182.
5. Любіцева О.О. Стан геокультурних досліджень в Україні / Ольга Олександрівна Любіцева // Вісник Київ. ун-ту. Серія Географія. – К.: ВЦ «Київський ун-т», 1999. – Вип. 45. – с. 16-18.
6. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії: Навч. посібник. / М.Д. Пістун,. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.
7. Ріпка О. Географія культури як напрямок суспільної географії //Часопис соціально-економічної географії. Міжрегіональний збірник наукових праць. – Харків, 2007. – Вип. 2. – С. 200-207.
8. Ровенчак І.І. До проблеми інтегрального геокультурного районування України // Проблеми географії України. М-ли наук. конф. (Львів, 25 – 27 жовтня 1994 р.). – Львів: Львів. ун-т, 1994. – С. 238 – 239.
9. Ровенчак І.І. До питання історико-географічного районування України // Адміністративно-територіальний устрій України крізь призму інтересів регіонів та держави. Тези доп. Міжрег. наук.-практ. конф. (Харків, березень 1994). – Харків, 1994. – С. 56-57.
10. Ріпка О. Географія культури як напрямок суспільної географії // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіональний збірник наукових праць. – Харків: Харків. ун-т, 2007. – Вип. 2 (1). – С. 200-207.
11. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Підруч. для студ. геогр. спец. вищ. навч. закл. / Олександр Григорович Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.
12. Флінта Н.І. Культурно-освітній комплекс регіону і його територіальна організація (на матеріалах Тернопільської області): дис. ... к. геогр. н.: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Наталія Іванівна Флінта. – Київ, 2005. – 197 с.
13. Шаблій О.І. Соціально-економічна географія України: Навчальний посібник / Олег Іванович Шаблій. – Вид. 2-е, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2000. – 680 с.
14. Шевчук Л.Т. Соціальна географія: Навчальний посібник / Любов Теодорівна Шевчук. – К.: Знання, 2007. – 349 с.
1. Volovyk V.M. Etnokul'turni landshafty: rehional'ni struktury i pryrodokorystuvannya : [monohrafiya]. – Vinnytsya : Vinnyts'ka mis'ka drukarnya, 2013. – 464 s.
2. Druzhynyn A.H. Teoretycheskye osnovy heohrafyy kul'tury / Aleksandr Hryhor'evych Druzhynyn. – Rostov-na-Donu: yzd-vo SKNTS VSH, 1999. – 133 s.
3. Kysil' N.M. Sotsial'no-kul'turna sfera: terytorial'na orhanizatsiya ta osoblyvosti rozvytku (na materialakh L'vivs'koyi oblasti): avtoref. dys. ... k. ekonom. n.: spets. 08.10.01 «Rozmishchennya produktyvnykh syl i rehional'na ekonomika» / Nadiya Mykhaylivna Kysil'. – L'viv, 2002. – 101 s.
4. Lyubitseva O.O. Heohrafiya kul'tury: pytannya vidrodzhennya y stanovlennya / Ol'ha Oleksandrivna Lyubitseva // Heohrafiya nauka i osvita v Ukrayini: Tezy dopovidey II Mizhznar. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 26-27 bereznya 2003 r.). – K.: VHL «Obriy», 2003. – s. 181-182.
5. Lyubitseva O.O. Stan heokul'turnykh doslidzen' v Ukrayini / Ol'ha Oleksandrivna Lyubitseva // Visnyk Kyiv. un-tu. Seriya Heohrafiya. – K.: VTS «Kyivskyy un-t», 1999. – Vyp. 45. – s. 16-18.
6. Pistun M.D. Osnovy teoriiy suspil'noyi heohrafiyi: Navch. posibnyk. / M.D. Pistun,. – K.: Vyshcha shkola, 1996. – 231 s.
7. Ripka O. Heohrafiya kul'tury yak napryamok suspil'noyi heohrafiyi //Chasopys sotsial'no-ekonomichnoyi heohrafiyi. Mizhrehional'nyy zbirnyk naukovykh prats'. – Kharkiv, 2007. – Vyp. 2. –

- S. 200-207.
8. Rovenchak I.I. Do problemy intehral'noho heokul'turnoho rayonuvannya Ukrayiny // Problemy heohrafiyi Ukrayiny. M-ly nauk. konf. (L'viv, 25 – 27 zhovtnya 1994 r.). – L'viv: L'viv. un-t, 1994. – S. 238 – 239.
 9. Rovenchak I.I. Do pytannya istoryko-heohrafichnoho rayonuvannya Ukrayiny // Administratyvno-terytorial'nyy ustriy Ukrayiny kriz' pryzmu interesiv rehioniv ta derzhavy. Tezy dop. Mizhreh. nauk.-prakt. konf. (Kharkiv, berezen' 1994). – Kharkiv, 1994. – S. 56-57.
 10. Ripka O. Heohrafiya kul'tury yak napryamok suspil'noyi heohrafiyi // Chasopys sotsial'no-ekonomichnoyi heohrafiyi: Mizhrehional'nyy zbirnyk naukovykh prats'. – Kharkiv: Kharkiv. un-t, 2007. – Vyp. 2 (1). – S. 200-207.
 11. Topchiyev O.H. Osnovy suspil'noyi heohrafiyi: Pidruch. dlya stud. heohr. spets. vyshch. navch. zakl. / Oleksandr Hryhorovych Topchiyev. – Odesa: Astropynt, 2009. – 544 s.
 12. Flinta N.I. Kul'turno-osvitniy kompleks rehionu i yoho terytorial'na orhanizatsiya (na materialakh Ternopil's'koyi oblasti): dys. ... k. heohr. n.: spets. 11.00.02 «Ekonomichna ta sotsial'na heohrafiya» / Nataliya Ivanivna Flinta. – Kyiv, 2005. – 197 s.
 13. Shabliy O.I. Sotsial'no-ekonomichna heohrafiya Ukrayiny: Navchal'nyy posibnyk / Oleh Ivanovych Shabliy. – Vyd. 2-e, pererob. i dop. – L'viv: Svit, 2000. – 680 s.
 14. Shevchuk L.T. Sotsial'na heohrafiya: Navchal'nyy posibnyk / Lyubov Teodorivna Shevchuk. – K.: Znannya, 2007. – 349 s.

Подано до редакції 12.01.2019

Рецензент – кандидат педагогічних наук Н.В. Бірюкова

УДК 338.483.11 (477.44)

Гудзевич А.В., Демець Р.О.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Реалії та перспективи розвитку туристично-рекреаційної сфери у Вінницькій області

У статті зроблено аналіз сучасного регіонального стану функціонування туризму у Вінницькій області та організаційно-економічного механізму відносин, які визначають перспективи його збалансованого розвитку. Ідентифіковано об'єкти, які завдяки своїй пізнаваності й привабливості набули рис популярності та певної туристської спеціалізації. У цільових перевагах домінують об'єкти, які відкривають нові можливості перед споживачами в організації туристичних подорожей: розважально-відпочинкового, культурно-пізнавального (екскурсійного, історико-культурного), релігійно-паломницького, спортивно-оздоровчого та екзотичного й екстремального спрямувань. З метою активізації туристсько-рекреаційної діяльності у Вінницькій області функціонує і вдосконалюється система державної підтримки, яка на практиці виражається у вигляді системи взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих один одного документів. Задля промоції Вінницької області як туристично привабливого регіону розроблено низку нормативно-методичних документів. Запропоновано організаційно-економічний механізм формування, функціонування та розвитку рекреаційно-туристичного потенціалу регіону. Висвітлено ознаки, структура та концептуальні положення цього механізму.

Ключові слова: туристично-рекреаційна сфера, Вінницька область, туристсько-рекреаційна діяльність, структура організаційно-методичного механізму.

Gudzewic A.V., Demets R.O. Realities and prospects of development of tourism in Vinnytsk region.

The article analyzes the current regional situation of tourism functioning in the Vinnytsia region and the organizational and economic mechanism of relations that determine the prospects for its balanced development. It was established that the basis for the formation of a powerful tourist-recreational complex of Vinnytsia region is the tourist-recreational resources possessing the properties of uniqueness, historical and cultural value. Objects have been identified that, due to their familiarity and attractiveness, have gained popularity and specific tourist specialization. Objectives are dominated by objects that open up new opportunities for consumers in organizing tourist trips for recreational, cultural and cognitive (sightseeing, historical and cultural), religious-pilgrimage, sports and recreational, and exotic and extreme destinations. A good example of attracting new resources to the tourist process is gastronomic tourism, as a kind of exotic, one of the newest types of recreation in the oblast, as well as in Ukraine as a whole. In order to intensify tourism and recreation activity in the Vinnytsia region, the system of state support is functioning and improved, which in practice is expressed as a system of interconnected and mutually complementary documents. Regulatory and methodological documents for the development of tourism activities include the «Strategy of balanced regional development of the Vinnytsia region for the period until 2020», where tourism is considered as one of the areas of economic development in the region and a number of territorial programs, among which: «The program of development of tourism for 2016-2020», «The Program for the Development of Culture ... for 2018-2022»), aimed at promoting the Vinnytsia region as a tourist attraction region. The organizational and economic mechanism of formation, functioning and development of recreational and tourist potential of the region is proposed. The signs, structure and conceptual provisions of this mechanism are highlighted.

Key words: tourist-recreational sphere, Vinnitsa region, tourist and recreational activity, structure of organizational-methodical mechanism.

Наявність проблеми. Упродовж останніх десятиліть однією з основних тенденцій світової та вітчизняної економіки є інтенсивний розвиток туристично-рекреаційної сфери [8]. На відміну від адміністративних областей (Закарпатська, Львівська), де туризм є однією з провідних і найбільш динамічно розвиваючих галузей економіки, внесок туризму в розвиток національної економіки України Вінницькою областю (Вінниччиною) залишається поки несуттєвим [5, 10]. Проте його роль в економіці регіону продовжує збільшуватися. Визнання туризму органами

влади одним із пріоритетних напрямів економіки Вінницької області [9] ставить завдання розвитку нових видів туризму та необхідності планування туристської діяльності на всіх її рівнях (обласному, районному, окремого населеного пункту).

Значення активізації туризму області визначається не стільки якістю каталізатора соціально-економічного розвитку через вплив на такі ключові сфери економіки, як агропромисловий комплекс, транспорт і зв'язок, будівництво та інші, і навіть не можливістю збільшення темпів зростання ВВП, а створенням умов для збереження і відновлення здоров'я нації, покращення демографічної ситуації в регіоні, зменшення рівня захворюваності та збільшення тривалості життя. Назріла необхідність вироблення чіткої стратегії розвитку туристичної галузі, яка передбачає можливі сценарії розвитку, формування переліку пріоритетів і заходів по їх реалізації.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питанням дослідження теоретичних і прикладних проблем розвитку туризму та моделювання можливих зусиль із брендингу конкретних територій присвячено велику кількість робіт. Зокрема, пошуком підходів, принципів і методів оцінювання природних умов, природних комплексів і їх використання з туристською метою займалися М.Г. Божко, М.П. Варламова, А.Г. Ісаченко, Н.М. Забеліна, В.Б. Нефедова, В.П. Чижова та ін.

Серед робіт в області оцінки окремих компонентів туристично-рекреаційного потенціалу слід зазначити дослідження Н.В. Бучацької, О.В. Калашникової, А.А. Мінца, М.М. Назарова, Д.А. Постникова, та ін.

Питання соціально-економічної оцінки туристично-рекреаційних ресурсів і туристського потенціалу регіонів лежать у площині праць В.І. Азара, М.М. Амірханова, О.О. Бейдика, О.П. Бідного, І.В. Зоріна, В.А. Квартальнова, В.Ф. Кифяка, А. Ковальчика, М.П. Крачила, О.О. Любіцевої, А.Г. Мезенцева, Н.С. Мироненко, Л. Мітчела, Д.В. Ніколаєнка, А.А. Самойленка, І.В. Смаля, А.І. Тарасова.

По Вінницькій області питання аналізу природних умов регіону для цілей туризму та рекреації, вивчення пам'яток природи, розробці туристичних маршрутів і схем туристично-рекреаційного районування, дослідженню проблем рекреаційного природокористування висвітлювались у працях В.М. Воловика, А.В. Гудзевича, Г.І. Денисика, Б.Г. Денисика, І.В. Левицької, В.Є. Любченка, Л.М. Кирилюка, А.Г. Кізюн, Н.В. Корж, Г.В. Чернової, В.П. Феєр та ін. дослідників.

Разом з тим, багато актуальних проблем, пов'язані з дослідженням туристично-рекреаційної сфери Вінницької області, зокрема функціонуванням та перспективами розвитку на найближчі десятиріччя, залишаються невирішеними.

Метою публікації є аналіз сучасного регіонального стану функціонування туризму на Вінниччині та організаційно-економічного механізму відносин, які визначають перспективи його збалансованого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Вінницька область володіє значними природними рекреаційними (табл. 1) та історико-культурними й соціально-економічними ресурсами, що може виступати базою для формування потужного туристично-рекреаційного комплексу [1-4].

Останнім часом туристична діяльність Вінницької області набула певної спеціалізації (табл. 1). Окремі з об'єктів набули слави і стали популярними (табл. 1). Серед них є щойно зафіксовані за цією ознакою, тоді як більшість із наведених у табл. 1 утримують це лідерство упродовж тривалого часу [2]. Цікаво, що упродовж останніх років повернув своє положення екстремальний вид туризму, пов'язаний із сплавом на човнах, а також з'явився новий специфічний вид туризму – екзотичний.

Таблиця 1

Найпопулярніші об'єкти (2017–2019 рр.)

№ з/п	Об'єкти	Види туризму
1.	Фонтан «Roshen», комплекс відпочинку «Гостевія», тюбінговий парк розваг Dream Park.	Розважально-відпочинковий
2.	Національний музей – садиба М.І. Пирогова	Культурно-пізнавальний (екскурсійний, історико-культурний)
3.	Подільський зоопарк ВОКСЛП «Віноблагроліс»	
4.	Державний історико-культурний заповідник «Буша»	
5.	Історико-меморіальний комплекс пам'яті жертв фашизму, філія Вінницького обласного краєзнавчого музею на території колишньої ставки «Вервольф» (сmt. Стрижавка Вінницького району)	
6.	Немирівське скіфське городище	
7.	Палац Потоцьких (пам'ятка архітектури XVIII ст., м. Тульчин)	Релігійно-паломницький
8.	Лядівський Свято-Усікновенський скельний чоловічий монастир (с. Лядова Могиливі – Подільського району)	
9.	Йосафатова долина (Шаргородський район)	
10.	Хресна дорога в околицях м. Шаргород	Лікувально-оздоровчий
11.	м. Хмільник	
12.	м. Немирів	Спортивний
13.	Урочище «Городище» (м. Вінниця)	
14.	Південний Буг (місця сплаву)	
15.	Ліс с. Козлівка Шаргородського району	
16.	Аеродром «Калинівка» (м. Калинівка)	екзотичний
17.	Заклади харчування (ресторани «Флібустьєр», «Старий Замок» та ін.) м. Вінниці та околиць	
18.	р. Південний Буг на відтинках: Тиврів – Никифорівці – Брацлав – Сокілець – Райгород.	екстремальний

Туристичними організаціями області, за підтримки управління культури і туризму облдержадміністрації, з метою розвитку внутрішнього та в'їзного туризму розроблено 41 туристично-екскурсійний маршрут: 21 – автобусний, 7 – водних, 6 – пішохідних, 6 – велосипедних та 1 лижний [9].

Крім того, для популяризації внутрішнього та в'їзного туризму, суб'єкти туристичної діяльності пропонують тематичні маршрути по місцях історичного минулого нашого краю: «Симфонія Подільських палаців», «Духовна спадщина народу», «Місцями бойової слави», «Музика і Вінниччина», «Літературна Вінниччина».

Варто підкреслити, що туристів також приваблюють фестивалі (табл. 2), пленери та симпозіуми Вінниччини. На основі гастрономічних фестивалів, які стали популярними в останні роки, активно розвиваються екзотичні види туризму. Впровадження регіонального проекту «Гастрогід Вінниччина», в рамках Програми розвитку туризму області, передбачає включення до туристичних маршрутів закладів харчування та виробництва специфічних ї, разом з тим, типових традиційних для регіону харчових продуктів.

Новим туристичним явищем для Вінниччини стало проведення у місті Бар Міжнародного яблучного фестивалю-ярмарку «APLLE BAR» щорічно, починаючи з 2017 року. У свою чергу, врахування особливостей розвитку агропромислового розвитку регіону, зокрема того, що Тиврівський, Барський, Жмеринський та Мурованокуріловецький райони виробляють майже 51% яблук України спонукало

Таблиця 2

Фестивальна діяльність на Вінниччині

№ з/п	Назва фестивалю	Вид фестивалю	Рівень фестивалю	Місце проведення і початок проведення (рік)
1.	VINNYTSIA JAZZFEST	джазовий	міжнародний	м. Вінниця, 1996
2.	«Музика в монастирських мурах»	органний	міжнародний	м. Вінниця, 1999
3.	Чайковського та фон Мекк	класичної музики	міжнародний	Вінниця-Браїлів, 2003
4.	«Міфогенез»	ленд арт мистецтва	міжнародний	м. Немирів, 2006
5.	«Живий вогонь»	етнофестиваль	міжнародний	м. Хмільник, 2009
6.	Vinnytsia Adolphe Sax Festival	саксафонний	міжнародний	м. Вінниця, 2014
7.	«Українська витинанка»	народного мистецтва	міжнародний	м. Могилев-Подільський, 2016
8.	«Вино і голубці»	народної творчості, гастрономічний	міжнародний	м. Ямпіль, 2017
9.	Operafest Tulchyn	оперної музики	міжнародний	м. Тульчин, 2017
10.	АВІАФЕСТ «Крила Дністра»	повітря плавання	міжнародний	с. Лядова Могилів-Подільського р-ну, 2017
11.	Air Гоголь Fest	мультидисциплінарний	міжнародний	м. Вінниця, 2018
12.	«Дністровські передзвони»	мистецький	міжнародний	с. Оксанівка Ямпільського р-ну, 2018
13.	«Острів Європа»	літературний	міжнародний	м. Вінниця, 2018
14.	«Мамина піч»	музичний етнофестиваль родинної пісні	Всеукраїнський	с. Канава Тиврівського р-ну, 2006
15.	«Батозька битва»	мистецький	Всеукраїнський	с. Четвертинівка Тростянецького р-ну, 2017
16.	«Vinnytsia Food Fest»	гастрономічний	Всеукраїнський	м. Вінниця, 2018
17.	«Мамину сорочку пригорну до серця»	мистецький	обласний	с. Клембівці Ямпільського р-ну, 1999
18.	«Калинові мости»	етнофестиваль	Всеукраїнський (обласний до 2018)	м. Тульчин, 2016

до розробки туристичного маршруту «Яблуневий шлях». Маршрут буде складатись з 12-ти різних об'єктів в історичних місцях району від Бару до Северинівки, що значно розширить туристичні можливості цієї частини Вінницької області.

«Яблуневий шлях» планують відкрити завдяки коштам ЄС у 2020-му році. Окрім важливої туристської місії фестиваль, як і туристичний маршрут, сприятимуть розвитку аграрної сфери, розвитку міжнародних культурних, економічних, торгівельних зв'язків.

На перспективне бачення розвитку туризму в регіоні орієнтує низка

нещодавно прийнятих документів. Так, комплекс цілей, завдань і заходів в області розвитку туризму в довгостроковій перспективі розкривається «Стратегією збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2020 року» та відповідними програмами (рис.). Зокрема, у «Стратегії збалансованого регіонального розвитку....» туризм розглядається як один з пріоритетних напрямів розвитку економіки області [9]. Цей стратегічний пріоритет сформульований таким чином: «розвиток туризму як галузі, що здійснює вплив на розвиток багатьох секторів економіки області, збереження і використання її культурно-історичного й природного потенціалу та включає:

- розвиток м. Хмільника (розвиток рекреаційних ресурсів радонових вод через формування Хмільника, як місто-курорт);
- розвиток курортно-лікувального бізнесу на базі лікувальних вод Придністер'я (Садковецький, Бронницький);
- розвиток екологічного та сільського туризму;
- розвиток туристичних маршрутів по історичних місцях Вінниччини;
- розширення інфраструктури для організації туристичних маршрутів;
- створення нових підприємств індустрії розваг;
- формування рекреаційної мережі для задоволення потреби в новій рекреації;
- розбудова культурно-мистецького простору та збереження культурної спадщини;
- здійснення комплексу заходів щодо збереження пам'яток історико-архітектурної спадщини: збереження, поповнення та дослідження музейних колекцій, проведення охоронних археологічних досліджень у зонах видобутку корисних копалин, природних та техногенних катастроф, заохочення комерційного використання пам'яток історико-архітектурної спадщини.

Цікаво, що у рамках Стратегії збалансованого регіонального розвитку перспективні напрямки туризму може бути представлені у вигляді реалізації низки регіональних мегапроектів (рис. 1). Одним із них є «Гостинне Поділля». Система заходів, представлених в рамках цього мегапроекту, направлена на підвищення конкурентоздатності туристського комплексу, і за рахунок його всієї економіки Вінницької області, а також припускає створення умов для найбільш раціонального і повного використання туристично-рекреаційного потенціалу регіону.

Головна стратегічна мета розвитку туристичної галузі на Вінниччині – це формування конкурентоздатного бізнесу в туристичному секторі і підвищення іміджу Вінниччини як рекреаційної території. Саме задля її реалізації у 2017 році в області розроблено «Програму розвитку туризму у Вінницькій області на 2017–2020 роки» [6], яка затверджена рішенням сесії обласної ради. Також, спільно з компанією Google в рамках реалізації програми цифрового перетворення Вінницької області було організовано і проведено літню школу «Цифрові інструменти та можливості», розміщено в додатках Google інформацію про туристичні об'єкти регіону та створено туристичний сайт: discover.vn.ua. Водночас, у тому ж 2017 році Департаментом міжнародного співробітництва та регіонального розвитку облдержадміністрації організовано та проведено круглий стіл щодо розвитку гастрономічного туризму у Вінницькій області та презентовано проект «Гастрогід Вінниччини».

З метою збереження кращих традицій народного мистецтва, ремесел, самобутності української нації, створення позитивного іміджу та туристичної привабливості Вінницької області в міжнародному співтоваристві «Програмою

Рис. 1. Схема складових організаційно-методичних засад розвитку туризму у Вінницькій області

розвитку культури Вінницької області на 2018-2022 роки» [7] передбачено основні завдання:

- формування новітнього культурного простору для розвитку народної творчості та аматорського мистецтва;
- створення садиб-ремесел на базі закладів культури об'єднаних територіальних громад;
- впровадження інтерактивних форм культурно-мистецьких проєктів, як одного із засобів розвитку традиційного народного мистецтва та автентичної культури;
- розвиток центру методично-дослідницької роботи та створення реєстру елементів нематеріальної культурної спадщини народного мистецтва Вінниччини;
- організація фольклорно-етнографічних експедицій за участю широкого кола науковців;
- формування іміджу закладів культури клубного типу, як центрів підтримки народної творчості та майстрів народного мистецтва;
- створення музею народної культури та постійно діючої виставки «Народні витоки Поділля».

У «Програмі...» значну увагу приділено формуванню контенту креативної культури, яка є важливою частиною економіки і має переваги для розвитку національної економіки:

- створення об'єктів з високою доданою вартістю за рахунок використання культурного ресурсу;
- сприяння формуванню спеціалізованих ринків в межах України та створенню нових робочих місць;
- створення умов для збільшення пізнаваності національних брендів;
- сприяння розвитку туристичного бізнесу шляхом розробки подійового культурного продукту.

Серед основних завдань (рис. 1) і здійснення відповідних заходів у напрямку співпраці з ЮНЕСКО та внесення до нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО: музичного бренду України «Щедрик» (обробка Миколи Леонтовича, початок XX ст., Вінницька область); традиційного орнаментального розпису бубнівської кераміки (Традиційне ремесло Подільського регіону XIX ст.); історико-культурного заповідника «Буша»; створення пілотних регіональних культурних маршрутів: «Музичне Поділля» – шляхами Миколи Леонтовича; «Смачне Поділля» – особливості регіональної кулінарії; «Оперне Поділля».

Своєрідною ілюстрацією концепції туристичної пропозиції регіону стала участь наприкінці березня 2019 року в Києві у Міжнародному Виставковому Центрі в роботі ювілейної 25-ї міжнародної туристичної виставки UITT & UITM, де Вінниця та Вінницька область чи не вперше були представлені повноцінно та великим стендом. На тлі 22 країн-учасниць (Болгарії, Греції, Грузії, Єгипту, Ізраїлю, Індії, Італії, Іспанії, Китаю, Кіпру, Куби, Мальти, Марокко, Словаччини, США, Туреччини, Тунісу, України, Шрі-Ланки та інших) Вінниччину презентували як край, багатий природними та соціально-економічними туристсько-рекреаційними ресурсами.

До цього в квітні 2018 року офіційна делегація області прийняла участь у ювілейній X міжнародній виставці сільського та активного туризму AGROTRAVEL&ACTIVE LIFE (м. Кельце), яка проходила у другому за величиною виставковому центрі Республіки Польща – Targi Kielce (Сьвентокшиське

воеводство). Важливо, що під час заходу було налагоджено партнерські зв'язки між туроператорами Вінниччини та представниками міжнародних компаній.

Задля **всебічного** розвитку внутрішнього і міжнародного туризму обласного центру, а також для провадження екскурсійної діяльності і розбудови матеріально-технічної бази туристичної сфери з **2 січня 2019 року розпочав свою діяльність новий структурний підрозділ Вінницької міської ради – департамент маркетингу та туризму**. Серед завдань департаменту – сприяння підвищенню якості та розширенню асортименту послуг в індустрії гостинності, створення та покращення унікальної туристичної пропозиції міста.

Висновки. Вінниччина має усі передумови, необхідні для успішного забезпечення збалансованого розвитку туристично-рекреаційної сфери, а саме: природна та культурна спадщина, потенційна довіра у населення. Проводиться відповідна робота із створення нових туристичних маршрутів, зокрема розважально-відпочинкового, культурно-пізнавального (екскурсійного, історико-культурного), релігійно-паломницького, спортивно-оздоровчого та екзотичного й екстремального спрямувань.

Основним завданням в розвитку туристичної галузі Вінниччини ми вбачаємо у створенні та розвитку матеріально-технічної бази, сучасної інфраструктури й комунікацій туризму, ефективного використання природного, історико-культурного та туристично-рекреаційного потенціалу, етнографічних особливостей. А це можливо зробити лише за умови належного фінансування галузі шляхом залучення інвестицій. На це орієнтують організаційно-правові кроки («Стратегія збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2020 року», «Програма розвитку туризму ... на 2016-2020 роки», «Програма розвитку культури ... на 2018-2022 роки»), розроблені задля промоції Вінниччини як туристично привабливого регіону.

Незважаючи на деякі напрацювання в розроблені стратегічних напрямів розвитку туристично-рекреаційної діяльності, в регіоні відсутні: бачення планомірного розвитку внутрішніх туристично-рекреаційних систем, орієнтованих на всі верстви населення, які б реалізували тотальне поліпшення духовного і фізичного стану населення регіону та його гостей; стратегія розвитку туризму з розробкою економічно обґрунтованих планів їх реалізації на довгострокову перспективу; Це має стати одним із завдань подальших наукових пошуків.

Не менш важливим у справі формування туристичного бренду області є забезпечення координації зусиль державної влади, органів місцевого управління та громадських і підприємницьких структур. Наразі існує необхідність запровадження механізмів виміру відповідності реальної діяльності органів влади й зацікавлених структур суспільним очікуванням, як і детальний аналіз загальною загрозою і обмежень, що негативно позначаються на розвиток туризму в регіоні.

1. Гудзевич А.В. Рекреаційно-туристичний потенціал Південно-Східного Поділля / А.В. Гудзевич // Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 2. – К.: Кармаліта, 1999. – С. 237-240.
2. Гудзевич А.В. Регіональні аспекти туристсько-рекреаційного природокористування / А.В. Гудзевич, В.Є. Любченко, Б.Г. Денисик // Наукові записки ВДПУ. – Серія: Географія. – Вип. 30. – №1-2. – Вінниця, 2018. – С. 43-51.
3. Гудзевич А.В. Вінниччина: цифри та факти : навчальний посібник/ А.В. Гудзевич, В.Є. Любченко, І.М. Война. – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2018. – 320 с.
4. Денисик Г.І. Рекреаційні ландшафти Поділля / Г.І. Денисик, В.М. Воловик. – Вінниця: Едельвейс К, 2009. – 206 с.
5. Любіцева О.О. Туристичні ресурси України : навч. пос. / О.О.Любіцева, Є.В. Панкова, В.І. Стафійчук. – К: Альтерпрес, 2007. – 369 с.

6. Програма розвитку туризму у Вінницькій області на 2017-2020 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vin.gov.ua/images/ekonomika/Program_cult17-20.pdf.
7. Програма розвитку культури Вінницької області на 2018-2022 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vincult.gov.ua/wpcontent/uploads/2017/11/>.
8. Севастьянов Д.В. Страноведение и международный туризм : учебник для академического бакалавриата / Д.В. Севастьянов. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2019. – 327 с.
1. Стратегія збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2020 року (нова редакція) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.google.com/search?ei=vx-qXOf5GsnmrgSrmluwBQ&q>.
9. Стратегія регіонального розвитку туризму : монографія / І.В. Левицька, Н.В. Корж, А.Г. Кізюн, Н.В. Онищук. – 2013. – 192 с.
1. Hudzevych A.V. Rekreatsino-turystychnyy potentsial Pivdenno-Skhidnoho Podillya / A.V. Hudzevych // Turystychno-krayeznavchi doslidzhennya. Vyp. 2. – K.: Karmalita, 1999. – S. 237-240.
2. Hudzevych A.V. Rehional'ni aspekty turyst's'ko-rekreatsinyho pryrodokorystuvannya / A.V. Hudzevych, V.YE. Lyubchenko, B.H. Denysyk // Naukovi zapysky VDPUs. – Seriya: Neohrafiya. – Vyp. 30. – №1-2. – Vinnytsya, 2018. – S. 43-51.
3. Hudzevych A.V. Vinnychchyna: tsyfry ta fakty : navchal'nyy posibnyk/ A.V. Hudzevych, V.YE. Lyubchenko, I.M. Voyna. – Vinnytsya: PP Balyuk I.B., 2018. – 320 s.
4. Denysyk H.I. Rekreatsinyi landshafty Podillya / H.I. Denysyk, V.M. Volovyk. – Vinnytsya: Edel'veys K, 2009. – 206 s.
5. Lyubitseva O.O. Turystychni resursy Ukrayiny : navch. pos. / O.O.Lyubitseva, YE.V. Pankova, V.I. Stafychuk. – K: Al'terpres, 2007. – 369 s.
6. Prohrama rozvytku turyzmu u Vinnyts'kiy oblasti na 2017-2020 roky [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.vin.gov.ua/images/ekonomika/Program_cult17-20.pdf.
7. Prohrama rozvytku kul'tury Vinnyts'koyi oblasti na 2018-2022 roky [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://vincult.gov.ua/wpcontent/uploads/2017/11/>.
8. Sevast'yanov D.V. Stranovedenye y mezhdunarodnyy turizm : uchebnyk dlya akademicheskoho bakalavryata / D.V. Sevast'yanov. – 2-e yzd., pererab. y dop. – Moskva : Yzdatel'stvo Yurayt, 2019. – 327 s.
1. Stratehiya zbalansovanoho rehional'noho rozvytku Vinnyts'koyi oblasti na period do 2020 roku (nova redaktsiya) [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.google.com/search?ei=vx-qXOf5GsnmrgSrmluwBQ&q>.
9. Stratehiya rehional'noho rozvytku turyzmu : monohrafiya / I.V. Levyts'ka, N.V. Korzh, A.H. Kizyun, N.V. Onyshchuk. – 2013. – 192 s.

Подано до редакції 27.01.2019

Рецензент – доктор географічних наук Г.І. Денисик

УДК 911.3

Кізюн А.Г.*Вінницький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету.*

Регіональні особливості розвитку екстремального туризму

Розглянуто проблему розвитку екстремального туризму та окремих його видів у межах рівнинної частини території України, як репрезентативний регіон взято Вінницьке Придністер'я. Показано, що Середнє Придністер'я, складовою якого є Вінницьке Придністер'я, має оригінальні природні умови для розвитку екстремального туризму. Його природа і ландшафти, за окремими показниками, як сприятимуть розвитку екстремального туризму, часто кращі за відповідні показники передгірських, а інколи й гірських територій. Зазначено, що з початку XXI ст. зацікавленість у розвитку екстремальних видів туризму у межах Вінницького Придністер'я зросла майже у 2,7 рази і це стосується не лише туристів-екстремалів молодого, але й старшого (пенсіонерів) віку. Популярними тут стали такі види екстремального туризму як дайвінг (річка Дністер і водосховища), рафтинг (притоки Дністра), польоти на повітряних кулях і дельтапланах, їзда на гірському велосипеді, квадрациклі, конях, пішохідний туризм крутими схилами тощо. Розвитку екстремального туризму у межах Вінницького Придністер'я сприяє наявність частково сформованої сфери послуг, що активно розвивається.

Ключові слова: Середнє Придністер'я, Вінницьке Придністер'я, екстремальний туризм, природні умови, регіон, розвиток.

Kiziyun A.G. Regional features of the development of extreme tourism. The problem of development of extreme tourism and its separate types within the flat part of the territory of Ukraine is considered, as a representative region the Vinnytsia Prydnisteria is taken. It is shown that the Middle Prydnisteria, which is part of the Vinnytsia Prydnisteria, has the original natural conditions for the development of extreme tourism. Its nature and landscapes, according to some indicators, as promoting the development of extreme tourism, are often better than the corresponding indicators of foothill, and sometimes mountainous areas. Here all the indicators concerning the nature of the occurrence of rocks, the dismemberment of the surface, slope steepness, density of the river network, precipitation and temperature, the regime of rivers, their longitudinal profiles and energy, the diversity of soils, vegetation and fauna, as well as the complexity and mosaic of the landscape structure, almost in 1,5-2 times exceeds the similar indicators of the adjacent territories of the East European plain and the foothill of Carpathians region, but they are not always «concede» the mountain areas of the Carpathians.

Key words: Middle Prydnisteria, Vinnytsia Prydnisteria, extreme tourism, natural conditions, region, development.

Аналіз попередніх досліджень. Екстремальний туризм та особливості його розвитку, науковці, зокрема географи природничники та суспільні географи України досліджували спорадично. Окремі поняття і терміни із сфери екстремального туризму розглянуто у працях О.О. Бейдика [1], О.О. Любіцевої [8], О.В. Колотухи [7], В. Козинець [6] та ін. Проблема адаптації людини до несприятливих, часто екстремальних умов життя розглянуто у колективній монографії "Окружающая среда и здоровье человека"[10], однак екстремальний туризм тут задіто лише частково. Загальним (організаційним, економічним, логістичним та ін.) питанням розвитку екстремального туризму присвячені праці А.А. Романова, Ю.Д. Дмитрієвського, В.Г. Гулева та інших. За минулі роки значно збільшилась кількість публікацій рекламного та популярного спрямування, де екстремальний туризм розглядається виключно з комерційною метою.

Мета дослідження: з природничо-географічного погляду розглянути і обґрунтувати регіональні можливості розвитку екстремального туризму.

Результати дослідження. У межах рівнинної частини України є низка територій природа і ландшафти яких явно виокремлюються на загальному фоні. У їх

назвах часто присутні такі географічні терміни як "каньйон", "кряж", "гори", "товтри". Серед найбільш репрезентативних: Великий каньйон Дністра, Донецький кряж, Подільські товтри, Кременецькі й Канівські гори. За особливостями природи і ландшафтів подібні до вище зазначених Розточчя, Хотинська височина, окремі ділянки Середньоруської височини, Словечансько-Овруцький кряж та ін. Просторово більшість з них розташовані у західній частині України. Це не випадково.

У середині 60-х років XX ст. ландшафтознавці й фізико-географи виділили передгір'я в окремий клас ландшафтів – клас передгірських ландшафтів [9]. Було зазначено, що "клас передгірських ландшафтів – поняття значно ширше, ніж передгір'я у власному (частіше геоморфологічному) розумінні цього слова. Потужний ландшафтний вплив гір розповсюджується далеко за межі передгір'я й охоплює широку зону прилеглих рівнин" [9, с. 139]. На це мало хто звернув увагу і лише на початку XXI ст. було детальніше розглянуто, своєрідну природу і ландшафти перехідної смуги між Карпатами і Східноєвропейською рівниною та зазначено, що "явно, простежується значно більший вплив гірської системи Карпат на території, які широкою смугою прилягають до Передкарпаття" [4, с. 34]. У цьому неважко переконатися, якщо зрозуміння головних ознак *пригірських* територій проаналізувати особливості природи і ландшафтів прилеглих до Передкарпаття Розточчя [3], Середнього Придністер'я [17], Хотинської височини [11]. Тут усі показники стосовно характеру залягання гірських порід, розчленованості поверхні, крутизни схилів, щільності річкової мережі, опадів і температур, режиму річок, їх повздовжніх профілів та енергетики, різноманіття ґрунтів, рослинного покриву і тваринного світу, а також складність і мозаїчність ландшафтної структури, майже у 1,5-2 рази перевищує аналогічні показники прилеглих до них територій Східноєвропейської рівнини і Передкарпаття, та не завжди "програють" й гірським ділянкам Карпат. Львівські, чернівецькі й вінницькі географи природу і ландшафти Розточчя, Середнього Придністер'я, Хотинської височини і Подільських товтр відносять до унікальних в Україні. Ця унікальність зумовлена їх *пригірським розташуванням*. Природа і ландшафти цих територій сформувались переважно під впливом Карпатської гірської системи і вони відносяться не до рівнинних (хоча і у їх межах), а до *пригірських*. З позицій екстремального туризму – Розточчя, Середнє Придністер'я, Хотинська височина і Подільські товтри є найбільш придатними для його розвитку. Розглянемо це детальніше на прикладі розвитку екстремального туризму у межах Середнього Придністер'я.

Коли використовують словосполучку «екстремальний туризм», то більшості громадянам, особливо пенсійного віку, уявляється щось надто складне та важко-доступне. Насправді це не зовсім так. До екстремальних видів туризму, які можна і доцільно розвивати у межах Вінницького Придністер'я, відносяться:

– *пішохідний туризм*. Для його розвитку необхідна наявність важко прохідної місцевості: крутих схилів, що на Середньому Придністер'ї спостерігаються скрізь і в «класичному» виді, лісових хащ, яким відповідають лісові «стілки» долини Дністра і його приток, або відповідного субстрату на маршрутах: стежки з піску, каміння, болотисті стежки або комбіновані тощо. Залишається розробити і прокласти маршрути (фахівці для цього на кафедрі географії Вінницького педуніверситету є), і організувати пункти відпочинку-ночівлі. При наявності грошей це можуть бути або нові невеликі, на 15-20 місць готелі (хостели), або переобладнані під хостели сільські школи, які з тих чи інших

причин закриті. Не гірший, а можливо й кращий варіант - у базових на маршрутах селах, домовитись із жителями про можливість ночівлі у них туристів, особливо старшого віку, з апробацією *місцевої кухні* (домашні вина, овочі, фрукти, сало і ковбаси, бринза тощо);

– *кінний туризм*. Для Вінницького Придністер'я, особливо для Могилів-Подільського району, це не менш перспективний вид екстремального туризму, ніж пішохідний. Частково база уже є – майже у кожному селі можна зустріти занедбані або частково зруйновані колишні ферми. У районі потрібно відібрати 2-3 з них і перетворити в продуктивне ранчо, де розводити коней і розвивати кінний туризм. В Україні такий досвід є, його лише необхідно обґрунтовано застосувати відповідно до природних умов Придністер'я. Кінний туризм на базі ранчо розташованих на рівнинному вододілі і в каньйоноподібній долині річки, в окремих аспектах буде відрізнятися, інколи навіть суттєво. Це необхідно враховувати при розбудові базових ранчо, підборі коней та формуванні контингенту туристів;

– *велосипедний туризм*. Наявність щільної мережі доріг, особливо дорожніх серпантинів з різним покриттям (асфальт, бетон, камінь, гравій, ґрунт) та низькогірний характер поверхні території, створюють прекрасні умови для розвитку у межах Середнього Придністер'я велосипедного туризму, який згодом можна урізноманітнити туристичними маршрутами на скутерах, квадроциклах тощо. Безперечно, цей вид екстремального туризму розрахований на людей молодшого віку, однак і активні пенсіонери теж можуть брати участь: зарубіжний досвід, зокрема Німеччини, Швейцарії, Швеції та інших країн тому підтвердження. Бази для розвитку велосипедного або мототуризму можна створювати використавши окремі звільнені приміщення діючих шкіл, таборів відпочинку, сільських клубів тощо;

– *скелелазіння або мініальпінізм*. Якщо не враховувати Карпати, то Середнє Придністер'я найкращий в Україні регіон для розвитку міні - альпінізму, особливо дитячого. Для цього тут природа створила прекрасні умови – це відомі й надзвичайно мальовничі та оригінальні, однак важкодоступні скельні масиви в околицях сіл Нагоряни, Лядова Могилів-Подільського та села Біла й інших Ямпільського районів, стрімкі стінки нажаль численних на Придністер'ї кар'єрів, які з кожним роком частіше стихійно, ніж організовано, використовують для тренувань з альпінізму.

За минуле десятиріччя у межах Середнього Придністер'я в порівнянні із вищезазначеними видами екстремального туризму, активніше почали розвивати такі нові види як польоти на повітряних кулях. Приклад у цьому-уже традиційне туристично-рекреаційне свято, яке щороку під егідою Могилів-Подільської районної ради (Сірант В.В.) проводять в околицях села Нагоряни. Тут екскурсії на повітряних кулях над однією із найоригінальніших ділянок долини Дністра, залишають незабутні враження у людей різних вікових категорій.

Висновок. Екстремальний туризм в Україні розвивається активно, однак неоднаково в окремих регіонах. Особливо це стосується рівнинної частини України. Попередні дослідження показують, що і у рівнинній частині України можливий розвиток різних видів екстремального туризму, потрібно лише їх обґрунтування, яке має включати в себе й природничу складову. Одним із регіонів України де є прекрасні природні й, частково, соціальні умови для розвитку екстремального туризму є Середнє Придністер'я у межах чотирьох областей: Тернопільської, Хмельницької, Вінницької та Чернівецької. Аналіз природних

умов Вінницького Придністер'я показав, що тут можна активно розвивати майже всі види екстремального туризму за умов покращення сфери послуг. Особливо увагу необхідно звернути на розбудову баз для туристів-екстремалів, при цьому чітко врахувати їх вікові категорії. Не менш актуальною проблемою є детальніша розробка "вікових" маршрутів та їх супроводу.

1. Бейдик О.О. Стратегія розвитку національного туризму: навчально-методичний посібник. – Київ, Обрії, 2009. – 228 с.
2. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля. – Вінниця: ЕкобізнесЦентр, 2014. – 184 с.
3. Денисик Г.І. Унікальність природи і ландшафтів Західної України // Наук. записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Географія. – Тернопіль, 2010. №1 (Вип. 27). – С. 52-55.
4. Денисик Г.І. "Згустки життя" – передгірські ландшафтні геокотони // Наук. вісник Чернівецького університету. – Чернівці. 2012. Вип. 612-613: Географія. – с.33-35.
5. Кізюн А.Г. Природні умови розвитку екстремального туризму у межах Поділля // Наук. записки ВДПУ імені М. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2016. Вип. 28. № 3-4. – С. 178-185.
6. Козинець В. Безпека життєдіяльності у сфері туризму: навчальний посібник. – Київ: Кондор, 2006. – 576 с.
7. Колотуха О.В. Геопросторова організація Спортивного туризму: монографія. – Кіровоград: ФО-П. Александрова М.В., 2015. – 448 с.
8. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). – Київ: Альтерпрес, 2002. – 436 с.
9. Мильков Ф.Н. Ландшафтная география и вопросы практики. – Москва: Мысль, 1966. – 256 с.
10. Окружающая среда и здоровье человека / Под. ред. И.П. Герасимова. – Москва: Наука, 1979. – 214 с.
11. Середнє Придністров'я [За ред.: Г.І. Денисика]. – Вінниця: Теза, 2007. – 431 с.
1. Beydyk O.O. Stratehiya rozvytku natsional'noho turyzmu: navchal'no-metodychnyy posibnyk. – Kyiv, Obriyi, 2009. – 228 s.
2. Denysyk H.I. Pryrodnycha heohrafiya Podillya. – Vinnytsya: EkobiznesTsentr, 2014. – 184 s.
3. Denysyk H.I. Unikal'nist' pryrody i landshaftiv Zakhidnoyi Ukrayiny // Nauk. zapysky TNPU im. V. Hnatyuka. Seriya: Heohrafiya. – Ternopil', 2010. №1 (Vyp. 27). – С. 52-55.
4. Denysyk H.I. "Z·hustky zhyttya" – peredhirs'ki landshaftni heokotony // Nauk. visnyk Chernivets'koho universytetu. – Chernivtsi. 2012. Vyp. 612-613: Heohrafiya. – s.33-35.
5. Kizyun A.H. Pryrodni umovy rozvytku ekstremal'noho turyzmu u mezhakh Podillya // Nauk. zapysky VDPUs imeni M. Kotsyubyns'koho. Seriya: Heohrafiya. – Vinnytsya, 2016. Vyp. 28. № 3-4. – С. 178-185.
6. Kozynets' V. Bezpeka zhyttyediyal'nosti u sferi turyzmu: navchal'nyy posibnyk. – Kyiv: Kondor, 2006. – 576 s.
7. Kolotukha O.V. Heoprostorova orhanizatsiya Sportyvnoho turyzmu: monohrafiya. – Kirovohrad: FO-П. Aleksandrova M.V., 2015. – 448 s.
8. Lyubitseva O.O. Rynok turystychnykh posluh (heoprostorovi aspekty). – Kyiv: Al'terpres, 2002. – 436 s.
9. Myl'kov F.N. Landshaftnaya heohrafiya y voprosy praktyky. – Moskva: Mysl', 1966. – 256 s.
10. Okruzhayushchaya sreda y zdorov'e cheloveka / Pod. red. Y.P. Herasymova. – Mosva: Nauka, 1979. – 214 s.
11. Serednye Prydnistrov'ya [Za red.: H.I. Denysyka]. – Vinnytsya: Teza, 2007. – 431 s.

Подано до редакції 21.01.2019

Рецензент – кандидат географічних наук Л.М. Кирилюк

УДК: 330.15; 351:338.486

Машіка Г.В.

Мукачівський державний університет

Моделі впливу геоєкологічних концепцій на розвиток туризму в Карпатському регіоні

У статті конкретизовано основні геоєкологічні концепції, що моделюють розвиток туризму в Карпатському регіоні, до яких віднесено: Концепція моноклімаксу; Концепція переривчастої рівноваги; Концепція поліклімаксу; Концепція природної рівноваги Коммонера; Концепція пристосованості генотипу; Концепція рівнів інтеграції життя; Концепція Робертсона та ін. Виявлено потребу в особливому підході до питань соціально-економічного, геоєкологічного розвитку та забезпечення екологічної стабільності Карпатського регіону, виробленні окремої політики, в тому числі рекреаційної, стосовно гірських територій (гірської політики) у складі загальнодержавної політики і стратегії розвитку. Проаналізовано рекреаційний потенціал Карпатського регіону. Підсумовано, що Карпатський регіон посідає друге місце в Україні за обсягом доходів від рекреаційної сфери (22% від загального обсягу доходів по Україні). Встановлено, що розвиток туризму у Карпатському регіоні регулюється низкою нормативно-правових актів, зокрема Концепцією сталого розвитку туризму. Детальний аналіз Концепції сталого розвитку туризму дав змогу резюмувати, що у класичному вигляді схематична модель сталого розвитку відображається трьома складовими – довкілля, соціум, економіка, які взаємно накладаються. Отже геоєкологічні концепції розвитку туризму є складовою сталого розвитку України загалом, та Карпатського регіону зокрема. При цьому, резюмовано, що виділяють глобальний, континентальний, національний, регіональний рівні у побудові моделей сталого розвитку, в тому числі моделей геоєкологічних концепцій розвитку туризму у Карпатському регіоні та управління ними.

Ключові слова: геоєкологічні концепції, екологічна безпека, туризм, рекреація, Карпатський регіон, сталий розвиток.

Mashika H.V. Models of the influence of geographical and ecological concepts on the development of tourism in the Carpathian region. The article clarifies the main geographical and ecological concepts that simulate the development of tourism in the Carpathian region. These concepts consist in the following: Concept of monoclimate; Concept of punctuated equilibria; Concept of polyclimate; Commoner concept of the natural equilibrium; Concept of adaptation of the genotype; Concept of levels of integration of life; Robertson Concept and others. It has been identified the need for a special approach to the issues of socio-economic, geographical and ecological development and to ensuring ecological stability of the Carpathian region, as well as to the development of a separate policy, including recreational, regarding mountainous territories (mountainous policy) as part of the national policy and development strategy. The recreational potential of the Carpathian region has been analysed. It has also been summarized that the Carpathian region takes the second place in Ukraine in terms of incomes from the recreational sphere (22% of the total income in Ukraine). It has been established that a number of regulatory legal acts regulates the development of tourism in the Carpathian region, mainly by the Concept of sustainable improvement of the tourism. The detailed analysis 'The concept of sustainable tourism development' has made it possible to summarize that the schematic model of sustainable development in the classical form is represented by three components, which are: the environment, the society, and the economy, which mutually overlap. Consequently, the geographical and ecological concepts of tourism development are an integral part of the sustainable development of Ukraine as a whole and the Carpathian region in particular. Herewith, the article has summarized the global, continental, national, and regional levels in the formation of sustainable development models, including models of geographical and ecological concepts of tourism development in the Carpathian region and their management.

Key words: geographical and ecological concepts, ecological safety, tourism, recreation, Carpathian region, sustainable development.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Суспільно-політичні й економічні трансформації в Україні, усе більша її інтегрованість у світовий економічний простір зумовлюють нові погляди на цілі та механізми суспільного розвитку,

характер виробничих відносин у різних сферах господарського життя, роль і місце ресурсних факторів у процесі виробництва, забезпечення належних умов життєдіяльності людей. Нові погляди стосуються і такої важливої сфери забезпечення життєдіяльності соціуму, як природокористування. Загальноприйнята світовим співтовариством концепція сталого розвитку, з якою пов'язується майбутнє людства, не лише розглядає природну складову як головну поряд з соціальною та економічною компонентами людського розвитку, а й вимагає стосовно неї цілої низки обмежень, спрямованих на недопущення деструктивних змін у навколишньому природному середовищі, невиснажливе використання природних ресурсів [8, с. 54]. Забезпечення принципів сталого розвитку, попри їх універсальність, має свої відмінності у різних частинах світу, країнах і регіонах, оскільки не може не враховувати особливості кожної території, включаючи їх природні особливості та специфіку природно-ресурсного потенціалу. Свої специфічні особливості притаманні гірським регіонам світу [9, с. 65].

Протягом двох десятиліть з часу офіційного визнання на Конференції ООН в Ріо-де-Жанейро у 1992 р. концепції сталого розвитку як дороговказу у майбутнє чимало зусиль науки, органів влади, громадськості зосереджувалося на питаннях сталого регіонального розвитку гірських територій, включаючи регіон Карпат. Результатом цього стало підписання міжнародної Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат (Карпатська конвенція), ратифікованої Україною згідно із Законом № 1672–IV від 07.04.2004 р., прийняття за активної участі української сторони Резолюції 315 (2010) та Рекомендації 296 (2010) Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи «Сталий розвиток гірських регіонів і досвід Карпатських гір» [10, с. 47]. Ці та інші документи фактично засвідчують потребу в особливому підході до питань соціально-економічного, геоекологічного розвитку та забезпечення екологічної стабільності гірських регіонів, виробленні окремої політики, в тому числі рекреаційної, стосовно гірських територій (гірської політики) у складі загальнодержавної політики і стратегії розвитку. Необхідність такого підходу зумовлена важливою природною і культурною спадщиною, яку зберігають гірські регіони, особливою вразливістю природи гір до господарського втручання, а також тим, що гори є місцем проживання численних мешканців, для яких задоволення економічних і соціальних потреб досягається значно складніше, ніж для мешканців рівнин [11, с. 25].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Питання еколого-економічного та геоекологічного розвитку Карпатського регіону досліджували багато вітчизняних вчених, зокрема З. Герасимчук, В. Голян, М. Долішній, С. Дорогунцов, В. Кравців, Н. Мікула, М. Хвесик та інші. Питання про розвиток туристичної діяльності та інструментів механізму сталого розвитку інституціональних елементів економічних систем різного ієрархічного рівня, як підсумовує В. Химинець, стали предметом наукових досліджень Н. Внукової, В. Квартальнова, Л. Лігоненко, А. Мазаракі, Т. Ткаченко, В. Федорченко, І. Черніна та інші. Проблемам розвитку туристично-рекреаційної галузі в Карпатському регіоні присвячені праці І. Школи, В. Кифяка, В. Кравціва, П. Жука, М. Долішнього, М. Вачевського, Н. Недашковської. Розвиток туризму в Україні у контексті Стратегії сталого розвитку знайшли відображення в дослідженнях В. Бабарицької, О. Любіцевої, Т. Ткаченко, І. Смаль, В. Смаль, Л. Черчик та ін. Однак проблема визначення моделей впливу геоекологічних концепцій на розвиток туризму в

карпатському регіоні досліджене недостатньо, що актуалізує тематику нашої статті. Разом з тим, Я. Коробейникова [9] підкреслює, що карпатський регіон з широким спектром туристсько-рекреаційних ресурсів є одним з перспективних в плані розбудови туристичної галузі України [9, с. 91]. Статистичні дані, за словами дослідниці, свідчать про швидкі темпи зростання туристичної галузі в регіоні. Зі зростанням обсягів надання туристичних послуг, розширенням туристичної інфраструктури, екологічна ситуація на територіях в зв'язку з їх рекреаційним використанням може досягти загрозливого стану [9, с. 92-93]. З іншого боку, сприятливий екологічний стан туристичних дестинацій розглядається як важливий, рівноцінний з іншими, чинник розвитку туризму [8].

Метою статті є виокремлення основних геоекологічних концепцій, що моделюють розвиток туризму в Карпатському регіоні.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Для Карпатського регіону України, який включає територію Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей площею 5660,7 тис. га (9,4% території держави) і є справжньою природною перлиною нашої країни, де зосереджено 22% лісів [15], 26% земель природно заповідного фонду, формується 36% водних ресурсів річкового стоку, розташовано 42% унікальних і рідкісних родовищ підземних мінеральних вод, притаманні несприятливі природно-господарські особливості: низькі питомі показники забезпечення орними землями, погіршена транспортна доступність, ускладнені для господарювання кліматичні й гідрологічні умови [12]. Переважно вони зумовили те, що гірські території поступаються рівнинним за рівнем економічного розвитку. В умовах відкритого ринку праці таке становище призводить до депопуляційних тенденцій і ставить під загрозу збереження своєрідного етнокультурного середовища гір.

Водночас, Карпатський регіон посідає друге місце в Україні за обсягом доходів від рекреаційної сфери (22% від загального обсягу доходів по Україні), випереджаючи Причорноморський регіон (17%) та Приазов'я (13%).

Туристично-рекреаційна галузь Карпатського регіону базується на таких перевагах [4; 5; 6]:

- вигідне географічне положення (Карпатський регіон знаходиться в центрі Європи);
- чинник територіального поділу праці (фактично в Україні є 2 регіони, умови яких дозволяють забезпечувати задоволення суспільних потреб в рекреаційних послугах: Причорноморсько-азовський та Карпатський);
- порівняно висока екологічна безпека регіону (порівняно з іншими регіонами природа Карпат зазнала менших втрат і в багатьох місцях зберегла свій первісний стан, а це дуже важливо для розвитку відпочинку і туризму);
- наявність необхідної природно-ресурсної бази (в регіоні налічується понад 800 джерел і свердловин лікувальних мінеральних вод всіх відомих типів багато з них – унікальні);
- могутній потенціал для розвитку різних видів туризму (мальовничі ландшафти, рельєф Карпат);
- соціально-економічні особливості – край має порівняно низький рівень індустріалізації території, що може сприяти розширенню потенційних можливостей розвитку туристичної індустрії;
- економічна конкурентоспроможність рекреаційної сфери.

З урахуванням наявних в Карпатському регіоні природного, економічного, наукового і технічного потенціалу, а також його історичних і географічних особливостей, стратегічна мета перспективного розвитку території полягає в тому, щоб на основі оптимального використання природи, матеріальнотехнічних, трудових і інтелектуальних ресурсів створити ефективну туристично-рекреаційну систему, яка забезпечить матеріальний добробут населення і екологічну безпеку Карпатського краю. Карпатський регіон володіє багатьма структурними компонентами рекреаційних ресурсів і є рекреаційним регіоном багатопрофільного літнього і зимового, гірсько-спортивного, масового пізнавального й оздоровчого відпочинку та бальнеологічного лікування [14, с. 61].

Весь регіон Карпат має сприятливі кліматичні умови, а також високий природно-рекреаційний та туристично-курортний потенціал, до якого належать бальнеологічні ресурси (лікувальні мінеральні і термальні води, грязі, озокерит тощо), місцеві види лікарських рослин, ліси, лікувальні кліматичні гірські та передгірські ландшафти у поєднанні з поверхневими водоймами та гірськими потоками, який багато в чому визначає соціально-економічний профіль краю та привабливість його як для українських туристів, так і для іноземців [13, с. 122-123].

Одна нині складність ситуації в туристичному секторі економіки Карпатського регіону полягає в тому, що він перебуває під негативним впливом системи чинників мега-, макро- та мезосередовища, непередбачуваних за своїм характером. Це потребує постійного моніторингу подій, запровадження заходів для зменшення впливу негативних чинників, ринкових досліджень змін геопросторових векторів туристичних потоків з метою швидкого реагування на задоволення відкладеного платоспроможного попиту споживачів, розроблення стратегічних напрямів відновлення і розвитку туризму на засадах сталого розвитку. Концепція сталого розвитку туризму з'явилась у відповідь на дві проблеми: з однієї сторони, потреби розвивати прибуткову для нашої держави галузь, а з іншої, враховувати обмеження щодо наявних природних ресурсів та їх збереження. Детальний аналіз Концепції сталого розвитку туризму дав змогу резюмувати, що у класичному вигляді схематична модель сталого розвитку відображається трьома складовими – довкілля, соціум, економіка, які взаємно накладаються. Отже геоекологічні концепції розвитку туризму є складовою сталого розвитку України загалом, та Карпатського регіону зокрема. При цьому виділяють глобальний, континентальний, національний, регіональний рівні у побудові моделей сталого розвитку, в тому числі моделей геоекологічних концепцій розвитку туризму у Карпатському регіону та управління ними.

У світлі сказаного апелюємо до думки А. Бачуріна [2]. Дослідник наголошує на необхідності виділення місцевих – локальних, об'єктних рівнів (адміністративно-територіальних одиниць районного, низового рівня, населених пунктів, окремих підприємств) моделей сталого розвитку на основі урахування сучасних геоекологічних концепцій задля належного й всеохопного управління процесом становлення туристичної сфери на території Карпатського регіону.

Суть і важлива передумова переведення туризму країни та її регіонів на модель геоекологічних концепцій розвитку полягає в тому, щоб інтереси соціального прогресу, екології та економіки були всебічно зрівноваженими, збалансованими й оптимізованими за максимально можливою кількістю демографічних, соціальних, екологічних, економічних, виробничих і техніко-технологічних параметрів, показників тощо [7, с. 162].

З метою розтлумачення сутності геоекологічних концепцій розвитку, що моделюють розвиток туризму в Карпатському регіоні, наведемо перелік основних з них:

- концепція абсолютної заповідності;
- концепції виду;
- концепція глобальної рівноваги Медоуза;
- концепція градуалістичної еволюції;
- концепція континууму;
- концепція мінімального розміру популяції;
- концепція моноклімаксу;
- концепція переривчастої рівноваги;
- концепція поліклімаксу;
- концепція природної рівноваги Коммонера;
- концепція пристосованості генотипу;
- концепція рівнів інтеграції життя;
- концепція Робертсона.

Детальний аналіз кожної з концепцій дав змогу встановити, що актуальним питанням для Карпатського регіону є збереження екологічно збалансованого соціально-економічного сталого розвитку, при якому використання інфраструктури туризму має забезпечувати збереження унікальних і типових природних ландшафтів. Відтак, вважаємо, що серед запропонованих моделей впливу у практичній площині розвитку туризму регіону дотримуватися доцільно регіональної моделі. Це уможливить урахування екологічних особливостей згаданих територій. Адже кожен регіон володіє специфічним переліком природних факторів й особливостями їх прояву [1, с. 39-40]. При цьому можна стверджувати, що для гірських регіонів притаманні специфічні риси у прояві природних факторів та їх впливі на соціально-економічні складові регіональних суспільних систем. Видається можливим спрогнозувати, що регіональна модель урахування геоекологічних концепцій розвитку туризму в Карпатському регіоні матиме максимальну ефективність за умови дотримання принципів концепту абсолютної заповідності. Ідея абсолютної заповідності – еколого-філософська концепція охорони природи (як самих природних об'єктів, так і спонтанних екологічних процесів, що відбуваються в них) шляхом створення спеціальних територіальних утворень (природних заповідників) і введення в них суворого природоохоронного режиму. Концепція абсолютної відповідності має окремі віддзеркалення у природоохоронному законодавстві України (стаття 16 Закону України «Про природно-заповідний фонд України»).

Гірські території нашої держави наразі викликають в економічному та соціальному зростанні внаслідок складних для розвитку господарства та життєдіяльності населення природних умов і потребують особливої політики регіонального розвитку [1, с. 41]. Моделі впливу геоекологічних концепцій розвитку туризму у Карпатському регіоні ураховують необхідність особливого комплексного підходу до питань сталого розвитку гірських регіонів, яка визнана міжнародним співтовариством й знаходить відображення у законотворчій та практичній діяльності вітчизняних органів державного управління [3, с. 185-186]. Окреслена нагальність підтверджена ратифікованими Україною важливими міжнародними документами, зокрема Рамковою конвенцією про охорону та сталий розвиток Карпат (Закон України № 1672–IV (1672–15) від 07.04.2004 р.).

Вважаємо, що забезпечення реалізації моделей впливу геоecологічних концепцій розвитку туризму у Карпатському регіоні передбачає реалізацію комплексного підходу до розв'язання проблем сталого розвитку цього регіону. Упровадження ідей геоecологічних концепцій вбачається через інтегрування у національну та регіональну стратегію і політику розвитку туризму Карпатського регіону окремої політики, орієнтованої конкретно на гірські регіони. До цього закликає Рекомендація 296 (2010) Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи «Сталий розвиток гірських регіонів і досвід Карпатських гір». Такий підхід підтримано в Україні. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.09.2011 р. №896–р передбачено розробку проекту Державної програми сталого розвитку Українських Карпат як складової частини програми Європейського Союзу «Карпатський простір» [4, с. 69].

Детальний аналіз наукової літератури дав змогу встановити, що важливою складовою моделей впливу геоecологічних концепцій на розвиток \ туризму у Карпатському регіоні є формування рекреаційних кластерів, що дасть змогу ефективно використовувати природні та антропогенні рекреаційні ресурси, історичну та культурну спадщину і значно посилить вплив сфери рекреації і туризму на економічний розвиток регіону. Організація та діяльність кластеру у сфері рекреації є надзвичайно актуальною, адже кластер може бути одним з основних елементів організаційно-економічного механізму регулювання діяльності в рекреаційній сфері та мати великий вплив на підвищення ефективності управління [5, с. 45]. Саме кластер може найкращим чином сприяти об'єднанню однорідних туристичних підприємств та супутніх фірм і організацій, що виробляють і реалізують рекреаційно-туристичні послуги та створити гідну конкуренцію подібним туристичним продуктам на міжнародному ринку. Кластерні утворення сьогодні є ефективною формою регіонального розвитку, організації інноваційних процесів. Адже, як стверджують науковці, власне геоecологічна інфраструктура є невід'ємним і обов'язковим елементом системи регулювання екологічного балансу території. Вона розглядає основні проблеми взаємодії суспільства (виробництво й населення) і природи, які найбільш гостро проявляються у процесі природокористування [6, с. 154].

У світлі сказаного, вважаємо, що використання кластерів у межах реалізації моделей впливу геоecологічних концепцій на розвиток туризму у Карпатському регіоні передбачають конкуренцію не окремих підприємств, а їхніх об'єднань, які намагаються скоротити власні витрати завдяки кооперації. Об'єднання у кластери різних суб'єктів соціально-економічних відносин формують специфічне економічне середовище з метою розширення взаємозв'язків у сфері торгівлі, вільного переміщення капіталу, людських та інформаційних ресурсів.

Загалом, визначаючи поняття кластер, вчені прийшли до спільної думки, що це географічно локалізована сукупність виробничо-активних суб'єктів економічної діяльності [4, с. 126], територіальне об'єднання взаємозалежних підприємств та установ у межах відповідного промислового регіону, які тісно співпрацюють із науковими установами та органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоздатності своєї продукції (тут – туризму Карпатського регіону) та економічного зростання регіону. Кластери як соціально-економічне утворення не виникають відразу. Становлення кластерів проходить певні етапи:

1. Встановлення партнерських відносин між підприємствами.
2. Згуртування технологічно пов'язаних підприємств (підприємств

однакової спеціалізації – рекреаційної, туристичної, курортної).

3. Залучення суміжних і підтримуючих організацій та інфраструктурних підприємств.

4. Ефективне використання економічного середовища.

5. Укладання угод про співпрацю.

Вважаємо, що використання геоecологічних кластерів сприятиме розвитку туризму в Карпатському регіоні та забезпечить екологічну безпеку регіону, запорукою якої є раціональне використання водних та лісових ресурсів. Завдяки збереженню цих ресурсних рекреаційних комплексів та їхнього потенціалу можливим є не тільки розвиток туристичного комплексу регіону, але й підвищення фінансово-економічних показників.

Висновки. Таким чином, проблематика реалізації моделей впливу геоecологічних концепцій на розвиток туризму у Карпатському регіоні неухильно трансформується із наукової у практичну площину і потребує відповідних конструктивних напрацювань щодо шляхів та механізмів такого розвитку. Для досягнення цієї мети розвиток туризму в Карпатському регіоні повинен стати державною політикою, спрямованою на те, щоб зробити оцінку існуючих природних туристичних ресурсів, не будувати поблизу них промислових об'єктів; проводити очищення водойм і благоустрій пляжів; створювати заповідники з метою зберігання незайманої природи, що є одним з основних туристичних ресурсів; розвивати національні ремесла; сприяти створенню фольклорних ансамблів; проводити фестивалі мистецтв, розраховані на притягнення іноземних туристів; здійснювати реставрацію пам'яток історії, мистецтва й архітектури, музеїв; створювати нові туристичні центри, освоюючи при цьому райони, які раніше вважалися непридатними для туризму і відпочинку. **Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі вбачаємо** у дослідженні екологічних кластерів розвитку туризму в Карпатському регіоні, що дасть змогу забезпечити максимально ефективне використання наявних природно-ресурсних багатств.

1. Антюфеев Г.В., Жигирев Н.Н., Низаметдинов Ш.У. Модели распределения ресурсов мегаполиса между секторами туристического бизнеса. *Экономика и математические методы*. 2002. Т.38. № 4. С. 39–48.
2. Бачурін А.В. Економетричні методи в системі управління. К. : Наук. думка, 1993. 179 с.
3. Блага М.М. Эколого-рекреационная эффективность природопользования: основные факторы. *Україна: географічні проблеми сталого розвитку: Зб. наук. праць*. 2004. Т. 3. С. 185-187.
4. Гальчинський А. Україна на перехресті геополітичних інтересів. К. : Знання України, 2002. 180 с.
5. Герасимчук З.В., Поліщук В.Г. Політика розвитку проблемних регіонів: методологічні засади формування та реалізації : монографія. Луцьк : Надстир'я, 2006. 248 с.
6. Гетьман В.І. Стан і перспективи розвитку бальнеологічних курортів Українських Карпат. *Регіональна економіка*. 2001. № 3. С. 152–160.
7. Зінов'єв Ф.В., Бартошук О.В. Інноваційний підхід до розвитку туристичної галузі України. *Інноваційна економіка. Науково-виробничий журнал*. 2012 . №4(30). С. 161–164.
8. Зіновчук Н.В. Екологічна політика в АПК: економічний аспект: монографія. Львів: Львівський держ. аграр. ун-т, ННБК «АТБ», 2007. 394 с.
9. Коробейникова Я.С. Екологічні проблеми територій туристичних дестинацій. *Екологічна безпека та збалансоване ресурсокористування. Науковотехнічний журнал*. 2013. №1(7). С. 91-94.
10. Коробейникова Я.С. Стратегія збалансованого туризму: конспект. Івано–Франківськ: Факел, 2011. 147 с.
11. Лемешев М. Я. Оптимізація рекреаційної діяльності. К. : Наук. думка, 1996. 78 с.
12. Лендел М. Земельні ресурси Карпатського регіону: проблеми використання і охорони: монографія. Ужгород : Карпати, 2007. 256 с.

13. Павлов В.І. Політика регіонального розвитку в умовах ринкової трансформації (теоретико-методологічні аспекти та механізми реалізації) : монографія. Луцьк : Настир'я, 2000. 580 с.
14. Слі Б. Інтеграція у галузеву політику питань збереження біологічного та ландшафтного різноманіття: розвиток екологічного туризму в Україні. *Збереження і моніторинг біологічного та ландшафтного різноманіття в Україні*. К. 2000. С. 59-67.
15. Статистична інформація Головних управлінь статистики України у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/ file/link/137290/file>.
1. Antyufeyev H.V., Zhyhyrev N.N., Nyzametdynov SH.U. Modely raspredelenyya resursov mehapolysa mezhdru sektoramy turystycheskogo byznesa. *Ékonomyka y matematycheskye metody*. 2002. T.38. №4. S. 39–48.
2. Bachurin A.V. Ekonometrychni metody v systemi upravlinnya. K. : Nauk. dumka, 1993. 179 s.
3. Blaha M.M. Ékoloho-rekreatsyonnnaya éffektyvnost' pryrodopol'zovanyya: osnovnye faktory. *Ukrayina: heohrafichni problemy staloho rozvytku: Zb. nauk. prats'*. 2004. T. 3. S. 185-187.
4. Hal'chyns'kyu A. Ukrayina na perekhresti heopolitychnykh interesiv. K. : Znannya Ukrayiny, 2002. 180 s.
5. Herasymchuk Z.V., Polishchuk V.H. Polityka rozvytku problemnykh rehioniv: metodolohichni zasady formuvannya ta realizatsiyi : monohrafiya. Luts'k : Nadstyr'ya, 2006. 248 s.
6. Het'man V.I. Stan i perspektyvy rozvytku bal'neolohichnykh kurortiv Ukrayins'kykh Karpat. *Rehional'na ekonomika*. 2001. № 3. S. 152–160.
7. Zinov'yev F.V., Bartoshchuk O.V. Innovatsiynny pidkhid do rozvytku turystychnoyi haluzi Ukrayiny. *Innovatsiyna ekonomika. Naukovo-vyrobnychyy zhurnal*. 2012. №4(30). S. 161–164.
8. Zinovchuk N.V. Ekolohichna polityka v APK: ekonomichnyy aspekt: monohrafiya. L'viv: L'vivs'kyy derzh. ahrar. un-t, NNVK «ATB», 2007. 394 s.
9. Korobeynykova YA.S. Ekolohichni problemy terytoriy turystychnykh destynatsiy. *Ekolohichna bezpeka ta zbalansovane resursokorystuvannya. Naukovotekhnichnyy zhurnal*. 2013. №1(7). S. 91-94.
10. Korobeynykova YA.S. Stratehiya zbalansovanoho turyzmu: konspekt. Ivano-Frankivs'k: Fakel, 2011. 147 s.
11. Lemeshev M. YA. Optymizatsiya rekreatsiynoyi diyal'nosti. K. : Nauk. dumka, 1996. 78 s.
12. Lendyel M. Zemel'ni resursy Karpat's'koho rehionu: problemy vykorystannya i okhorony: monohrafiya. Uzhhorod : Karpaty, 2007. 256 s.
13. Pavlov V.I. Polityka rehional'noho rozvytku v umovakh rynkovoyi transformatsiyi (teoretyko-metodolohichni aspekty ta mekhanizmy realizatsiyi) : monohrafiya. Luts'k : Nastyr'ya, 2000. 580 s.
14. Sli B. Intehratsiya u haluzevu polityku pytan' zberezheniya biolohichnoho ta landshaftnoho riznomanittya: rozvytok ekolohichnoho turyzmu v Ukrayini. *Zberezheniya i monitorynh biolohichnoho ta landshaftnoho riznomanittya v Ukrayini*. K. 2000. S. 59-67.
15. Statystychna informatsiya Holovnykh upravlin' statystyky Ukrayiny u Zakarpat's'kiy, Ivano-Frankivs'kiy, L'vivs'kiy ta Chernivets'kiy oblastiakh [Elektronnyy resurs]. *Rezhym dostupu* : <http://www.me.gov.ua/ file/link/137290/file>.

Подано до редакції 25.01.2019

Рецензент – доктор географічних наук А.В. Гудзевич

УДК 911.3: 338.48

Соколовський В.А.

Льотна академія національного авіаційного університету

Оцінка природно-ресурсного потенціалу для формування регіонального рекреаційного комплексу Середнього Придніпров'я

Мета дослідження полягає у оцінці природно-ресурсного потенціалу для формування регіонального рекреаційного комплексу Середнього Придніпров'я, виявленні основних рекреаційних ресурсів природного та природно-антропогенного походження в межах Середнього Придніпров'я як основної бази формування регіонального рекреаційного комплексу. Проаналізовано просторово-територіальні особливості розміщення та загальні запаси основних рекреаційних ресурсів природного та природно-антропогенного походження в межах Середнього Придніпров'я: здійснено загальну оцінку кліматичних рекреаційних ресурсів регіону, визначено структуру та обсяг гідрологічних та гідромінеральних ресурсів, виявлено особливості орографічних, ландшафтних, флористичних та фауністичних ресурсів. Визначено площі потенційних земель рекреаційного господарства регіону. Розглянуто основні характеристики, розташування та властивості найбільш перспективних рекреаційних ресурсів, а також напрямки їх використання для організації рекреаційної діяльності.

Ключові слова: природно-ресурсний потенціал, природні рекреаційні ресурси, природно-антропогенні рекреаційні ресурси, регіональний рекреаційний комплекс, Середнє Придніпров'я.

Sokolovskiy V.A. Estimation of the natural resource potential for the formation of the regional recreational complex of the Middle Pridniprovya. The purpose of the study is to assess the natural resource potential for the formation of the regional recreational complex of the Middle Dnieper, to identify the main recreational resources of natural and natural-human origin within the Middle Dnieper as the main base for the formation of the regional recreational complex. The spatial and territorial characteristics of the placement and general reserves of the main recreational resources of natural and natural-man-made origin within the Middle Dnieper were analyzed: the general assessment of the climatic recreational resources of the region has been carried out, the structure and volume of hydrological and hydromineral resources have been determined, features of orographic, landscape, floristic and faunal resources have been identified. The area of potential lands of the recreational economy of the region was determined. The main characteristics, location and properties of the most perspective recreational resources, as well as directions of their use for the organization of recreational activities are considered.

Key words: natural resource potential, natural recreational resources, natural and anthropogenic recreational resources, regional recreational complex, Middle Pridniprovya.

Постановка проблеми. Для формування регіонального рекреаційного комплексу в сучасних ринкових умовах визначальними є наявність рекреаційних ресурсів як вагової складової природно-ресурсного потенціалу території, рекреаційні потреби населення, економічний потенціал регіону, а також екологічний стан, демографічна ситуація, особливості розселення, кон'юнктура ринку, здобутки науково-технічного прогресу тощо.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню рекреаційно-туристських ресурсів України, їх районуванню і оцінці, факторам використання рекреаційно-ресурсного потенціалу присвячені праці М. Багрова, Л. Багрової, О. Бейдика, П. Гудзя, М. Крачила, С. Кузика, В. Мацоли, Н. Недашківської, В. Побірченко, М. Поколюдиної та інших. Проблему виявлення рекреаційних ресурсів та підвищення ефективності їх використання також досліджувало достатньо вчених в галузі рекреації, зокрема В. Бабарицька, М. Блага, В. Гетьман, В. Єна, Г. Казачковська, В. Мацола, Н. Сажнева, І. Сміль, Д. Стеченко – в Україні; М. Гіоргієвські, Г. Гобілато, Д. Боуен, С. Кожухаров, Д. Мейкенз, Д. Наковські, С. Пейдж, К. Холл – за кордоном.

Дослідженням природно-ресурсного рекреаційного потенціалу та окремим напрямкам туризму і рекреації, що розвиваються на їх основі в межах Кіровоградської та Черкаської областей присвячено праці багатьох вчених різних напрямків О. Браславської, А. Домаранського, О. Колотухи, С. Конякіна, П. Курмаєва, В. Липчанського, В. Новикової, Ю. Оноїка, К. Побиванець, Ю. Савченко, Л. Скрипник, О. Сонька, Т. Стрижевської, В. Шикеренця.

Одночасно мало уваги приділяється ресурсному потенціалу та іншим факторам формування регіонального рекреаційного комплексу вищого масштабного рівня та характеристиці рекреаційних ресурсів в Середньому Придніпров'ї.

Мета дослідження полягає у оцінці природно-ресурсного потенціалу для формування регіонального рекреаційного комплексу Середнього Придніпров'я, виявленні основних рекреаційних ресурсів природного та природно-антропогенного походження в межах Середнього Придніпров'я як основної бази формування регіонального рекреаційного комплексу. Виходячи з цього, були поставлені та вирішувалися наступні задачі:

- визначити основні види природних та природно-антропогенних рекреаційних ресурсів Середнього Придніпров'я;
- провести загальну оцінку кліматичних рекреаційних ресурсів регіону;
- проаналізувати загальні запаси та особливості рекреаційного використання водних та бальнеологічних рекреаційних ресурсів;
- визначити загальну площу та основні типи земель, що можуть бути залучені до рекреаційного використання;
- проаналізувати основні види, структуру та площу природно-антропогенних ресурсів Середнього Придніпров'я.

Дослідження природного рекреаційного потенціалу регіонального рекреаційного комплексу, проводилося за допомогою порівняльно-географічного, картографічного та аналітико-статистичних методів.

Виклад основного матеріалу. Ресурсне забезпечення Середнього Придніпров'я, характеризується значними запасами різноманітних рекреаційних ресурсів при невисокій частці територій суто рекреаційного призначення. В регіоні загальна площа земель можливого рекреаційного використання близько 550 тис. га, що складає всього 16% його загальної території, наближаючись до середнього показника по Україні. Особливо важливими рекреаційними ресурсами регіону є кліматичні, ландшафтні, флористичні, фауністичні, орографічні, гідрологічні, бальнеологічні природні ресурси, а також дуже різноманітні природно-антропогенні ресурси.

Кліматичні рекреаційні ресурси слід розглядати як окремі метеорологічні елементи та їх поєднання, які зазвичай визначають місце, час та напрямок рекреаційної діяльності. В даному ракурсі, кліматичні ресурси розглядаються як додатковий вид для організації різних видів рекреаційної діяльності в комплексі з іншими рекреаційними ресурсами. Також кліматичні ресурси варто розглядати як основну ресурсну базу кліматолікувальної діяльності, адже комфортні погодні умови, наявність сонячного сяяння, ультрафіолетової радіації, чистого насиченого фітонцидами та іонами повітря та інших кліматичних параметрів у сукупності сприяють проведенню різноманітних рекреаційних занять [1, 5-7].

Кліматичні ресурси Середнього Придніпров'я сприятливі для створення тут оздоровниць для людей із хворобами органів дихання, травлення, нервової системи, з обмінними порушеннями та серцево-судинними хворобами, організм яких пристосований до чітко вираженої сезонної ритміки, а також для літнього

оздоровлення дітей, які дуже вразливі до простудних захворювань. Найбільш сприятливим для відпочинку є теплий період, з травня по жовтень. В регіоні дуже слабо проявляється циклонічна діяльність у холодну пору року і практично повністю відсутня у теплий період. Значна тривалість сонячного сяйва у квітні-червні та висока прозорість атмосфери є причинами поширення захворюваності на рак шкіри [7,11].

Із *ландшафтних, флористичних та фауністичних* рекреаційних ресурсів найбільше значення для рекреації і туризму мають об'єкти і території в межах лісових масивів та найбільших водних об'єктів регіону. Широкий розвиток відпочинку і туризму, пов'язаний з використанням лісів, привів до того, що останні, зберігаючи властивості продуцентів деревної сировини і побічних продуктів, набули нових властивостей – джерела рекреаційних послуг.

Для організації відпочинку є також сприятливі території, що зайняті лісовими масивами, яких в регіоні майже 526 тис. га. Ліси і лісонасадження становлять близько 11,4% території Середнього Придніпров'я, при середньому показнику по Україні 15,6%, що свідчить про певний дефіцит, особливо в межах степової зони. Ліси в значній мірі сприяють залученню рекреантів, виступаючи в якості складової частини комплексного ландшафтного, так і в якості провідного самостійного ресурсу. Окрім того, рослини суттєво впливають на цілющі якості клімату території, мають водоохоронне значення та сприяють формуванню пейзажного різноманіття. Також варто відзначити наявність на території регіону 179 видів рідкісних та зникаючих представників флори та 202 – фауни, що значно підвищують естетичні, пізнавальні та атрактивні характеристики природних ресурсів Середнього Придніпров'я [12].

В *орографічному* відношенні територія Середнього Придніпров'я поділяється на дві частини, що розділені р. Дніпро. Правобережжя займає переважну більшість території та представлене Придніпровською височиною з висотами переважно 150-250 м, що розчленована глибокими ярами і річковими долинами. На Правобережжі пізнавальною та спортивно-туристичною привабливістю особливо виділяються Мошногірський кряж в межах Канівського заповідника та горбогір'я в Звенигородському районі з єдиним в регіоні лижним курортом «Водяники», а також каньйони річок в межах кристалічного щита. На Лівобережжі можна спостерігати типовий низовинний рельєф, який є частиною Придніпровської низовини з абсолютними висотами, що не перевищують 150 м.

В сучасній практиці організації рекреаційної діяльності особлива роль належить *гідрологічним* ресурсам. Вони дають можливість займатися купально-пляжною та лікувально-профілактичною діяльністю, а також різноманітними видами спорту та спортивним туризмом. Серед рекреантів найбільш популярними є водойми з морською водою, але відсутність таких об'єктів можливо компенсувати прісноводними водоймами, яких на території Середнього Придніпров'я вдосталь. Річки, озера і водосховища значною мірою можуть задовольнити попит на відпочинок біля води, хоча й мають, в основному, місцеве рекреаційне значення. Крім того досить часто існують вікові та медико-кліматичні обмеження зміни клімату для рекреаційних цілей для окремих категорій споживачів, яким краще відпочивати в умовах звичного для них клімату.

На території регіону протікає 2 великих річки – Дніпро та Південний Буг, 12 середніх і 1348 малих річок загальною протяжністю 12,5 тис. км. За кількістю водосховищ (121) та ставків (5135) регіон займає провідне місце в Україні. Особливо

варто відзначити наявність на території регіону Кременчуцького, Канівського та Кам'янського водосховищ, що є найбільшими в Україні. Крім традиційних водних видів рекреації, з кожним роком зростає популярність риболовлі як напрямку промислово-прогулянкового відпочинку, а рибогосподарський потенціал водних об'єктів регіону суттєво впливає на масштаби їх використання.

Природні ресурси підземних вод є одним із основних джерел господарсько-питного водопостачання населених пунктів, а окремі родовища володіють лікувальними властивостями. Природні мінеральні води є одним з найважливіших факторів рекреації, особливо лікувальної (рис. 1).

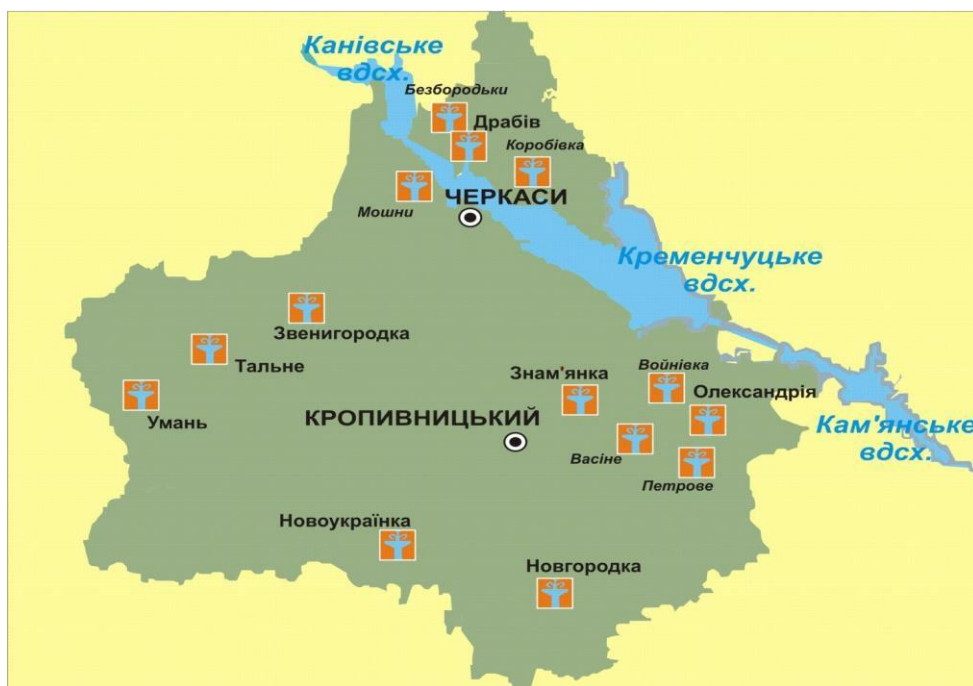

Рис.1. Бальнеологічні ресурси Середнього Придніпров'я

Запаси бальнеологічних ресурсів представлені переважно хлоридними та гідро-карбонатними слабо мінералізованими водами, з вмістом радону, заліза та марганцю (табл. 1). Наявні також прісні води, карбонатно-натрієво-кальцієвого типу, що мають бальнеологічну цінність як радонові, зустрічаються гідрокарбонатно-сульфатно-натрієві з вмістом радону, азотні сульфатно-хлоридні, натрієво-кальцієві з вмістом радону, бром, йод, фтору в невеликих кількостях. Мінералізація вод від 1,7 до 27 г/л. Дебіт свердловин 2-8 куб. м/год [8, 9].

Багаті на радон, залізо, сірковуглець води, використовується для лікування захворювань опорно-рухового апарату, периферійної нервової системи. Мінеральні води «Мошногірська», «Славутич» (с. Мошни) та води, що залягають біля смт. Драбів та с. Безбородьки Драбівського району, за дією подібні до «Миргородської», тобто застосовуються для лікування органів травлення. Води даного типу, з мінералізацією до 7,0 г/дм³ можуть застосовуватися для внутрішнього споживання, а для зовнішнього з мінералізацією від 14 до 27 г/дм³ [2, 9, 10].

Слід зазначити, що крім згаданих вище розвіданих родовищ на щиті відомо багато проявів радонових вод у вигляді джерел або в побутових колодязях. Зокрема, можна назвати смт. Голованівськ, м. Благовіщенське, і м. Гайворон Кіровоградської області, а також в межах Звенигородського та Маньківського

Таблиця 1.

Мінеральні води Середнього Придніпров'я

Місцезнаходження родовища		Хімічний склад	Лікувальні властивості
Кіровоградська область	Новгородка	азотні сульфатно-хлоридні, натрієво-кальцієві води, з вмістом радону, бром, йоду, фтору, заліза та марганцю	лікування захворювань опорно-рухового апарату
	Новоукраїнка		
	Войнівка	гідрокарбонатно-сульфатно-натрієві води з вмістом радону	
	Олександрія		
	Знам'янка	Гідрокарбонатно-хлоридні з вмістом радону та заліза; та прісні, карбонатно-натрієво-кальцієві цінні як радонові	лікування захворювань опорно-рухового апарату, периферійної нервової системи
	Петрове	прісні, карбонатно-натрієво-кальцієві цінні як радонові.	лікування периферійної нервової системи
	Васіне		
Черкаська область	Звенигородка	слабомінералізовані, радонові	лікування захворювань опорно-рухового апарату, периферійної нервової системи
	Тальне		
	Умань		
	Безбородьки	«Миргородська»	лікування органів травлення
	Коробівка		
	Мошни	Радонові з вмістом заліза, сірководню	

районів Черкаської області. Ці райони є перспективними для пошуку мінеральних вод, а родовища потребують детальної розробки та досліджень.

Особливу групу рекреаційних ресурсів сформували природоохоронні території – заказники, пам'ятки природи, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, дендропарки тощо. За результатами даних обліку територій та об'єктів природно-заповідного фонду, поданих органами виконавчої влади на місцевому рівні, що забезпечують реалізацію державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, станом на 01.01.2018 природно-заповідний фонд України має в своєму складі 8296 території та об'єктів загальною площею 4,3 млн. га в межах території України. З них на території Середнього Придніпров'я розташовано 737 об'єктів, що складає 8,88% загальнодержавного фонду (табл. 2).

Таблиця 2.

Природо-заповідний фонд Середнього Придніпров'я

(одиниць, станом на 01.01.2018 року)

Об'єкти природо заповідного фонду	Всього	в т.ч. значення	
		державного	місцевого
Заповідники	1	1	-
Національні парки	2	2	-
Регіональні ландшафтні парки	3	3	-
Заказники	321	26	295
Пам'ятки природи	242	8	234
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	59	8	51
Заповідні урочища	106	106	-
Зоопарки	1	1	-
Дендропарки	2	2	-
Разом	737	157	580

*Складено автором за екологічними паспортами Кіровоградської та Черкаської областей

Найвідомішими об'єктами в межах Середнього Придніпров'я є Канівський заповідник, Нижньосульський та Білоозерський національний парк, дендропарки

«Софіївка» та «Веселі Боковеньки», парки пам'ятки садово-паркового мистецтва: Тальнівський, Козацький, Корсунь-Шевченківський, Соснівський, парк Декабристів та інші. Загальна площа земель природно-заповідного фонду становить 161,8 тис. га, що становить 4,4% загальної площі ПЗФ України.

Висновки. Середнє Придніпров'я характеризується наявністю значної кількості природних та природно-антропогенних ресурсів, що є, поряд з суспільно-історичними ресурсами, основою для формування рекреаційного комплексу в регіоні.

Для досягнення стійкого розвитку рекреаційного комплексу Середнього Придніпров'я, максимального залучення потенційних можливостей регіону необхідно визначити насамперед пріоритети і тенденції його розвитку, відповідно до наявних природних та природно-антропогенних рекреаційних ресурсів. Виходячи з наявного природно-рекреаційного потенціалу, серед них можна виділити такі:

- подальше залучення наявних природно-антропогенних ресурсів до господарського використання шляхом розвитку пізнавальних видів рекреаційної діяльності та екологічного туризму;

- детальне дослідження запасів мінеральних вод для збільшення обсягів використання бальнеологічних ресурсів з метою санаторно-курортного лікування;

- більш активне використання акваторії Дніпра та інших річок регіону для купально-пляжного відпочинку, організації річкових круїзів, спортивно-оздоровчого туризму тощо;

- подальший розвиток мережі рекреаційних закладів і рекреаційної інфраструктури з метою активнішого освоєння ресурсів;

- покращення інформаційного забезпечення рекреаційної діяльності в регіоні та реклами рекреаційних послуг сформованих підприємствами регіонального рекреаційного комплексу тощо.

Проведена оцінка природно-ресурсного потенціалу дає нам право стверджувати, що він є достатнім для формування регіонального рекреаційного комплексу з метою розвитку лікувально-профілактичної, оздоровчої, спортивно-туристичної та пізнавальної рекреаційної діяльності.

1. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування: Монографія / О.О. Бейдик. – К.: Київський ун-т, 2001. – 395 с.
2. Браславська О.В. Регіональні особливості рекреаційних ресурсів Черкащини / О.В. Браславська // Рекреаційні ресурси та послуги гостинності в регіонах України: матер. III Всеукр. Інтернет-конф. (17 травня 2018 р., м. Черкаси). – Черкаси : Ю.А. Чабаненко, 2018. – С. 11-14.
3. Волошин І.М. Туристичні ресурси Кіровоградщини та їх геопросторове поширення / І.М. Волошин // Теоретичні і прикладні напрямки розвитку туризму та рекреації в регіонах України: Зб. наук. праць / Ред. кол.: С. М. Неділько та ін. – Кіровоград: КЛА НАУ, 2015. – С. 125-138.
4. Домаранський А.О. Туризм в Кіровоградській області: проблеми розвитку та основні принципи реорганізації / А.О. Домаранський // Теоретичні і прикладні напрямки розвитку туризму та рекреації в регіонах України: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції – Кропивницький: КЛА НАУ, 2017. – С. 45-54.
5. Колотуха О.В. Використання рекреаційно-туристського потенціалу Кіровоградської області для розвитку регіонального туризму / О.В. Колотуха // Кіровоградщина – 2025: пріоритети і можливості розвитку: зб. тез доповідей наук.-практ. конф. 7 червня 2017 р., м. Кропивницький. – Кропивницький: Ексклюзив-Систем, 2017. – С. 207-211.
6. Колотуха О.В. Рекреаційно-туристські ресурси Кіровоградської області / О.В. Колотуха – Кропивницький, [б. в.], 2016. – 144 с.
7. Лобода М.В. Курортні ресурси України. / М. В. Лобода та інші – К.: ЗАТ "Укрпроф-оздоровниця", "Тамед", 1999. – 344 с.

8. Мінеральні ресурси України [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://minerals-ua.info/> – Назва з екрану.
9. Побиванець К.В. Проблеми управління використання курортно – рекреаційного потенціалу Черкаської області [Електронний ресурс] / К.В. Побиванець. – Режим доступу: <http://www.rusnauka.com>.
10. Савченко Ю.В. Екологічний туризм Кіровоградської області: проблеми і перспективи розвитку / Ю.В. Савченко, С.П. Сонько // Екологія – шляхи гармонізації відносин природи та суспільства. Зб. тез IV Міжвуз. наук.-практ. конф. 16-17 жовтня 2014 р. Ред. Непочатенко О.О. – Умань: Ред-вид. центр УНУС, 2014. – С. 76-78.
11. Топольний Ф., Гелевера О. Клімат як унікальний рекреаційний ресурс нашого краю / Ф. Топольний, О. Гелевера // Теоретичні і прикладні напрямки розвитку туризму та рекреації в регіонах України: Мат. IV міжнар. наук.-практ. конф. 5-6 квітня 2018 р. / Ред. кол.: С.М. Неділько та ін. – Кропивницький: ЛА НАУ, 2018. – С. 297-303.
12. Червона книга України [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://redbook-ua.org/> – Назва з екрану.
1. Beydyk O.O. Rekreatsiyno-turyst-s'ki resursy Ukrainy: Metodolohiya ta metodyka analizu, terminolohiya, rayonuvannya: Monohrafiya / O.O. Beydyk. – K.: Kyivskyy un-t, 2001. – 395 s.
2. Braslavs'ka O.V. Rehional'ni osoblyvosti rekreatsiynykh resursiv Cherkashchyny / O.V. Braslavs'ka // Rekreatsiyni resursy ta posluhy hostynnosti v rehionakh Ukrainy: mater. III Vseukr. Internet-konf. (17 travnya 2018 r., m. Cherkasy). – Cherkasy : Yu.A. Chabanenko, 2018. – S. 11-14.
3. Voloshyn I.M. Turystychni resursy Kirovohradshchyny ta yikh heoprostorove poshyrennya / I.M. Voloshyn // Teoretychni i prykladni napryamky rozvytku turyzmu ta rekreatsiyi v rehionakh Ukrainy: Zb. nauk. prats' / Red. kol.: S. M. Nedil'ko ta in. – Kirovohrad: KLA NAU, 2015. – S. 125-138.
4. Domarans'kyi A.O. Turyzm v Kirovohrads'kii oblasti: problemy rozvytku ta osnovni pryntsyipy reorhanizatsiyi / A.O. Domarans'kyi // Teoretychni i prykladni napryamky rozvytku turyzmu ta rekreatsiyi v rehionakh Ukrainy: Materialy III Mizhnarodnoyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi – Kropyvnyts'kyi: KLA NAU, 2017. – S. 45-54.
5. Kolotukha O.V. Vykorystannya rekreatsiyno-turyst-s'koho potentsialu Kirovohrads'koyi oblasti dlya rozvytku rehional'noho turyzmu / O.V. Kolotukha // Kirovohradshchyna – 2025: priorytety i mozhlyvosti rozvytku: zb. tez dopovidey nauk.-prakt. konf. 7 chervnya 2017 r., m. Kropyvnyts'kyi. – Kropyvnyts'kyi: Eksklyuzyv-System, 2017. – S. 207-211.
6. Kolotukha O.V. Rekreatsiyno-turyst-s'ki resursy Kirovohrads'koyi oblasti / O.V. Kolotukha – Kropyvnyts'kyi, [b. v.], 2016. – 144 s.
7. Loboda M.V. Kurortni resursy Ukrainy. / M. V. Loboda ta inshi – K.: ZAT "Ukrprof-ozdorovnytsya", "Tamed", 1999. – 344 s.
8. Mineral'ni resursy Ukrainy [Elektronnyy resurs] / Rezhym dostupu: <http://minerals-ua.info/> – Nazva z ekranu.
9. Pobivanets' K.V. Problemy upravlinnya vykorystannya kurortno – rekreatsiynoho potentsialu Cherkas'koyi oblasti [Elektronnyy resurs] / K.V. Pobivanets'. – Rezhym dostupu: <http://www.rusnauka.com>.
10. Savchenko Yu.V. Ekolohichnyy turyzm Kirovohrads'koyi oblasti: problemy i perspektyvy rozvytku / Yu.V. Savchenko, S.P. Son'ko // Ekolohiya – shlyakhy harmonizatsiyi vidnosyn pryrody ta suspil'stva. Zb. tez IV Mizhvuz. nauk.-prakt. konf. 16-17 zhovtnya 2014 r. Red. Nepochatenko O.O. – Uman': Red-vyd. tsentr UNUS, 2014. – S. 76-78.
11. Topol'nyy F., Helevera O. Klimat yak unikal'nyy rekreatsiynyy resurs nashoho krayu / F. Topol'nyy, O. Helevera // Teoretychni i prykladni napryamky rozvytku turyzmu ta rekreatsiyi v rehionakh Ukrainy: Mat. IV mizhnar. nauk.-prakt. konf. 5-6 kvitnya 2018 r. / Red. kol.: S.M. Nedil'ko ta in. – Kropyvnyts'kyi: LA NAU, 2018. – S. 297-303.
12. Chervona knyha Ukrainy [Elektronnyy resurs] / Rezhym dostupu: <https://redbook-ua.org/> – Nazva z ekranu.

Подано до редакції 20.01.2019

Рецензент – кандидат географічних наук Л.В. Страшевська

УДК 379.85:642.5 (477.41/.42)

Нестерчук І.К.

Житомирський національний агроекологічний університет

Гастрономічна дестинація Правобережного Полісся як комплексний концепт та ключовий елемент туристичної системи

Транскордонне положення України диктує свої умови навіть у сфері рекреації та туризму, що підкріплюється сприятливими природно-кліматичними умовами, мозаїчними ландшафтами, етногастрономічним та історико-культурним потенціалом. Зокрема територія Правобережного Полісся має необхідні людські та матеріальні ресурси, але рівень розвитку туристично-рекреаційних послуг бажає кращого. Такий стан з одного боку дозволяє швидкими темпами стимулювати дані послуги, а з іншого – потребує активізації процесів щодо створення в нашій державі, потужної рекреаційної індустрії на локальному (місцевому) рівні. І таким дієвим атрактором може стати гастрономічний туризм. Гастрономічні дестинації насичені етнографічними подіями, гастрономічними турами не тільки колоритними місцинами, а й відвідуванням підприємств, які займаються органічним землеробством. Гастрономічна дестинація має прив'язку до географії, вона належить до конкретної території і її туристський гастрономічний продукт є багатоскладним та являє собою сукупність різних атракцій та їх взаємодій (взаємодію інтересів місцевих жителів, місцевої культури, природи та інтересів туристів). Культура споживання їжі, особливо здорової це запорука довголіття української нації. Всі автохтонні страви сучасна кулінарія намагається інтерпретувати на сучасний лад, де і втрачається колорит поліських наїдків.

Ключові слова: гастрономічний туризм, гастрономічна дестинація, гастрономічний тур, Правобережне Полісся.

Nesterchuk I. K. Gastronomic destination of the Right-bank Polissya as complex concept and key element of the tourist system. The transboundary position of Ukraine dictates its own conditions even in the sphere of recreation and tourism, supported by favorable natural and climatic conditions, mosaic landscapes, ethnogastronomic and historical and cultural potential. In particular, the territory of the Right-bank Polissya has necessary human and material resources, but the level of development of tourist and recreational services leaves much to be desired. This situation, on the one hand, allows us to stimulate these services at a fast pace, and on the other hand, it requires intensifying the processes of creating a powerful recreational industry in our country at the local level. And gastronomic tourism can become such an effective attractor. Gastronomic destinations are full of ethnographic events, gastronomic tours, not only bright places, but also visits to enterprises engaged in organic farming. The gastronomic destination is geographically linked, it refers to a specific territory and its tourist gastronomic product is complex and is a combination of various sights and their interactions (interaction of interests of local residents, local culture, nature and interests of tourists). The culture of food consumption, especially healthy, is a guarantee of longevity of the Ukrainian nation. Modern cooking tries to interpret all autochthonous dishes in a modern way, where the flavor of the Polissya dishes is lost.

Key words: gastronomic tourism, gastronomic destination, gastronomic tour, territory of the Right-bank Polissya.

Вступ. Позиціонування, просування та управління туристичною дестинацією є, безумовно, одним з головних завдань, коли справа стосується питання привабливості того чи іншого регіону з туристської точки зору. Туристична дестинація є не тільки метою туристського візиту для задоволення потреб туриста, але також і сукупність різних ресурсів, коштів, обладнання тощо. Фокус дослідження спрямований на гастрономічну дестинацію як географічну територію, що володіє ресурсами, які сприймаються як даність, і переміщення потоків туристів зі своїми мотивами і потребами.

Постановка наукової проблеми. Наукове дослідження визначається

потребою в теоретично обґрунтованих і практично значущих розробках, що забезпечують ефективну систему управління гастрономічними дестинаціями Правобережного Полісся, яка реалізується за допомогою певних практик з планування, розвитку та забезпечення конкурентоспроможності туристичної дестинації, які інституалізуються у формі організації з менеджменту туристичної дестинації. Це дозволить застосувати єдиний підхід до управління туристичною дестинацією, який дозволить залучення різних сторін в цей процес та створення механізму для реалізації документів стратегічного і програмно-цільового планування Правобережного Полісся та просування регіону як туристичної дестинації, зокрема гастрономічної на українському і міжнародному туристичних ринках.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепт «туристична дестинація» отримав оформлення і найбільше застосування в західній теорії і практиці туризму. У процесі дослідження вивчені ключові положення теорій і моделей відомих зарубіжних дослідників менеджменту і маркетингу туристичних дестинацій: Р. Батлера, Д. Бухаліса, К. Гун, Я. Качмарека, М. Кілані, Дж. Крауча, Б. Колб, Ф. Котлера, К. Купера, Н. Лейпера, Е. Лоуза, Д. МакКеннелла, С. Медлік, С. Пайка, Б. Річі, Дж. Сааринена, С. Саранайемі, Д. Уівера, В. Фрамке, С. Хадсона, К. Холла, Дж. К. Холлоуейя і ін. Істотний внесок в концептуалізацію туристичної дестинації і розробку проблем розвитку туристично-рекреаційних територій внесли вчені ближнього зарубіжжя: А. Александрова, М. Биржаков, В. Боголюб, С. Бистров, Е. Джанджугазова, А. Захаров, І. Зорін, А. Зорін, В. Квартальнов, Н. Колодій, В. Кружалін, С. Шматків, Е. Максарова, Е. Мошняга, О. Остроумов, Е. Павлова, Н. Покровський, А. Чудновський та ін.

Теоретичні та методичні аспекти дослідження туристичної дестинації та інфраструктури окремих регіонів України обґрунтовані у наукових працях О. Бейдика, Т. Божук, О. Бордун, С. Кузика, О. Любіцевої, М. Мальської, М. Рутинського, Т. Сокол, С. Юрченко.

Метою даної статті є розгляд управління гастрономічною дестинацією на прикладі Правобережного Полісся, де при наявності значного туристично-рекреаційного потенціалу та стратегічних програм розвитку з туризму, при заходах, що проводяться регіональними органами влади, туристичний потік і частка туристичних послуг в структурі ВРП незначна. *Основні завдання дослідження:* дослідити заходи щодо забезпечення відпочинку туристів на належному рівні і розвитку різноманітних інфраструктурних об'єктів регіональних і місцевих органів влади, які сприятимуть просуванню туристичної дестинації, наслідком чого буде стійке зростання туристичних потоків; проаналізувати сучасний туристичний ринок та сектор бізнесу, перед яким стоїть завдання щодо забезпечення як найповнішої інфраструктури дестинації (будівництво магазинів, кафе, барів, готелів, автокемпінгів, маркування туристичних шляхів тобто всіх необхідних засобів обслуговування, які здатні змінити вигляд дестинації).

Виклад основного матеріалу дослідження. Наразі очевидним постає те, що гастрономічний туризм – це система, що саморозвивається, де розумно створене і успішно функціонує ядро (ландшафт та історико-культурна спадщина в поєднанні з розвиненою провідною інфраструктурою галузі), яке дає імпульс подальшому руху багатьох видів економічної діяльності населення.

Поняття «дестинація» походить від лат. «destino» та перекладається як «місце призначення», «місце знаходження», «адрес». Англomовний переклад «destination» трактується як «місце призначення», «мета подорожі» [5, с. 151]. В

сучасному Оксфордському туристичному словнику знаходимо визначення «дестинації» як «країни, регіони, міста та інші території, які приваблюють туристів, є головними місцями локалізації туристичної діяльності, потоків туристів та їх витрат; місця максимальної концентрації визначних туристичних пам'яток, засобів розміщення, харчування, розваг, інших послуг та економічного, соціального і фізичного впливу туризму» [13, с. 165]. Фахівці Європейської Комісії (2000) тлумачать її як «територію, яка окремо ідентифікується і підтримується для туристів як місце відвідин і в рамках якої туристський продукт координується одним або декількома закладами або організаціями» [11]. Звертає на себе увагу дефініція «місцева туристична дестинація» введена Всесвітньою туристичною організацією (UNWTO) – це «фізичний простір, в якому відвідувач проводить не менше однієї ночі [3]. Вчення про дестинації розвивалося в 1990-і рр. Вперше туристська дестинація, як визначальний компонент системи туризму, була розглянута датським вченим Н. Лейпером в 1979 р. (табл. 1).

Розглядаючи публікації, що пояснюють поняття «дестинації», переконуєшся, що термін розуміється неоднозначно. Однак є ідеї, які позитивно сприймаються усіма авторами і не суперечать одне одному, деякі з узгоджених положень пов'язані з охопленням території і з туристичною спеціалізацією. У зв'язку з цим відзначимо дві важливих узгоджених позиції. перша позиція полягає в тому, що дестинацією може бути як локальне місце, регіон, так і ціла країна. Друга пов'язана з туристичним профілем, якщо місце претендує на такий «статус», то воно повинно мати сервісні можливості для задоволення туристів.

Модель Лейпера пройшла період вдосконалення: «чотири А», «шість А» (модель О. Йоргенсена, К. Купера, Д. Флетчера), (рис. 1). Модель «шість А» візуалізує тісний зв'язок всіх елементів дестинації в туристичній діяльності, що надає змогу надати нестандартний туристичний продукт, у нашому випадку це може бути гастрономічний тур, який задовольнить вишукані потреби туриста.

Туристична дестинація є суб'єктом ринкових відносин, бо пропонує та реалізує різного роду туристичні послуги, а також є і об'єктом управління туризму (рис. 2) [1, 4, 8].

Наразі гастрономічна дестинація як стратегічний об'єкт підприємництва розглядатиметься окремими інвесторами. Тут мова йде про кооперування різногалузевих туристичних підприємств гастрономічної дестинації. Усвідомлення і розуміння необхідності кооперування з іншими підприємствами дестинації, її активні дії з підтримки контактів із суміжними організаціями, які беруть участь у формуванні турпродукту гастрономічної дестинації, є запорукою стійкого функціонування окремих бізнесів в майбутньому.

На стратегічний розвиток локальної (місцевої) гастрономічної дестинації крім загальних факторів економічного середовища впливають і специфічні фактори, які в сукупності притаманні тільки сфері туризму: загальні особливості туристичних послуг як об'єкта виробництва та продажу (нематеріальність, збіг у часі виробництва і споживання, ефект у формі відчуттів замість придбання у власність і ін.); комплексність продукту, що складається з різномірних послуг; мережевий характер виробництва (для виробництва і споживання послуг необхідна мережа різних підприємств, пов'язаних між собою інфраструктурними комунікаціями).

Успіх стратегії тим більш ймовірний, чим більше у неї союзників і менше супротивників. На практиці створення гастрономічної дестинації як стійкої системи, що само організовується починається з оцінки місцевого потенціалу

Таблиця 1.

Визначення поняття «дестинації» у вітчизняній і зарубіжній літературі

Автор	Сутність
Leiper N.	Конкретна територія, яку турист вибирає для відвідування і проводить там якийсь час, територія, на якій відбуваються основні процеси взаємодії туриста з туристкою інфраструктурою [12, с. 87].
Cooper C., Fletcher J., Gilbert D., Shepherd R., Wanhill S.	Сукупність послуг і засобів, сформованих щоб задовольняти потреби туристів [18].
Всесвітня туристична організація (UNWTO)	Фізичний простір, де турист проводить мінімум одну ніч. Дестинації має фізичні та адміністративні кордони, які визначають систему менеджменту дестинації, імідж і сприйняття, які визначають її ринкову конкурентоспроможність [3, с.1]
Ritchie B., Crouch G.	Конкретна територія з адміністративними кордонами: країна, макро-регіон (сукупність кількох країн), провінція або штат всередині країни, місто, унікальна територія типу національного парку, меморіалу [17, с.151].
Bieger T.	Це географічний простір (місце, місцевість, регіон, країна), що становить мету подорожей користувача (або сегмента відвідувачів), що володіє необхідною інфраструктурою для розміщення, харчування, розваг, пізнавальної і оздоровчої діяльності, яка є суб'єктом конкуренції на ринку в'їзного туризму і стратегічним об'єктом підприємництва [16].
Beritelli P.	Це географічний район, що складається з усіх послуг і інфраструктури необхідної для проживання туриста конкретного сегмента [15].
Brandham L.	Серед дестинацій виділяє централізовані, базові, багатоцентричні, турінгові як частини лінійного маршруту, і транзитні зони відпочинку як зупинки в дорозі до кінцевого пункту. Той же автор з точки зору видів туризму розрізняє чотири типи дестинацій: дестинації міського, сільського, прибережного, курортного туризму [14].
Божук Т.	Це певна територія чи акваторія, де відбувається споживання туристичного продукту, і яка задовольняє (за рахунок своєї привабливості) потреби туристів/рекреантів шляхом надання різноманітних послуг, умовами ресурсного та інфраструктурного забезпечення, а також ефективністю управління [2].
Зиринов А.	Пункт призначення), найчастіше під терміном розуміється об'єкт соціально-економіко-географічний регіонального масштабу, крім цього застосовується і до масштабу міста і до масштабу країни і навіть до локальної групи країн. Термін більш підходить видам туризму, де основною районом подорожі «локалізується» (бальнеологічний, пляжний, гірськолижний, сільський) і менш застосовується в класичних маршрутних видах туризму (круїзні річковий і морський, автомобільний, автобусний і велотуризм) [7].
Зорін А.	Об'єкт регіонального проектування в поданні територіальних, рекреаційних систем різних рівнів: країна-регіон-ландшафт-центр-підприємство-маршрут [6, с. 26].
Нікітіна О.	Географічна територія, що характеризується високою концентрацією туристських ресурсів, а також має в своєму розпорядженні необхідної забезпечує і допоміжної інфраструктурою [9].
Павлова Є.	Якась соціально-географічна місцевість, яку конкретний турист або цілий сегмент туристського попиту вибрав в якості мети поїздки, яка має всі необхідні установами, організаціями, засобами розміщення, обслуговування та інфраструктурою розваг [10].
Ткачук Т.	Яка розглядається як фізико-географічна територія, «що має туристично-рекреаційні ресурси (унікальні або специфічні), які є привабливими для подорожан. Доступними завдяки наявності необхідної інфраструктури (зручності, послуги), доведені до споживача у формі сформованого та підготовленого до продажу туристичного продукту сучасними засобами маркетингової комунікації (наявність логотипу, торгової марки тощо) в системі важелів інтегрованого управління суб'єктами господарювання [1, с. 173].

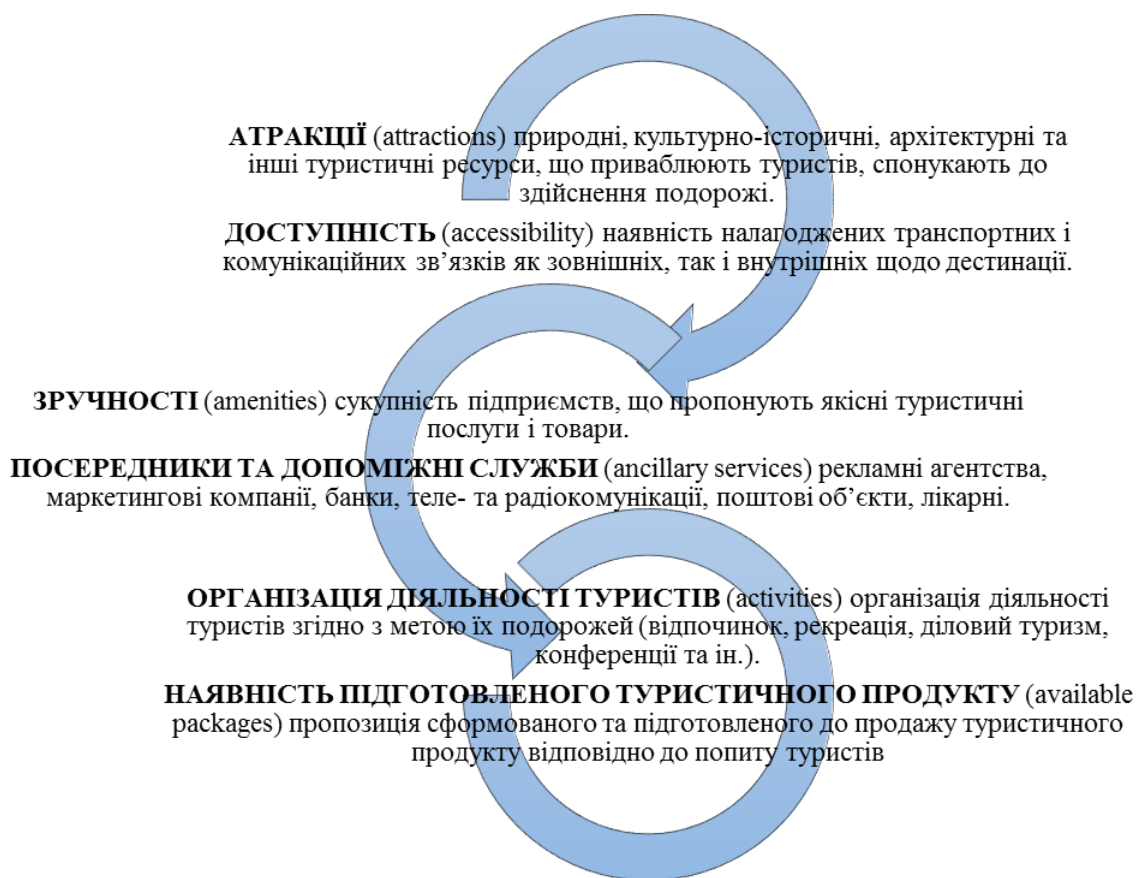

Рис. 1. Система компонент дестинації [6, с. 102]

Рис. 2. Управління системою об'єктів туристичної дестинації

кластероутворення – кооперації між представниками туристичного бізнесу, органів управління і громадськості в інтересах розвитку туризму.

Найефективнішим способом здійснення такої оцінки є проведення конкурсу місцевих ініціатив в цій сфері. Проведення конкурсу вирішує найважливішу початкову задачу управління – залучення мотивованих суб'єктів (базування на «ініціативи знизу»). Критерії відбору перспективних DESTINATION визначаються потребами оцінки потенціалу регіонів з нахилом на три базові елементи: потенціал кластероутворення (державно-приватного партнерства, кооперації), компетентостний потенціал і потенціал розвитку сталого туризму.

Критерії утворення гастрономічної DESTINATION представлені у вигляді матриці (рис. 3).

Рис. 3. Матриця критеріїв утворення гастрономічної DESTINATION

Дуже важливо розуміти актуальні мотивації, пік активності платоспроможного туристського попиту на продукти туристського ринку DESTINATION Правобережне Полісся. Необхідно розібратися: «Що сьогодні бажає турист, і що ми йому можемо гарантовано запропонувати?». Незважаючи на багато труднощів, відомо, що успіх окремо взятого місця туристського призначення – гастрономічної DESTINATION, в умовах ринкової економіки більш ніж на половину залежить від того, наскільки чітко визначені цілі, встановлена стратегія і обрана тактика його розвитку місцевим самоврядуванням спільно з місцевою громадою.

Висновки і перспективи дослідження. Недостатньо розвинені технології просування та продажу туристичних продуктів, тягнуть за собою слабкий економічний (включаючи комерційний) і соціальний ефект для суб'єктів туристичного ринку Правобережного Полісся. У зв'язку з цим, сучасне формування і подальший

розвиток сучасних, гастрономічних дестинацій Правобережного Полісся, вимагає розробки та реалізації комплексних, узгоджених заходів з боку органів влади, бізнесу, спільноти та населення. Тому підтримка розроблених стратегій розвитку гастрономічних дестинацій Правобережного Полісся наполягає на постійному моніторингу і зовнішній допомозі ініціативним групам у вигляді консалтингових послуг і точкового навчання з актуальних тем.

1. Боголюбов В.С. Экономика туризма : учеб. пособие / В. С. Боголюбов, В. П. Орловская. – М. : Академия, 2005. – 192 с.
2. Божук Т.І. Рекреаційно-туристичні дестинації: теорія, методологія, практика : дис. ... д-ра геогр. наук : спец. 11.00.11 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2014. – 528 с.
3. Всемирная туристская организация (UNWTO). UNWTO World Tourism Barometer [Электронный ресурс]. – Режим доступа: / <http://www.world-tourism.org>.
4. Дяченко Л. П. Економіка туристичного бізнесу : навч. посіб. / Л. П. Дяченко. – Донецьк : ДнТДУЕТ, 2006. – 224 с.
5. Загнітко А.П. Великий сучасний англо-український, українсько-англійський словник / А.П. Загнітко, І.Г. Данілюк. – Донець : БАО, 2008. – 1008 с.
6. Зорин И.В. Туристская дестинация / И.В. Зорин // Роль туризма в модернизации экономики российских регионов : сб. науч. статей по материалам междунар. науч.-прак. конф., 8-10 июня 2010 г. – Петрозаводск : КарНЦ РАН, 2010. – С. 71-75.
7. Зырянов А. И. Дестинация / А. И. Зырянов // География. – 2013. – № 6. – С. 12-13.
8. Морозов М.А. Экономика и предпринимательство в туристическо-культурном сервисе и туризме : учеб. пособ. / М. А. Морозов. – М. : Академия, 2006. – 288 с.
9. Никитина О.А. Управление формированием интегрированных санаторно-курортных комплексов в регионе : дисс. ... д-ра экон. наук / О. А. Никитина. – СПб., 2009. – 368 с.
10. Павлова Э.Н. Дестинация как концепт развития региональной системы непрерывного профессионального туристического образования : дисс. ... д-ра экон. наук / Э.Н. Павлова. – М., 2009. – 618 с.
11. Енциклопедичний словник-довідник з туризму / В.І. Цибух [та ін.]. – Львів: Слово, 2006. – С. 56, 58, 84.
12. Leiper N. Tourism Management / N. Leiper. – 3d ed. – Sidney : Pearson Education Australia, 2004. – 326 p.
13. Medlik S. Dictionary of Travel, Tourism and Hospitality / S. Medlik. – 3-d ed. – Oxford: Elsevier Science, 2003. – 237p.
14. Brandham L [Электронный ресурс] / Otago Polytechnic College. – Режим доступа: http://wikieducator.org/Tourist_Destinations (дата обращения: 19.01.2019).
15. Beritelli P. Social network analysis in destination management [Электронный ресурс] / Univerit of St.Gallen. – Режим доступа: <http://etourism.economia.unitn.it/documents/3.pdf> (дата обращения: 17.01.2019).
16. Bieger T. Management von Destinationen / T. Bieger. – München ; Wien : Oldenbourg, 2002. – 395 p.
17. Ritchie B. The competitive destination: a sustainable tourism perspective / B. Ritchie, G. Crouch. – Cambridge : CAB International, 2003. – 291 p.
18. Tourism: Principles and practices / C. Cooper, J. Fletcher, D. Gilbert [et al.]. – Harlow : Pearson, 2005. – 736 p.
1. Boholyubov V.S. Ekonomika turizmu : ucheb. posoby / V. S. Boholyubov, V. P. Orlovskaya. – М. : Akademya, 2005. – 192 s.
2. Bozhuk T.I. Rekreatsiyno-turystychni destynatsiyi: teoriya, metodolohiya, praktyka : dys. ... d-ra heohr. nauk : spets. 11.00.11 / L'viv. nats. un-t im. I. Franka. – L'viv, 2014. – 528 s.
3. Vsemyrnaya turyst'skaya orhanyzatsyya (UNWTO). UNWTO World Tourism Barometer [Élektro-nnyy resurs]. – Rezhym dostupa: / <http://www.world-tourism.org>.
4. Dyachenko L. P. Ekonomika turystychnoho biznesu : navch. posib. / L. P. Dyachenko. – Donets'k : DntDUET, 2006. – 224 s.
5. Zahnitko A.P. Velykyy suchasnyy anhlo-ukrayins'kyy, ukrayins'ko-anhliys'kyy slovnyk / A.P. Zahnitko, I.H. Danilyuk. – Donets' : BAO, 2008. – 1008 s.

6. Zoryn Y.V. Turyst'skaya destynatsyya / Y.V. Zoryn // Rol' turyzma v modernyzatsyy ekonomyky rossiyskikh rehyonov : sb. nauch. statey po materialam mezhdunar. nauch.-prak. konf., 8-10 yyunya 2010 h. – Petrozavodsk : KarNTS RAN, 2010. – С. 71-75.
7. Zyryanov A. Y. Destynatsyya / A. Y. Zyryanov // Heohrafiya. – 2013. – № 6. – С. 12-13.
8. Morozov M.A. Ékonomyka y predprynimatel'stvo v turystychesko-kul'turnom servyse y turyzme : ucheb. posob. / M. A. Morozov. – M. : Akademyya, 2006. – 288 s.
9. Nykytyna O.A. Upravlenye formirovanyem yntehrirovannykh sanatorno-kurortnykh komplek-sov v rehyone : dysc. ... d-ra ékon. nauk / O. A. Nykytyna. – SPb., 2009. – 368 s.
10. Pavlova É.N. Destynatsyya kak kontsept razvytiya rehyonal'noy systemy nepreryvnogo professyonal'noho turystycheskogo obrazovaniya : dysc. ... d-ra ékon. nauk / É.N. Pavlova. – M., 2009. – 618 s.
11. Entsiklopedychnyy slovnyk-dovidnyk z turizmu / V.I. Tsybukh [ta in.]. – L'viv: Slovo, 2006. – С. 56, 58, 84.
12. Leiper N. Tourism Management / N. Leiper. – 3d ed. – Sidney : Pearson Education Australia, 2004. – 326 p.
13. Medlik S. Distionary of Travel, Tourism and Hospitality / S. Medlik. – 3-d ed. – Okhford: Elsevier Science, 2003. – 237p.
14. Brandham L [Élektronnyy resurs] / Otago Polytechnic College. – Rezhym dostupa: http://wikieducator.org/Tourist_Destinations (data obrashcheniya: 19.01.2019).
15. Beritelli P. Social network analysis in destination management [Élektronnyy resurs] / Univerit of St.Gallen. – Rezhym dostupa: <http://etourism.economia.unitn.it/documents/3.pdf> (data obrashcheniya: 17.01.2019).
16. Bieger T. Management von Destinationen / T. Bieger. – München ; Wien : Oldenbourg, 2002. – 395 p.
17. Ritchie B. The competitive destination: a sustainable tourism perspective / B. Ritchie, G. Crouch. – Cambridge : CAB International, 2003. – 291 p.
18. Tourism: Principles and practices / C. Cooper, J. Fletcher, D. Gilbert [et al.]. – Harlow : Pearson, 2005. – 736 p.

Подано до редакції 09.02.2019

Рецензент – кандидат географічних наук Л.М. Кирилюк

УДК 379.83

Война І.М.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Релігійно-паломницькі туристичні маршрути Вінниччини (на прикладі католицьких конфесій)

У статті представлена структура римо-католицької конфесії на території Вінницької області та виявлено причини значної кількості католицьких храмів, що пов'язано з тривалим перебуванням Вінниччини під експансією Речі Посполитої. Досліджено сучасну структуру релігійних римо-католицьких об'єктів Вінницької області і виявлено, що вони підпорядковуються Кам'янець-Подільській дієцезії Римо-Католицької церкви (РКЦ) в Україні. На території Вінниччини виділяється чотири деканати – Барський, Вінницький, Мурафський і Томашпільський, що об'єднують парафії, загальна кількість яких на території області становить 99. Проаналізовано розподіл давніх костелів територією Вінницької області та виявлено, що католицькі парафії існували у всіх її адміністративних районах, а сучасні католицькі храми зосереджені, переважно у південно-західних (Барський, Шаргородський, Тиврівський, Чернівецький, Муровано-Куриловецький) районах області, де проживає значна кількість католиків. Також з'ясовано, що значна частка парафіян-католиків відвідує храми міста Вінниці. Виокремлено цікаві архітектурні об'єкти католицизму, з'ясовані чинники їх створення і функціонування, проаналізовано стан храмів і розроблено маршрути таким чином, щоб туристи паломники могли відвідати якомога більше визначних місць. Виявлено, що за кількістю об'єктів католицизму на Вінниччині варто запропонувати 4 туристичних маршрути у різних напрямках області, два з яких детально представлені у результатах дослідження. Показано, що низка католицьких храмів, які мають історичну цінність, знаходяться у занедбаному стані, причиною чого є мала частка прихожан-католиків у сільських населених пунктах. Саме тому перспективні туристичні маршрути сакрально-релігійного напрямку можуть сприяти розширенню зацікавленості до цієї культурної спадщини Вінниччини та можливого її відновлення.

Ключові слова: Вінниччина, маршрути, паломництво, сакральний туризм, архітектурний стиль, храм, костел, католицизм.

Voyna I.N. Religious and pilgrimage tourist routes Vinnytsya region (on the example of Catholic confessions). In the article it is said that in the modern world there is a shift of mass tourist interest from usual recreational trips to cognitive travel. Therefore, the tourist fashion raises the popularity of the trip to spiritual monuments, where the tourist expects to get acquainted with the spiritual heritage of our region. The theme is devoted to the Catholic churches of Vinnytsya region, in particular, the structure of the Roman Catholic faith in the territory of the Vinnytsya region was clarified and the causes of a significant number of Catholic temples were identified, which is related to the long stay of Vinnytsya region under the expansion of the Commonwealth. It was found that staying under the influence of Poland for a long time in the Vinnytsya region formed Catholic communities that were descendants of Poles who moved to Vinnytsya region in those distant times. Today, such Catholic communities initiate not only the restoration of ancient churches, but also contribute to the construction of new ones. The modern structure of religious Roman Catholic objects in the Vinnytsya region was investigated and it was found that they are subject to the Kamyanets-Podilsky diocese of the Roman Catholic Church (RCC) in Ukraine. It is revealed that four deputies are located on the territory of Vinnytsya region - Barsky, Vinnitsa, Murafsky and Tomashpilsky, uniting parishes, the total number of which in the region is 99. It is revealed that 5 departments of the Vinnytsya region (Barsky, Zhmerinsky, Murovano-Kurilovetskiy, Mohyliv-Podilskyi, Chernivtsi) enter the Barsk Dean's Office and one district of the Khmelnytsky Oblast - Novoushytsky. The dean's office includes 10,200 Catholics within the Vinnytsya region. Vinnitsa dean's office covers the central and northern part of the oblast. These include Vinnitsa, Litinsky, Khmelnytsky, Kalinovsky, Kozyatynsky, Pogrebishchensky, Orativsky, Lipovetsky, Illinetsky districts. The dean's office covers 31 parishes, in which 15 priests serve. Murafsky Dean's Office of the Kamyanets-Podilsky Diocese is the largest deanery in Vinnytsya by the number of Catholic parishioners. It unites 34 parishes of seven administrative districts: Haysynsky, Shargorodsky, Tyvrivsky, Nemyrivsky, Tulchinsky, Teplitsky, Trostyanetsky. The number of parishioners is more than fifteen thousand. The Tomashpilsky Dean's Office of the Kamyanets-Podilsky Diocese of the RCC is the least numerous in terms of the number of Catholics, and their number is only 2.9 thousand. The

distribution of the ancient churches in the Vinnytsya region was analyzed and found that Catholic parishes existed in all its administrative districts, while modern Catholic churches are concentrated, mainly in the southwestern regions of the region where a significant number of Roman Catholics resides. These are Barsky, Shargorod, Tyvrivsky, Chernivtsi, Murov-Kurilovets districts. It was also found that a significant proportion of Catholic parish attends the temples of the city of Vinnytsya. The interesting architectural objects of Catholicism are singled out, the factors of their creation and functioning are clarified, their condition is analyzed and the routes are developed in such a way that pilgrims can visit as many points of interest as possible. It is revealed that according to the number of objects of Catholicism in Vinnytsya region, four tourist routes in different directions of the region are proposed, two of which are presented in detail in the research results. It is explored that a number of Catholic churches of historical value are abandoned, due to which a small proportion of Catholic parishioners in rural settlements has become. That is why promising tourist routes of the sacred-religious direction can help to increase the interest in this cultural heritage of Vinnytsya and possible restoration.

Key words: Vinnitsa region, routes, pilgrimage, sacral tourism, architectural style, temple, church, Catholicism.

Наявність проблеми. На початку ХХІ ст. спостерігається зміщення масового туристичного інтересу від звичайних відпочинкових поїздок до пізнавальних подорожей. Відтак, туристична мода піднімає на пік масової популярності подорожі до духовних пам'яток, де туриста очікує знайомство з духовною спадщиною нашого регіону.

Сакральна спадщина Вінниччини і України загалом – одна з найбагатших і найцінніших у Східній Європі. Це відкриває можливості для розвитку туризму.

Більшість католицьких храмів та монастирів на території сучасної Вінницької області були побудовані ще за часів Речі Посполитої, але за доби атеїзму спричиненого радянською владою, монастирям і храмам було завдано чи не найбільшої шкоди. Зокрема в с. Іванові (Калинівського району), Костел непорочного зачаття Діви Марії за радянських часів використовували, як спортивний зал. Збитки могли бути ще більшими, якби не діяльність вірян, які захищали церковні споруди. Однак, за допомогою меценатів більшість храмів уже відновлена і вони знову вражають своїми архітектурними дивами у стилі неоготики та барокко. Неповторна краса таких архітектурних споруд у поєднанні з ландшафтними комплексами Вінниччини є не лише місцями паломництва, а й цікавими туристичними об'єктами. Враховуючи це, необхідно створити нові туристичні маршрути храмами та монастирями Вінниччини, що й зумовлює актуальність і практичну значущість заявленої у назві роботи проблеми.

Аналіз попередніх досліджень. Дослідженням польської спадщини на території України і, зокрема, Вінниччини займалися як вітчизняні так і польські науковці. Окремі аспекти цієї проблеми розглядаються в дослідженнях, присвячених вивченню Поділля як цілісного етнокультурного регіону, етнокультурних ландшафтів його містечок (В.М. Воловик); описам окремих замків і районів Поділля (М.П. Гайда, О.М. Пажимський, М.Ю. Костриця, Й. Ролле, С.П. Романчук, В. Серщик, О. Яблоновський, А. Павинський). Розвитку релігійного туризму присвячені праці Сапелкіної З.П., Любіцевої О.О., Маїла Я.В., релігійному туризму Вінниччини – Атаман Л.В.

Мета – дослідити сучасний стан використання храмів католицизму в туризмі регіону та розробити нові маршрути по католицькій сакральній спадщині Вінницької області.

Результати дослідження. Релігійні римо-католицькі об'єкти Вінницької області підпорядковуються Кам'янець-Подільській дієцезії Римо-Католицької церкви (РКЦ) в Україні. На території Вінниччини виділяється чотири деканати –

Барський, Вінницький, Мурафський і Томашпільський, що об'єднують парафії, загальна кількість яких на території області становить 99 [4].

Мережа релігійних католицьких об'єктів сформувалася на території Вінниччини історично, оскільки ще з XVI століття Україна перебувала під владою Речі Посполитої [3], внаслідок чого відбувся наступ католицизму, який залишив на території України і Вінниччини, зокрема, значну архітектурну спадщину, серед яких були релігійні об'єкти. Прихід атеїстично налаштованої радянської влади частково знищив такі об'єкти, особливо релігійні. Однак на території області збереглися і були відреставровані низка старовинних костелів. Крім того, внаслідок перебування під впливом Польщі тривалий час на території Вінницької області сформувалися католицькі громади, які є нащадками поляків, що переселялися на Вінниччину з XVI ст. На сьогоднішній день такі католицькі громади ініціюють не лише реставрацію давніх костелів, але й сприяють будівництву нових. Зосередження таких католицьких парафій представлено на рис. 1.

Дослідження католицьких парафій, їх короткий огляд було здійснено за приналежністю до деканатів Кам'янець-Подільської дієцезії Римо-католицької церкви в Україні. Заснована дієцезія 1378 року, відновлювалася в 1918 і в 1991 роках. Підпорядкована Львівській митрополії. Територія охоплює Хмельницьку і Вінницьку області. На території Вінницької області є 4 деканати [4]. Барський деканат, до складу якого входить 5 районів Вінницької області (Барський, Жмеринський, Муровано-Куриловецький, Могилів-Подільський, Чернівецький) та один район Хмельницької області – Новоушицький. Деканат нараховує в межах Вінницької області 10,2 тисячі католиків (табл. 1).

В межах деканату діє 24 парафії, які обслуговують 12 священників [4]. Найвідомішими костелами Барського деканату є наступні: Костел Святої Анни у місті Бар, Костел Святого Олексія у Жмеринці, Браїлівський костел Пресвятої Трійці, Костел Святого Миколая (Чернівці).

Вінницький деканат охоплює центральну і північну частину області. Сюди входять Вінницький, Літинський, Хмельницький, Калинівський, Козятинський, Погребищенський, Оратівський, Липовецький, Іллінецький райони. Деканат охоплює 31 парафію, в яких служить 15 священників. Усі парафії разом нараховують 12,1 тис. прихожан-католиків [4]. Католицькі храми тут, переважно старовинні і потребують реконструкції. Нових костелів мало і побудовані вони у районних центрах (Калинівка, Козятин) або у Вінниці та прилеглих до неї селах. Деканат за чисельністю католиків посідає 2 місце в області, але лише за рахунок прихожан обласного центру (табл.1) на яких припадає 77 %.

Мурафський деканат Кам'янець-Подільської дієцезії – це найчисельніший деканат Вінниччини за кількістю парафіян-католиків. Він об'єднує в собі 34 парафії семи адміністративних районів: Гайсинського, Шаргородського, Тиврівського, Немирівського, Тульчинського, Теплицького, Тростянецького. Кількість прихожан сягає понад п'ятнадцять тисяч. Найчисельнішим католицьким осередком є Шаргородський район. В ньому проживає 80 % усіх католиків Мурафського деканату і 30 % католиків Вінниччини рис. 1., табл. 1.

Томашпільський деканат Кам'янець-Подільської дієцезії РКЦ є найменшим за кількістю католиків: їх кількість складає 2,9 тис. осіб. Деканат характеризується і незначною кількістю парафій – їх 9, в яких служить 9 священників [4]. Парафії віддалені одна від одної і зосереджені там, де є спільнота віруючих католиків (рис. 1).

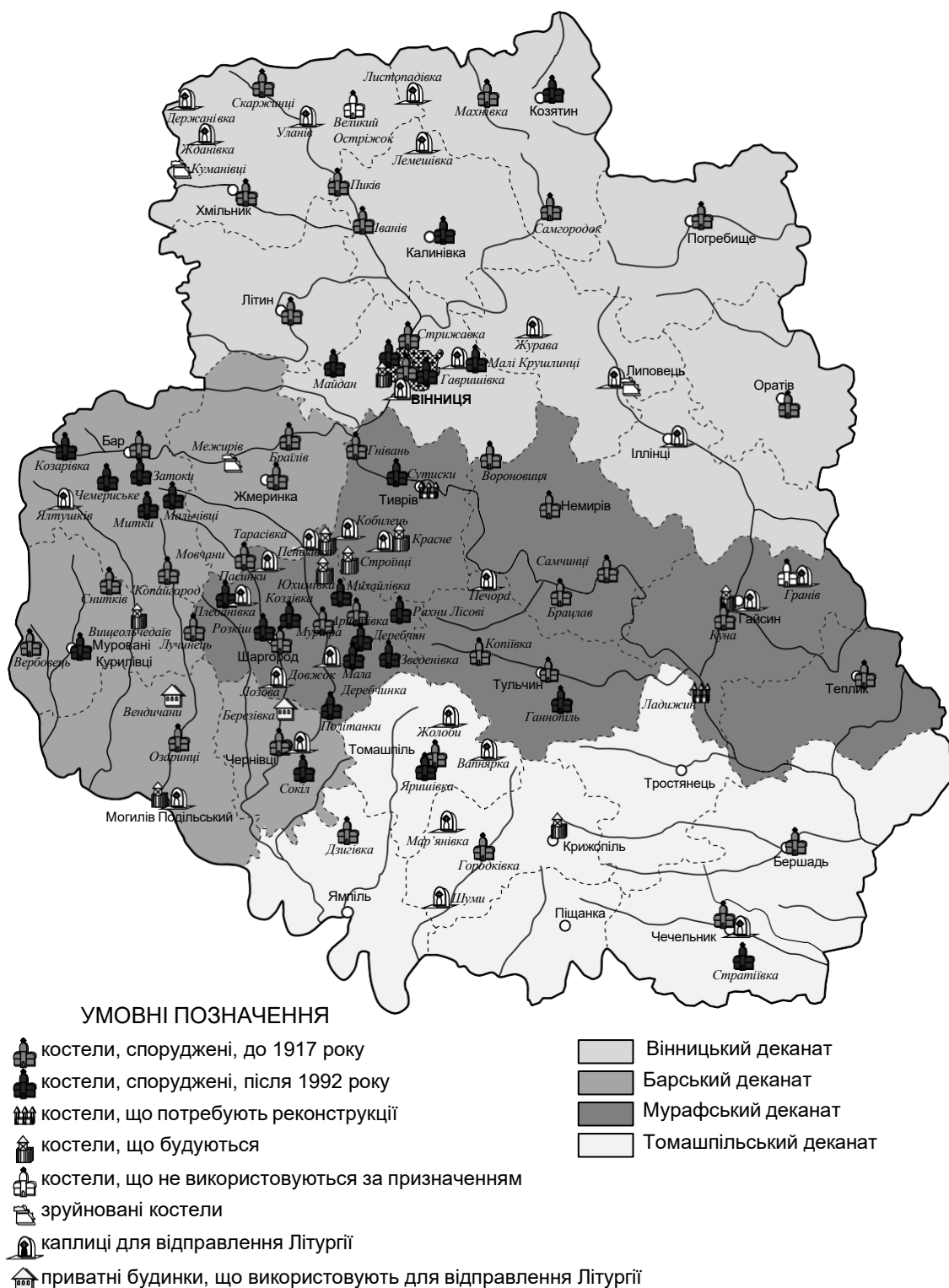

Рис. 1. Розміщення деканатів і парафій Кам'янець-Подільської дієцезії Римсько-католицької церкви в Україні

Аналізуючи розподіл давніх костелів територією Вінницької області приходимо до висновку, що католицькі парафії були у всіх її адміністративних районах. Сучасні католицькі храми зосереджені, переважно у південно-західних

Таблиця 1.

**Кількість прихожан в парафіях католицьких церков в адміністративних районах
Вінницької області**

№ з/п	Адміністративний район	Кількість католиків
Кам'янець-Подільська дієцезія РКЦ		40405
Барський деканат		10185
1	Барський	4433
2	Жмеринський	992
3	Могилів-Подільський	460
4	Муровано-Куриловецький	640
5	Чернівецький	4080
Вінницький деканат		12035
1	Вінницький	9320
2	Іллінецький	35
3	Калинівський	268
4	Козятинський	350
5	Липовецький	27
6	Літинський	150
7	Оратівський	35
8	Погребищенський	40
9	Хмільницький	1810
Мурафський деканат		15325
1	Гайсинський	500
2	Немирівський	445
3	Теплицький	150
4	Тиврівський	1100
5	Тростянецький	200
6	Тульчинський	620
7	Шаргородський	12310
Томашпільський деканат		2860
1	Бершадський	150
2	Крижопільський	500
3	Томашпільський	1010
4	Чечельницький	1100
5	Ямпільський	100

районах області, де проживає значна кількість римо-католиків. Це Барський, Шаргородський, Тиврівський, Чернівецький, Муровано-Куриловецький райони. Значна частка католиків відвідує храми міста Вінниці.

Відповідно цих даних були розроблені 4 туристичних маршрути на території Вінницької області (рис. 2). Вони є, переважно, одно- чи дводенними, тобто пропонуються як маршрути вихідного дня. Маршрути прокладені таким

Рис. 2. Схема релігійно-паломницьких туристичних маршрутів Вінницької області

чином, щоб охопити якомога більше католицьких храмів і водночас відвідати туристичні об'єкти Вінниччини нерелігійного характеру. Три з чотирьох маршрутів розраховані на будь-яку пору року, але найкраще їх проходити в теплу пору року.

Усі маршрути розпочинаються біля костелу Матері Божої Ангельської, що розташований на вул. Соборна 12, після вранішньої служби. Тут же поряд через дорогу туристам пропонується оглянути ансамбль домініканського монастиря – комплекс будівель сакральної архітектури, які були зведені в XVII столітті коштом Стефана Черленківського. Домініканський монастир займав північно-західну частину фортифікаційного укріплення Мури. І хоча сьогодні монастир не належить до католицької церкви, він був збудований як костел 1760 року.

Далі маршрути розходяться у різних напрямках Вінниччини.

Першим є односторонній автобусний маршрут «Старовинними католицькими храмами Східного Поділля», який пролягає через наступні населені пункти: Вінниця – Браїлів-Жмеринка – Шаргород – Мурафа – Тиврів – Вінниця і має загальну протяжність – 175 км.

Серед найбільш визначних об'єктів католицизму на маршруті доцільно відвідати в смт. Браїлів костел Пресвятої Трійці; костел Святого Олексія – храм, який розташований у Жмеринці Вінницької області. Цікавим для туристів буде відрізок дороги «Жмеринка-Шаргород», де дорога із Подільських ландшафтів переходить у Придністер'я. У ці мальовничі ландшафти вдало вписуються костели Барського і Шаргородського районів, які є найбільш католицизованими районами області. Також звертає на себе увагу те, що на території Шаргорода поєднуються релігійні споруди різних віросповідань – старовинний костел Флоріана XVI ст., православний Свято-Миколаївський монастир XVIII ст., а також найдавніша на території Вінниччини синагога (1589 р). Такому поєднанню було

надано статус одного із «Семи чудес Вінниччини» під назвою «Історико-культурний центр духовності та злагоди» [1, 5].

З Шаргорода прямуємо до с. Мурафа, де знаходиться один із найгарніших костелів Вінниччини – Костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії. Далі група виїжджає на Вінницю, але по дорозі пропонуємо оглянути закинтий костел Святого Михайла Архангела в смт. Тиврів.

В іншому напрямку прокладений одноденний автобусний маршрут «Костелами Північної Вінниччини». Загальна протяжність маршруту – 210 км. Він проходить через населені пункти Вінниця – Пиків – Великий Остріжок – Уланів – Скаржинці – Хмільник – Літин – Вінниця.

На цьому маршруті цікавими об'єктами паломництва є храми, які мають понад столітню історію. Такими є костел Святої Трійці у с. Пиків Калинівського району, споруджений у 1774 р. на пожертвування князя Антонія Любомирського [3]; костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії у с. Іванів, споруджений 1778 року на кошти Соломії Холоневської; костел Святої Трійці у с. Великий Острожок Хмільницького району, збудований у 1795-1800 рр., на кошти Юзефа Стажинського і Фелікса Бжозовського. Зараз споруди покинуті однак, незважаючи на такий стан, залишаються цікавими туристичними об'єктами. У певний час релігійні громади сіл намагались відновити святині, але через малу кількість віруючих католиків коштів для повної реставрації бракує.

Крім старовинних костелів у селах Північної Вінниччини є низка пам'яток старовини, які варто відвідати туристам, що цікавляться як католицькою спадщиною так і іншими цікавими об'єктами. У Пикові збереглась будівля, де жила сім'я Коцюбинських, католицький та єврейський цвинтарі. На католицькому цвинтарі цікаво подивитись на усипальницю управителя цукрових заводів Яна Романського.

Серед діючих храмів на маршруті є костел Матері Божої Святого Розарія в с. Скаржинці. Мурований костел побудований у 1903 року. Закритий комуністичною владою у 1932 році. У 1991-1995 рр. костел відремонтований і розбудований завдяки зусиллям єпископа, настоятелем парафії Леона Дубравського.

Далі маршрут пролягає до Хмільника, де можна ознайомитися з костелом Святої Трійці. Парафія існує з 1603 р. Стародавній костел зруйнований турками. У 1728 р. відбудований новий костел. У 1802 р. на кошти Михайла Залеського костел реставрований і освячений у 1826 р. єпископом Мацькевичем. У 1937 р. костел забраний комуністичною владою. Під час другої світової війни храм повернули католикам, а потім у 50-ті роки знову забрали. Повернений католикам через три роки. У 1974 костел знову був відремонтований і діє донині.

Крім того, туристам необхідно запропонувати відвідати палац Ксідо та турецьку мечеть (замок). Палац – яскравий приклад архітектури неокласицизму в Україні, у формах якого використані мотиви епохи Відродження. Будівля двоповерхова, прямокутної конфігурації, без тилової сторони, з баштами на головному фасаді і торцях. З 1920-го по 1964-й рр. у будинку були агрономічна і електротехнічна школи, управління НКВС, склади, млин, різні установи. З 1964р. і донині – готель. Поруч з палацом розташований замок. У 1672 році місто було захоплене турками, які залишалися в ньому до 1699 року. За 27 років турецького правління, армія султана Магомеда IV укріпила замок і побудували по сусідству восьмигранну мечеть оборонного типу, з'єднавши її з замком підземними ходами [2]. До наших днів частково зберігся замок і кутова вежа фортеці, турецька мечеть,

де сьогодні розташований краєзнавчий музей. У приміщенні нижнього двоярусного поверху вежі в останні роки відкрито ресторан, де туристи можуть пообідати.

Дорогою на Вінницю, пропонуємо заїхати у Літинський костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії. У 1748 р. був побудований дерев'яний костел під покровительством Матері Божої Сніжної, ще на землях колишньої Польщі. У 1856 р. на цьому місці побудовано кам'яний костел під покровительством Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії. У 30-х рр. XX ст. костел був відібраний комуністичною владою і перероблений на «Дім танців». У 1946 р. прихожани силою відібрали костел. У 1994 р. стараннями прихожан костюл був повернутий релігійній громаді і освячений єпископом Яном Ольшевським.

Висновки. На території Вінниччини сформувалася щільна мережа католицьких сакральних і селитебних об'єктів – костелів, каплиць, колишніх монастирів та палаців. Формуванню цієї мережі сприяли історичні події, пов'язані з окупацією українських земель Річчю Посполитою.

Поряд із захопленням території здійснювалось глибоке проникнення польської культури та католицької релігії на території України, зокрема і Вінниччини.

Аналізуючи розподіл давніх костелів територією Вінницької області приходимо до висновку, що католицькі парафії існували у всіх її адміністративних районах. Однак на сьогоднішній день значна частка стародавніх костелів знаходяться у занедбаному стані і потребують реставрації.

1. Атаман Л.В. Найвідоміші духовні (сакральні) об'єкти у розрізі сакральних просторів Вінницької області // Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. – Сімферополь. Ч. 2. – 2014. – С. 400-405.
 2. Вінниччина туристична: краєзн. довід. / упоряд. О. Кізян; ред. М. Спиця / Управління культури і туризму Вінниц. облдержадм.; Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тимірязєва. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2009. С. 255-256.
 3. Жарких М.І. «Храми Поділля» // Режим доступу http://www.myslenedrevo.com.ua/cds/cd_xp.html.
 4. Кам'янець-Подільська дієцезія Римо-Католицької Церкви в Україні / Режим доступу <http://camenecensis.org.ua>.
 5. Сім чудес Вінниччини: Альбом / Вінницький обласний краєзнавчий музей; відп. за випуск К. Висоцька. – 2-ге вид. – Вінниця, 2011. – С. 3-6.
1. Ataman L.V. Nayvidomishi dukhovni (sakral'ni) ob"yekty u rozrizi sakral'nykh prostoriv Vinnyts'koyi oblasti // Vcheni zapysky Tavriys'koho natsional'noho universytetu imeni V.I. Vernads'koho. – Simferopol'. CH. 2. – 2014. – S. 400-405.
 2. Vinnychchyna turystychna: krayezn. dovid. / uporyad. O. Kizyan; red. M. Spytysya / Upravlinnya kul'tury i turyzmu Vinnyts. oblderzhadm.; Vinnyts. OUNB im. K.A. Timiryazyeva. – Vinnytsya: DP «Derzhavna kartohrafichna fabryka», 2009. S. 255-256.
 3. Zharkykh M.I. «Khramy Podillya» // Rezhym dostupu http://www.myslenedrevo.com.ua/cds/cd_xp.html.
 4. Kamyanets'-Podil's'ka diyetseziya Rymo-Katolyts'koyi Tserkvy v Ukrayini / Rezhym dostupu <http://camenecensis.org.ua>.
 5. Sim chudes Vinnychchyny: Al'bom / Vinnyts'kyy oblasnyy krayeznavchyy muzey; vidp. za vypusk K. Vysots'ka. – 2-he vyd. – Vinnytsya, 2011. – S. 3-6.

Подано до редакції 03.02.2019

Рецензент – кандидат географічних наук Л.М. Кирилюк

УДК 338.48:379.85(477.42)

Тищенко С.В.

Житомирський національний агроекологічний університет

Характеристика туристичних послуг сільського зеленого туризму в Житомирській області

Сільський зелений туризм вважається одним із найперспективніших стратегічних напрямків розвитку сільського господарства на період до 2020 р. До того ж його розвиток спрямований на підвищення життєвого рівня сільських мешканців, формуванням та розбудови нової інфраструктури на селі, що в майбутньому допоможе вирішити багато соціальних проблем, які на сучасному етапі прогресують. Незважаючи на те, що в Україні сільський зелений туризм практикують уже близько 20 років його розвиток з кожним роком набуває обертів. Із-за відсутності достатньої фінансової підтримки та популяризації туристичних послуг зеленого туризму в найближчий перспективі Житомирська область може втратити своїх потенційних туристів і поступове зменшення зацікавленості у відвідуванні наших територій багатих на дуже цікаву етнокультурну ресурсну базу, історико-археологічні об'єкти, природну і кліматичну основу як в самій країні так і із-за кордону. Розвиток туристичних послуг сільського зеленого туризму потребує фінансових інвестицій, досить простий у впровадженні та у його веденні. На нього в свою чергу впливає ряд факторів як: демографічні зміни, матеріальний і соціальний стан населення, рівень освіти, тривалість відпустки, професійна зайнятість тощо. Також існує чіткий зв'язок між тенденцією розвитку туризму, загальним економічним розвитком та особистими доходами громадян.

Ключові слова: туристичні послуги, сільський зелений туризм, зелені садиби, ринок послуг сільського зеленого туризму, територія Житомирської області.

Tyschenko S.V. Characteristics of tourist services of agricultural green tourism in Zhytomyr region.

Rural green tourism is considered one of the most promising strategic directions of agricultural development for the period up to 2020. In addition, its development is aimed at increasing the living standards of rural residents, the formation and development of new infrastructure in the countryside, which in the future will help solve many of the social problems that at the current stage of progress. Despite the fact that in Ukraine rural green tourism has been practicing for about 20 years, its development is becoming more and more pivotal every year. Due to the lack of sufficient financial support and popularization of tourism tourism services in the near future, Zhytomyr region may lose its potential tourists and gradually decrease the interest in visiting our territories rich in a very interesting ethno-cultural resource base, historical and archaeological sites, the natural and climatic basis, both in the country itself and from abroad. The development of tourism services for rural green tourism requires financial investment, which is quite easy to implement and manage. In turn, it affects a number of factors such as: demographic changes, material and social status of the population, level of education, duration of leave, occupation, etc. There is also a clear link between the tendency of tourism development, general economic development and personal incomes of citizens.

Key words: tourist services, rural green tourism, green homesteads, market of rural green tourism services, territory of Zhytomyr region.

Постановка наукової проблеми. Наукове дослідження визначається потребою в теоретичних обґрунтуваннях та практичних рекомендаціях, що забезпечують можливість у ретельному вивченні характеристики туристичних послуг зеленого туризму, чіткого виявленні їх складових, визначення впливу на них окремих факторів та чинників для подальшого розвитку та функціонування. Але гострою проблемою, на сучасному етапі, постало врегулювання умов та дотримання якості у наданні туристичних послуг у сфері сільського туризму. Існування чисельних зелених садиб, їх розвиток та процвітання перш за все залежить від якості надання ними послуг, що визначає їх рейтинг на ринку туристичних послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань щодо розвитку та формуванню туристичних послуг зеленого туризму присвячено

багато праць як вітчизняних науковців, а саме: П. Горішевський, В. Васильєв, Ю. Зінко, В. Биркович, О. Камушков, Финогеев Б.Л., Гордецкая Н.Н., Булах Т.М., Пітюлич М., Михайлюк І. Широке розповсюдження сільського зеленого туризму може підвищити його туристичну значущість, що є актуальним в сьогодення.

Метою даної статті є здійснення характеристики туристичних послуг сільського зеленого туризму в Житомирській області. *Основним завданням дослідження* було виявлення основних факторів, чинників впливу на рейтингову оцінку об'єктів сільського зеленого туризму Житомирської області для здійснення подальшої характеристики ринку послуг сільського зеленого туризму в розрізі основних чинників впливу.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сучасному етапі розвитку туризму серед масових його видів все більшим попитом користуються відпочинок у селі. Тільки європейський ринок за статистичними даними EuroGites (Європейської федерації фермерського і сільського туризму) становить понад 2 млн. ліжко-місць. Сільський туризм – відпочинковий різновид туризму, що відбувається в сільських садибах, де власник господарства надає послуги з розміщення та харчування; основна мета цього виду туризму – пасивний відпочинок і вивчення побуту селян [8, с. 155].

В Україні сільський зелений туризм практикують уже близько 20 років. За оцінками Міністерства аграрної політики України, у сфері сільського зеленого туризму зайнято близько 2,5 тис. жителів сільських територій України. Сьогодні господарі понад 600 садиб із 18 областей України запрошують на відпочинок до своїх осель. За оцінками СОТ, сільський туризм входить до п'ятірки основних стратегічних напрямків розвитку туризму в світі до 2020 року [7].

Так, П. Горішевський, В. Васильєв, Ю. Зінко вважають, що сільський зелений туризм – це відпочинковий вид туризму, сконцентрований на сільських територіях, який передбачає розвиток туристичних шляхів, місць для відпочинку, аграрних і народних музеїв, центрів з обслуговування туристів з екскурсородами [9]. Наприклад, В. Биркович сільський зелений туризм визначає як специфічну форму відпочинку в приватних господарствах сільської місцевості з використанням майна та трудових ресурсів особистого селянського, підсобного або фермерського господарства, природно-рекреаційних особливостей місцевості, а також культурної, історичної та етнографічної спадщини регіону [10]. О. Камушков вважає це вид проведення вільного часу у формі стаціонарного, з можливістю недалеких виїздів чи походів, відпочинку в сільській місцевості [9].

Огляд джерел літератури та власні дослідження дозволили нам запропонувати визначення сільського зеленого туризму під яким розуміється специфічний вид туристичної діяльності, що акумулює різні форми організації туризму, які реалізуються на базі села, що своїм наслідком здійснює соціо-еколого-економічний вплив на розвиток сільських територій регіону шляхом раціонального використання наявного природно-ресурсного та людського потенціалу.

На загальнодержавному рівні ініційовані відповідні рішення щодо стимулювання розвитку сільського зеленого туризму. Так, у 2014 р. Урядом була схвалена Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (розпорядження КМУ №333-р) та затверджено План заходів з її реалізації (розпорядження КМУ №591-р від 18.06.2014) [1]. Ця реформа передбачає створення спроможних громад з можливостями самозабезпечення та саморозвитку, тобто громад, які за рахунок власних ресурсів зможуть

(повинні будуть) вирішувати питання місцевого значення.

Сільський зелений туризм визнано одним із пріоритетів Стратегії розвитку сільського господарства на період до 2020 р. та розробленої Міністерства аграрної політики України нової редакції Закону про державну підтримку фермерських господарств [2].

Концепцією розвитку сільських територій, затвердженою Розпорядженням КМУ від 23 вересня 2015 р. № 995-р, передбачено розвиток туристичної та рекреаційної діяльності у сільській місцевості.

Стратегією розвитку туризму та курортів на період до 2026 року, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-р, визначено основні стратегічні цілі та завдання розвитку сфери туризму та курортів в Україні. Наказом Мінекономрозвитку від 28.12.2017 р. №1902 затверджено План заходів з реалізації Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року у 2018 році.

Міністерством економічного розвитку розроблено законопроект «Про внесення змін до Закону України «Про туризм» та деяких законодавчих актів», основною метою якого є запровадження нових механізмів у сфері туризму з урахуванням імплементації європейського досвіду та гармонізації українського законодавства у сфері з нормами міжнародного права.

З метою вдосконалення законодавчої бази у сфері туризму та курортів прийнято 6 нормативно-правових актів, з яких: 4 – акти Уряду та 2 – накази Міністерства економічного розвитку України, які пройшли державну реєстрацію в Міністерстві юстиції України.

В свою чергу, Стратегією розвитку Житомирської області на період до 2020 року, затвердженою рішенням обласної ради від 22.12.2016 № 413, передбачено п. 6.8. «Туризм», відповідно до якого «Житомирська область входить до найбільших привабливих та популярних туристично-рекреаційних регіонів України».

Житомирська область розташована в центральній частині Східноєвропейської рівнини, на півночі Правобережної України. Площа області становить 29,9 тис. км², що складає 4,9% території України. За своїми розмірами область є однією з найбільших на Україні і поступається лише перед Одеською, Дніпропетровською, Чернігівською та Харківською областями. На півночі області, де Житомирщина межує з Гомельською областю республіки Білорусь, державні кордони проведені з урахуванням національних ознак; інші межі – адміністративні на заході – з Хмельницькою і Рівненською, на півдні – з Вінницькою, на сході – з Київською областями України. Населення області на 1.05.2017 р. становило 1237039 осіб [Про схвалення концепції, с. 138].

Область має вигідне фізико-географічне та економіко-географічне положення, що сприяло її компактному заселенню, високому рівню господарського освоєння території, створює передумови для життєвої діяльності людей [3].

Складається з 23 районів. Має 5 міст обласного значення (Бердичів, Житомир, Коростень, Малин, Новоград-Волинський), 7 міст районного значення (Андрушівка, Баранівка, Коростишів, Овруч, Олевськ, Радомишль, Чуднів), 43 селища міського типу; 1619 сільських населених пунктів.

Кількість наявного населення області 1 грудня 2017 р. – 1232183 особи. За січень-листопад 2017 р. кількість населення області зменшилась на 8299 осіб, за рахунок природного та міграційного скорочень – на 7507 та 792 особи відповідно.

Кількість зареєстрованих безробітних на кінець грудня 2017 р. становила

13,9 тис. осіб. Рівень зареєстрованого безробіття на кінець грудня 2017 р. склав 1,8% населення працездатного віку. Заробітна плата. Середньомісячна номінальна заробітна плата штатного працівника у січні-листопаді 2017 р. становила 5711 грн. Порівняно з січнем-листопадом 2016 р. її розмір зріс на 46,1%. У листопаді 2017 р. середня номінальна заробітна плата штатного працівника становила 6099 грн., що в 1,9 рази вище рівня мінімальної заробітної плати (3200 грн.).

Індекс обсягу сільськогосподарського виробництва у 2017 р. порівняно з 2016 р. становив 105,2%, у т.ч. у сільськогосподарських підприємствах – 100,2%, у господарствах населення – 109,4%.

Житомирської області, розташованої на перетині давніх торгових шляхів, являє собою доволі щільну мережу автомобільних доріг. Через автошляхи регіону забезпечується доступ подорожуючих до туристичних пам'яток і об'єктів краю. Найбільш популярні туристичні об'єкти області розташовані поблизу магістральних автомобільних доріг. Водночас зростаючий туристичний потік сприяє розвитку придорожного сервісу та населених пунктів на автотранспортних магістралях.

За останніх десять років сільські райони Житомирщини відчули істотні структурно-демографічні зміни: у багатьох з них значно зменшилося населення, зросло безробіття, погіршилася соціальна захищеність. Чисельність сільського населення за цей період зменшилась на 48220 осіб, або на 8,7% (з 558 074 осіб у 2008 році до 509 854 осіб у 2018 році). Середня тривалість життя сільського мешканця також має тенденцію до зменшення з 38,1 до 38,0 у чоловіків та у жінок з 45,0 до 44,4 років [4].

Деякі села області опинилися на межі вимирання. У більшості малих сіл проживають тільки люди пенсійного віку. Згадана вище Стратегія розвитку територіальних громад області має на меті відродження та подальший розвиток віддалених сільських районів, який пов'язаний не тільки з розвитком аграрного сектора, а й з розвитком індустрії гостинності і, перш за все, сільського зеленого туризму.

Сільські райони Житомирщини мають дуже цікаву етнокультурну ресурсну базу, історико-археологічні об'єкти, дуже багату природно-кліматичну основу для розвитку сільського туризму. М'який клімат, мальовничі ландшафти, найцікавіші історико-культурні спадки, самобутні ремесла та промисли є базою для різноманітних видів туризму в сільській місцевості. Постійна зростаюча привабливість для сільського туризму багато в чому зумовлена значною різноманітністю ландшафтів Житомирщини, зосереджених на невеликій і відносно легкодоступній території, контрастністю ландшафтного екотону «поле – ліс».

У Житомирській області утворений та функціонує відокремлений підрозділ громадської організації «Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні», який має на меті: роботу з власниками садиб-членами спілки: організація їх участі в проектах та заходах спілки, популяризація успішного досвіду, об'єднання та інформування, залучення нових членів; партнерство з органами виконавчої влади, місцевими територіальними громадами, громадськими організаціями, бізнесом.

Садиб, що надають послуги в сфері сільського зеленого туризму на Житомирщині нараховується близько 20, вони діють офіційно та регулярно приймають гостей.

Спектр послуг дуже широкий і залежить від господарів садиби. Насамперед, це проживання й харчування, оренда території для проведення масових заходів, екскурсій, майстер-класів. Також пропонують піші, велосипедні, кінні прогулянки,

катання на квадроциклах, санях та возі, човни, участь у догляді за тваринами, оздоровчі процедури, такі як баня, сауна, масаж, лікувальні чаї та багато іншого.

Кияни надають перевагу відпочинку біля самого Києва. Їх вимогам відповідає Брусилівський район Житомирської області наближений до столиці. Зелені садиби Житомирщини забезпечують відпочинком гостей саме із Житомира оскільки відстань до зон відпочинку невелика. Садиби в сілі Городське характеризуються народними традиціями, звичаями, обрядами, українськими стравами. Селище було сформовано в 4 тис. до н. е. Скарбами сучасного Городського є три городища часів Пізнього Трипілля – пам'ятки археології. Природним скарбом Городського повноправно можна назвати цінне відшаровування пегматиту з небаченим агрегатним скупченням мусковіту, що має наукове значення. Там розташовано культурно-мистецький центр «Поліська хата».

В цьому селі започатковано етнофестиваль «Житичі», який проводиться на території садиби-музею «Поліська хата» в декілька етапів залежно від певної пори дозрівання хлібних культур: свято «Юрія – покровителя хліборобів», свята «Зажинки» й «Обжинки», свято врожаю «Вклонімося додолу віночку золотому» та свято «Покрова». Протягом фестивалю організовуються ярмарки, художні виставки, майстер-класи, виступи фольклорних та аматорських колективів, професійних артистів, розваги для дітей і дорослих.

Культурно-мистецький центр «Поліська хата» розташований за 100 км від Києва та за 50 км від Житомира в селі Городське Коростишівського району, яке має давню історію. Даний центр надає такі туристичні послуги:

- майстер-класи з різних видів декоративно-прикладного мистецтва (писанкарство, вишивка, розпис по склу, художня обробка шкіри, декоративний розпис, витинанка тощо);
- у хатині впродовж усього року може переночувати подружжя або компанія з 4-6 осіб;
- поїздки на возі й санях;
- екскурсії для дітей, молоді, дорослих;
- для відпочивальників є всі можливості для збирання лісових ягід, грибів, лікарських трав та рибальства в річці Тетерів;
- піші та велосипедні прогулянки;
- пленери для художників, учнів та студентів художніх навчальних закладів;
- зоокуточок (ручні тварини: барани, кролі, свині, кіт та собака).
- театралізовані народні свята та вечорниці в автентичному оформленні;
- організація святкових дійств, родинних свят, корпоративів, пікніків;

Садиба «Джерело 33» Коростишівського району, села Городське розташована неподалік річки Тетерів, пам'ятки «Червона гора» та природного цілющого джерела. У будинку господарів відведено дві кімнати для відпочинку гостей. Господарі ведуть справжнє сільське життя: у господарстві є корова, коні, свині, домашня птиця, кролі, вирощуються екологічні овочі та фрукти. Вони пропонують домашню сільську кухню, катання на возі, походи за грибами, ягодами й лікарськими травами.

Там же розташована садиба «Шале Софія» в окремому будиночку є дві кімнати для відпочинку гостей, де можуть розміститись 2-4 особи. Функціонує лазня, літній душ. Господарі пропонують затишний відпочинок і доброзичливу атмосферу.

Екопростір «Тетерівський Кіш» (с. Городське) – сімейний навчально-

оздоровчий центр на березі річки Тетерів. У центрі методами екобудівництва створено кухню з терасою-їдальнею, де є можливість готувати на відкритому вогні, опалювальний будинок із традиційною піччю, великі намети з дерев'яними настилами – лежачками із сіном, лазню, літні душові. Для спортивно-оздоровчих занять встановлено унікальні дитячі мотузкові майданчики, батуту, гойдалки, тренувальний плац, смугу перешкод, скеледром, тролей через річку Тетерів, будиночок для апітерапії тощо. Є власна пасіка, коні, ведеться заготівля трав і сухофруктів. Там проводяться дитячі спортивно-мистецькі козацькі змагання, фольклорні свята календарного циклу, обрядів і вікових посвят; спортивні забави для дітей, майстер-класи з народних ремесл; туристичні та альптабори (у тому числі сплави на байдарках); кінні прогулянки, іпотерапія; оздоровчі семінари, тренінги для дорослих; школи виживання для дітей і дорослих; майстер-класи з оздоровчого харчування (випікання хліба на заквасці, виготовлення корисних солодоців тощо).

Садиба в Бердичеві відтворила на Житомирщині дух і кулінарні традиції Карпат, її назва «Карпатське село» (с. Червона Зірка Бердичівського району), що розташоване на півночі України, на Поліссі, на березі річки Гнилоп'ять. Тут зустрічаються чотири культури – українська, єврейська, російська та польська.

Українська садиба «Сила» (с. Кустин Бердичівський район) розташована на березі річки Гнилоп'ять, упритул до мальовничого лісу. Садиба перебуває в стані розбудови в етностилі. На території функціонують інстальована будівля української хати та альтанки для відпочинку на свіжому повітрі. До туристичних послуг тут відносять кулінарні тури, катання на конях, санях, організацію різноманітних свят, майстер-класи з приготування української їжі в печі. На території садиби розміщується колиба «Вулик» і справжній гуцульський будинок 1914 р., який знаходився в селі Снідавка Косівського району, що на горі Ігрець. У колибі «Вулик» організовуються різноманітні свята (до 70 осіб). Меню гуцульської колиби приємно здивує шанувальників кулінарного мистецтва фірмовими стравами з баранини. Пропонується катання на квадроциклі, на конях верхи, на возі, на санях, стрільба з лука, арбалета, риболовля, походи за грибами і ягодами, екскурсії до міста Бердичева (відвідання костелу Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії, костелу святої Варвари, єврейського кладовища).

Любарський район характеризується садибою що відома своєю нетрадиційною медициною - садиба родини нетрадиційних лікарів. Вони надають послуги з оздоровлення душі й тіла: масаж, духовні практики, апітерапію. Знаходиться вона на березі озера, там можна скупатися, покататися на човні, порибалити, побачити бобрів, поспілкуватися з мисливцями та рибалками.

Садиба «Над Случчю» (Любарський р-н, с. Гринівці (хутір Карань) розташована в мальовничому куточку Житомирщини біля річки Случ. Спокій, тиша та прекрасні пейзажі, можливість рибалки й «тихого» полювання дадуть змогу позбутися стресів, зняти втому й напруження, відновити здоров'я. У господарів є коза, можна за бажання подоїти, попити корисне молоко. Харчування – вирощеними на власному городі продуктами, екологічно чисте. Проживання в затишних 2- чи 3-місних номерах з усіма зручностями зробить відпочинок справді комфортним та наповнить тіло природною енергією. Поруч розташований кабінет лікаря народної й нетрадиційної медицини, де можна проконсультуватись або продіагностуватись, а також пройти сеанси мануальної терапії, фармакопунктури, краніосакральної терапії, біоенергоінформотерапії тощо.

«Володимирська садиба» Брусилівського р-н, с. Привороття. Це газифіковане

село з асфальтованими дорогами, де функціонують невелика церква, сільський музей, школа верхової їзди. «Володимирська садиба» розміщується на 50 сотках землі. Це великий двоповерховий будинок із садком, два маленькі будиночки для проживання гостей, лазня, дитячий майданчик, розплідник німецької вівчарки. Значна кількість різноманітних птахів і тварин (коні, вівці, кролі, кури, голуби) подарують незабутні хвилини радості відвідувачам садиби. Пропонується проживання, харчування, лазня, барбекю, уроки верхової їзди, катання на конях, квадроциклах, екскурсії на розплідник німецької вівчарки.

У 2000 р. поблизу села створено Святодухівський чоловічий монастир Київського патріархату. У монастирі зберігаються мощі великих святих: Пантелеймона Цілителя, Георгія Побідоносця, Ніни, Варвари та інших.

Садиба «Стара гребля» село Облитки Радомишльського району, розташована за 65 км від Житомира та за 115 км від Києва в екологічно чистому куточку Житомирщини – на мальовничому березі каскаду ставків на річці Пілямарка, на місці колишнього етнопоселення «Стара гребля». На території садиби облаштовані окремі місця для відпочинку, мангали для приготування їжі, тераса з каміном, будиночок на вуликах, альтанка на воді, є човни, спорядження для риболовлі. Садиба «Стара гребля» – зручне місце і для сімейного відпочинку, і для усамітнення, а також для влаштування родинних свят та невеликих корпоративів.

Пропонується змістовне дозвілля: – для розваг – катання на човні, походи за грибами і ягодами, збір лікарських трав, організація сезонного полювання, а взимку – лижні походи та катання на санчатах; – для самозбагачення – майстер-класи з бджільництва, лозоплетіння, садівництва, приготування етнічних страв із місцевих продуктів, пізнавальні прогулянки екологічними стежками; – для покращення самопочуття – сон у будиночку на вуликах, відпочинок під спів канарейок та просто насолода природою.

Садиба «Лідія» село Кропивенка Володарсько-Волинського району розташоване на правому березі річки Ірші, поблизу Іршанського водосховища. Місцевість цікава історичними, екологічними й геологічними пам'ятками: біля села можна побачити кропивенські кургани Х-XIII ст., колонії сірих чапел, гори-громуші, у річці водиться близько 120 видів риби. У селі є рибо-спортивна база, магазин та сільський пляж. У будинку господарів відведено 2 кімнати для відпочинку гостей. Господарі пропонують домашню сільську кухню, зимову та літню рибалку, походи за грибами, ягодами й лікарськими травами.

Поселення Родових маєтків в урочищі Тартак, що розташоване поблизу села Кам'янка, в урочищі Тартак (за 15 км від Житомира та за 150 км від Києва). Основними принципами створення поселення є бережливе ставлення до природи як материнського середовища, здоровий і тверезий спосіб життя, відродження традицій рідної землі. Господарі пропонують такі умови: гостини влітку (проживання переважно в туристичних наметах); групові екскурсії для ознайомлення з побутом та методами господарювання в садибах, органічним городництвом, будівництвом глиносолом'яних будівель; проведення семінарів і майстер-класів із народних ремесел («Писанкарство», «Вирізання ложок», «Лялька-мотанка», «Пошив традиційного народного вбрання», «Пошив шароварів» (м/к для чоловіків), «Батик», «Вишивка», «Плетіння кошиків», «Лозоплетіння», «Вироби із соломки», «Виготовлення обрядового Дідуха», та ін.

Екологічне поселення «Простір Любові» Новоград-Волинського району розташоване за 200 км від Києва та за 60 км від Житомира. Місця дивовижної

природної краси, річки Тня та Тенька, ландшафтні береги, ліси, долини. Колектив екопоселення «Простір Любові» сьогодні налічує 23 сім'ї (12 уже переїхали на постійне місцепроживання). Сім'ям виділено 22 га під родові помістя; 3 га займає духовно-просвітницький центр, 1 га – гостьовий центр, на базі якого будується школа. Діє Ноосферна школа, спортивний майданчик.

Успішно працює кооператив «Здоров'є», який забезпечує членів екопоселення чистою екологічною продукцією (молочною, медом, олією, яйцями, овочами тощо). Головна мета – створення простору для гармонійного розвитку людини. Поселення надає такі послуги: проживання в окремому будиночку на території гостьового центру (до 6 осіб); проживання в наметах на території екопоселення; екскурсії визначними історичними місцями цієї місцевості; участь у культурних святах поселення; семінари на теми «Нетрадиційна медицина» (система Рейкі), «Альтернативна школа» (Ноосферна за Вернадським), «Екобудівництво», «Альтернативна ЕКОноміка».

Комплекс «Ремісничий двір» (м. Житомир, вул. Богдана Хмельницького, 42). На околиці Житомира, у районі колишнього села Крошня, відомого із XVI ст., діє унікальний комплекс «Ремісничий двір». На території комплексу розміщується єдиний в Україні музей старовинного інструменту, що налічує понад 2000 оригінальних експонатів, діюча реконструкція давньої кузні XIX ст. та відпочинкова зона. Пропонується гостям затишна атмосфера в декількох альтанках, мангальний комплекс, вечірнє вогнище біля гойдалки, майстер-класи та багато цікавого. Можлива організація свят із професійними ведучими, живою музикою, фаєр-шоу тощо.

Усім зеленим садибам притаманні риси сільського зеленого туризму:

- а) рівновага між середовищем, економікою та соціальними аспектами;
- б) інтеграція туристичної діяльності з метою охорони природи й соціально-економічного життя;
- в) формування нового ставлення та поведінки як туристів, так і власників садиби;

г) використання суспільного й економічного потенціалу території. На сьогодні особливу роль у розвитку зеленого туризму відіграють маркетингові комунікації, тобто система просування продукту на ринку. Основним складником сучасних маркетингових комунікацій є Інтернет – глобальна комп'ютерна мережа. Після того, як клієнт підбирає саме ту продукцію, що найбільше відповідає його фінансовим можливостям і смакам, він має можливість замовити її в режимі он-лайн.

Варто зазначити, що на функціонування підприємства на ринку послуг сільського зеленого туризму, великою мірою впливають незалежні від нього чинники. Дослідження сфер ринкового оточення, його аналіз і пристосування підприємства до цих умов дають можливість фірмі здобути конкурентоспроможну позицію на ринку. Результати рейтингової оцінки об'єктів сільського зеленого туризму, що функціонують на ринку Житомирської області мають наступний вигляд (табл. 1).

Наведені дані свідчать, що найвищу рейтингову оцінку за показниками туристична значущість, доступність, стан збереження мають садиби сільського зеленого туризму, які розміщені у Коростишівському районі Житомирської області. Це – культурно-мистецький центр «Поліська хата» та екопростір «Тетерівський Кіш». Друге місце за результатами рейтингової оцінки (по 13 балів) мають садиби, що функціонують у Малинському (садиба «Полісся»),

Таблиця 1.

Рейтингова оцінка об'єктів сільського зеленого туризму Житомирської області [5]

Найменування туристичних ресурсів	Експертна оцінка			Загальний рейтинг
	Туристична значущість	Доступність	Стан збереження	
Культурно-мистецький центр «Поліська хата» (с. Городське, Коростишівський р.)	5	5	4	14
Екопростір «Тетерівський Кіш» (с. Городське, Коростишівський р-н)	5	5	4	14
Садиба «Шалє Софія» (с. Городське, Коростишівський р-н.)	3	5	4	12
Садиба «Полісся» (с. Рудня Воробівська, Малинський р-н)	4	4	5	13
Садиба «Вулик» (с. Лісове, Бердичівський р-н)	3	4	4	11
Садиба «Сила» (с. Кустин, Бердичівський р-н)	4	4	4	12
Садиба «Карпатське село» (с. Червона Зірка, Бердичівський р-н)	4	4	5	13
Садиба «Над Случною» (с. Гринівці, Любарський р-н)	3	4	4	11
«Володимирська садиба» (с. Привоття, Брусилівський р-н)	4	4	5	13
Хутір Брачки (с. Соболівка, Романівський р-н)	3	4	4	11
Садиба «Лідія» (с. Кропивенка, Хорошівський р-н)	3	4	4	11
Поселення Родових маєтків в урочищі Тартак (с. Кам'янка, Житомирський р-н)	4	4	4	12
Екологічне поселення «Простір Любові» (с. Лагульськ, Новоград-Волинський р-н.)	4	3	4	11
Всього	49	50	55	158
% використання	75	76	84	81 %

Брусилівському («Володимирська садиба») та Бердичівському (садиба «Карпатське село») районах.

В свою чергу, на розвиток ринку туристичних послуг сільського зеленого туризму також впливає низка факторів, а саме: демографічні зміни, матеріальний і соціальний стан населення, рівень освіти, тривалість відпустки, професійна зайнятість тощо. Існує чіткий зв'язок між тенденцією розвитку туризму, загальним економічним розвитком та особистими доходами громадян. Туристичний ринок дуже відчутний до змін в економіці. За стабільних цін зростання особистого споживання на 2,5 % збільшує витрати на туризм на 4 %, а зростання особистого споживання на 5 % збільшує ці витрати на 10 % [6]. На розвиток ринку послуг сільського зеленого туризму впливають як позитивні, так і негативні фактори, які пов'язані з політичною та соціально-економічною ситуацією в країні і в світі в цілому тощо (табл. 2).

Отже, Житомирська область має потужний туристичний потенціал, в тому числі для здійснення сільського зеленого туризму. Нині в області склалася сприятлива ситуація для сталого розвитку сільського туризму. Враховуючи не досить стабільну економічну ситуацію та вплив інших глобальних чинників, застосування нових форм господарювання в сільській місцевості сприяє покращенню соціально-економічного становища місцевих жителів.

Перспективи розвитку сільського зеленого туризму на Житомирщині є, проте не вистачає підтримки від держави. Якщо державна підтримка буде спрямована на популяризацію внутрішнього місцевого туризму, то, звичайно, буде розвиватись і ринок сільського зеленого туризму. Не вистачає соціальної реклами. Адже на сьогодні це велика перспектива – залучати людей до роботи, принести

Таблиця 2.

**Загальна характеристика ринку послуг сільського зеленого туризму в
Житомирській області в розрізі основних чинників впливу**

Чинник	Процеси, умови, явища
Соціально-економічний рівень	Підвищення життєвого рівня сільського населення; розвиток туристичної діяльності за рахунок пошуку нових альтернативних видів відпочинку; залучення додаткових джерел надходження фінансових ресурсів в сільськогосподарський сектор економіки за рахунок створення нових видів діяльності сільських господарств; розвиток соціальної інфраструктури та поліпшення благоустрою сільських населених пунктів.
Географічні, природно-кліматичні умови	Вигідне географічне розташування; сприятливі кліматичні умови; наявність мальовничих природних ландшафтів та сільської місцевості (сільськогосподарські, лісові, мисливські угіддя); різноманіття біологічних ресурсів території (флора і фауна).
Рівень розвитку матеріально-технічної бази та інфраструктури	Наявність мережі закладів проживання, харчування, відпочинку, садиб зеленого туризму; транспортна і торговельна інфраструктура; наявність спортивних, водних об'єктів для плавання, закладів дозвілля та відпочинку.
Культурно-історичні, пізнавальні особливості	Наявність туристичних та екскурсійних об'єктів (пам'ятки історії, архітектури, місця археологічних розкопок, музеї, видатні історичні особистості, пов'язані з даною територією).
Лікувально-оздоровні властивості території	Наявність лікувальних бальнеологічних ресурсів (мінеральні води і грязі) та природно-кліматичні особливості територій.
Національні та етнографічні особливості території	Наявність національних етнокультурних та побутових, релігійно-культових особливостей: традицій, звичаїв, обрядів, народних вірувань і ремесел, національних свят та етнографічних фестивалів.
Рівень гостинності населення і наявність необхідного досвіду організації туризму	Рівень доброзичливості та гостинності місцевого населення щодо туристів; рівень туристичного обслуговування у сфері сільського зеленого туризму; чистота та якість облаштування зелених садиб; гастрономічні особливості національної кухні в окремих районах області, а саме: харчування туристів традиційними національними стравами під час відпочинку та проведення фестивалів, конкурсів і свят; обізнаність суб'єктів, які надають послуги на ринку сільського зеленого туризму, з особливостями організації туристичної діяльності, так як всі вони переважно є членами Спілки сільського зеленого туризму України.
Основні види послуг, що пропонують турис-там та формують продукт сільського зеленого туризму Житомирської області	Основні послуги: розміщення, харчування, транспортування. Додаткові послуги: організація екскурсій та участі туристів у фестивалях, обрядах, дійствах, деяких сільськогосподарських роботах, навчання народним промислам, збирання трав та ягід, пікніки, піші, кінні, велосипедні прогулянки, мисливство, рибацтво, оренда човнів та деякого іншого спортивного спорядження для активного відпочинку на природі (велосипеди, намети, квадроцикли та ін.) тощо.
Стан попиту на продукти сільського зеленого туризму	Зростання попиту міського населення на відпочинок у сільській місцевості; високий рівень екологічного забруднення міської місцевості; повернення суспільства до національної самобутності, прагнення до вивчення краєзнавства і національно-етнічних особливостей та народних традицій; розвиток туризму як виду економічної діяльності малого бізнесу та приватного підприємництва в сільській місцевості; вдале поєднання відпочинку й активної діяльності; прагнення наближення життєвого середовища суспільства до природи.

в село кошти та дати людям можливість заробляти своєю працею. Екологічна продукція, яка вирощується, може використовуватися житомирцями, які живуть у місті та не мають можливості споживати свіже молоко й екологічно чисті продукти.

Висновки і перспективи дослідження. В якості висновку, варто зазначити, що на ринку туристичних послуг особливої популярності набувають види туризму, які не потребують значних інвестиційних ресурсів, але мають швидкий термін окупності капіталу, зокрема: сільський зелений туризм тощо. Крім того, специфіка цього виду туристичної активності відповідає концепції сталого розвитку, основні принципи якої спрямовані на забезпечення економічного зростання територій, справедливий розподіл отриманих результатів, розвиток людського потенціалу і раціональне природокористування, збереження та відновлення навколишнього середовища для майбутніх поколінь, що є актуальним як для України в цілому, так і для Житомирської області зокрема. Ринок послуг сільського зеленого туризму існує

в Житомирській області існує, а туристичні продукти дедалі набувають більшої популярності як у жителів області, так і туристів з інших регіонів та країн. Із зростанням кількості об'єктів сільського зеленого туризму збільшується і рівень попиту на їх туристичні продукти.

1. Якобчук В.П. Управління територіальними громадами в умовах інтелектуалізації економіки / В.П. Якобчук, С.В. Тищенко, О.В. Захарина // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2018. – № 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журналу: URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/>.
2. Стратегія розвитку сфери туризму та курортів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249826501>.
3. Финогеев Б.Л., Гордецкая Н.Н. Сельский туризм, ремесла и художественные промыслы. Симферополь: Сонат, 2003. – 167 с.
4. Демографічний паспорт – Україна. 2. Чисельність і склад населення. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/statfile1_c_files/pasport.files/pasport/18_uk.htm#0201.
5. Проект стратегії розвитку туризму в Житомирській області. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://oda.zt.gov.ua/images/golovna/doshka_ogoloshen/strategiya-kultura.pdf.
6. Булах Т.М. Сільський туризм як перспективний напрям для соціально-економічного розвитку села / Т.М. Булах // Формування ринкових відносин в Україні. – 2014. – № 11. – С. 143-149.
7. Пітюлич М., Михайлюк І. Особливості функціонування сільського туризму в Україні та досвід європейських країн. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Економіка». 2011. – Вип. 33. – Ч. 3. – С. 154-158.
8. Пітюлич М., Михайлюк І. Особливості функціонування сільського туризму в Україні та досвід європейських країн. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Економіка». 2011. – Вип. 33. – Ч. 3. – С. 154-158.
9. Горішевський П.В. Сільський зелений туризм: організація гостинності на селі: підручник / П.В. Горішевський, В.П. Васильєв, Ю.В. Зін'юк. – Івано-Франківськ: Місто-Н, 2011. – 148 с.
10. Биркович В.І. Сільський зелений туризм – пріоритет розвитку туристичної галузі України / В.І. Биркович // Стратегічні пріоритети: Науково-аналітичний щоквартальний збірник. – 2014. – № 1 (6). – С.138-144.
1. Jakobchuk V.P. Upravlinnja terytorial'nymy gromadamy v umovah intelektualizacii' ekonomiky / V.P. Jakobchuk, S.V. Tyshhenko, O.V. Zaharyna // Derzhavne upravlinnja: udoskonalennja ta rozvytok. –2018. – № 3. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu do zhurnal: URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/>.
2. Strategija rozvytku sfery turyzmu ta kurortiv [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249826501>.
3. Fynogeev B.L., Gordeckaja N.N. Sel'skyj turyzm, remesla y hudozhestvennye promysly. Symferopol': Sonat, 2003. – 167 s.
4. Demografichnyj pasport – Ukrai'na. 2. Chysel'nist' i sklad naseleennja. [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/statfile1_c_files/pasport.files/pasport/18_uk.htm#0201.
5. Proekt strategii' rozvytku turyzmu v Zhytomyrs'kij oblasti. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://oda.zt.gov.ua/images/golovna/doshka_ogoloshen/strategiya-kultura.pdf.
6. Bulah T.M. Sil'skyj turyzm jak perspektyvnyj naprjam dlja social'no-ekonomichnogo rozvytku sela / T.M. Bulah // Formuvannja rynkovyh vidnosyn v Ukrai'ni. – 2014. – № 11. – S. 143-149.
7. Pitjulych M., Myhajljuk I. Osoblyvosti funkcionuvannja sil'skogo turyzmu v Ukrai'ni ta dosvid jevropejs'kyh krai'n. Naukovyj visnyk Uzhgorods'kogo nacional'nogo universytetu. Serija «Ekonomika». 2011. – Vyp. 33. – Ch. 3. – S. 154-158.
8. Pitjulych M., Myhajljuk I. Osoblyvosti funkcionuvannja sil'skogo turyzmu v Ukrai'ni ta dosvid jevropejs'kyh krai'n. Naukovyj visnyk Uzhgorods'kogo nacional'nogo universytetu. Serija «Ekonomika». 2011. – Vyp. 33. – Ch. 3. – S. 154-158.
9. Gorishevs'kyj P.V. Sil'skyj zelenyj turyzm: organizacija gostynnosti na seli: pidruchnyk / P.V. Gorishevs'kyj, V.P. Vasyl'jev, Ju.V. Zin'ko. – Ivano-Frankivs'k: Misto-N, 2011. – 148 s.
10. Byrkovych V.I. Sil'skyj zelenyj turyzm – priorytet rozvytku turystychnoi' galuzi Ukrai'ny / V.I. Byrkovych // Strategichni priorytety: Naukovo-analitychnyj shhokvartal'nyj zbirnyk. – 2014. – №1 (6). – S.138-144.

Подано до редакції 11.02.2019

Рецензент – кандидат географічних наук Л.М. Кирилюк

УДК 911.3

Денисик О.О.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Рекреаційні осередки в структурі рекреаційних ландшафтних систем Поділля

Розглянуто роль та значення рекреаційних осередків у процесі формування та структури рекреаційних ландшафтно-інженерних систем Поділля. За модельний регіон взято територію Хмельницької рекреаційної ландшафтно-інженерної системи у Вінницькій області. Зазначено, що ця рекреаційна система має складну структуру, зокрема типологічну. Тут виокремлюються рекреаційні смуги, місцевості й урочища, однак доцільним є дослідження Хмельницької рекреаційно-ландшафтної системи у процесі пізнання наявних тут рекреаційних мікро- і мезоосередків. У межах Хмельницької рекреаційної системи зхарактеризовано чотири рекреаційні осередки. Вони дають можливість не лише визначити сучасний стан зазначеної рекреаційної системи, але й розробити реальні заходи щодо розвитку в ній несприятливих процесів та можливостей їх оптимізації. Результати таких досліджень можна використовувати у процесі розробки регіональних проектів раціонального природокористування.

Ключові слова: рекреаційна ландшафтно-інженерна система, Хмельник, Поділля, рекреаційний осередок, різноманіття, оптимізація.

Denysyk O.O. Recreational centers in the structure of the recreational landscape systems in Podolia. The role and significance of recreational centers in the process of formation and structure of recreational land-engineering systems of Podillia are considered. The Khmelnytsky recreational landscape-engineering system in the Vinnytsia region is taken as model region. It is noted that this recreational system has a complex structure, in particular typological. Here, recreational lanes, terrain and tracts are singled out, but it is expedient to study the Khmelnytsky recreation and landscape system in the process of learning the recreational micro and meso cells present here. Within the Khmelnytsky recreational system, we characterized four recreational centers. They give an opportunity not only to determine the current state of the specified recreational system, but also to develop real measures for the development of adverse processes and opportunities for their optimization. The results of such research can be used in the process of developing regional projects of rational nature management.

Key words: recreational landscape-engineering system, Khmelnik, Podillya, recreational center, diversity, optimization.

Наявність проблеми. Упродовж другої половини XX і початку XXI ст. неконтрольований процес антропогенізації природного середовища призводить до аномально швидких змін структурної організації геокомпонентів і ландшафтних комплексів та взаємозв'язків між ними. Як результат, активно формується ландшафтно і екологічно дестабілізоване навколишнє середовище. У цьому середовищі інтенсивно розвиваються антропогенні мікро-, мезо- і макроосередки [2], серед яких постійно зростає роль та значення рекреаційних. Під рекреаційним осередком розуміємо структуру, що формуються і функціонують під впливом рекреаційної діяльності людей і в умовах для цього придатних. Рекреаційний осередок – один із типів антропогенних осередків. Пізнання процесів і явищ, що відбуваються в рекреаційних осередках, є перспективним. Вони дають можливість корегувати стан рекреаційного середовища і передбачати та обґрунтовувати можливі заходи оптимізації небажаних процесів та явищ на початкових стадіях їх розвитку.

Аналіз попередніх досліджень. Активне пізнання антропогенних осередків й, особливо, осередкових процесів, розпочалося лише з другої половини XX ст. Ці дослідження були близькими до пізнання суті рекреаційних осередків та процесів, що розвиваються в них тому, що проводились переважно у

прибережних смугах морів та басейнах річкових систем де формування рекреаційних мікросередків проходить найбільш активно. Досліджень безпосередньо рекреаційних осередків зовсім мало. Лише в окремих публікаціях їх інколи характеризують, однак не виділяють як рекреаційні осередки.

Процеси і явища в ландшафтах загалом вивчали А.А. Григорьев, Г.Е. Гришанков, П.Г. Шищенко, В.М. Петлін, І.І. Дедю та ін. Наведений аналіз показує, що попередні дослідження стосуються, переважно, процесів і явищ в антропогенних осередках загалом; в рекреаційних розглянуто лише частково.

Мета дослідження – розглянути різноманіття рекреаційних осередків в структурі ландшафтно-інженерних рекреаційних систем Поділля.

Результати дослідження. Поділля – регіон стародавнього заселення, різноманітного й активного освоєння природних ресурсів та, як результат, антропогенізації натуральних ландшафтів. На початку ХХІ ст. для Поділля характерний високий ступінь концентрації населення (80-95 осіб на 1 км. кв.), розораності (60-65% території), незначна лісистість (13-15%), зарегульованість річкових систем і невелика кількість заповідних (5-9%) територій.

У просторовому відношенні Поділля розташоване у лісополі України. Для рекреаційного освоєння сприятливими тут є кліматичні, водні й лісові ресурси. Це сприяло його активному рекреаційному освоєнню з ХVІІІ ст. Рекреаційне освоєння Поділля проходить нерівномірно, однак не призупинялось навіть під час війн. На початку ХХІ ст. Поділля поступово набуває статусу одного з популярних рекреаційних регіонів України і близького зарубіжжя. Зараз тут формуються потужний територіально-рекреаційний комплекс з багатими природними і оригінальними суспільно-історичними рекреаційними ресурсами та регіональною інфраструктурою. З ландшафтознавчого погляду цей комплекс представлений рекреаційними ландшафтно-інженерними системами різного таксономічного рангу і статусу. В свою чергу рекреаційні ландшафтно інженерні системи формуються на основі рекреаційних мікро-, мезо- і макроосередків та рекреаційних геоекотонів (останні потребують окремого дослідження).

Різнноманіття та широке розповсюдження рекреаційних осередків та геоекотонів [1, 2] і формування на їх основі не лише рекреаційних ландшафтно-інженерних систем, але й рекреаційних ландшафтів Поділля загалом, дає можливість дослідити їх територіальні відміни й виокремити своєрідні структури – рекреаційні смуги.

Просторове поширення цих рекреаційних структур, зокрема їх підвищена концентрація, спостерігається у найбільш динамічних або антропогенізованих ландшафтних структурах. У процесі польових ландшафтознавчих досліджень встановлено, що у межах Подільського Побужжя такими є безпосередньо долинно-річковий ландшафт. У його межах формуються своєрідні рекреаційні смуги, тісно взаємопов'язані з відповідними типами місцевостей. Так, на основі річища, заплави і фрагментарно першої тераси складається своєрідна прирічково-долинна смуга, де функціонують і розвиваються рекреаційні осередки та геоекотони, а потім зароджуються рекреаційні урочища, місцевості та ландшафти (рис. 1).

Друга смуга, переважно рекреаційних осередків – у меншій мірі геоекотонів і лише зрідка рекреаційних ландшафтів – створюється у межах другої і третьої терас і схилових місцевостей. Формування рекреаційних структур тут проходить повільно, а їх кількість у 2,5-3,5 разів менша, ніж у прирічково-долинній смузі. Якщо у прирічково-долинній смузі рекреаційні структури є

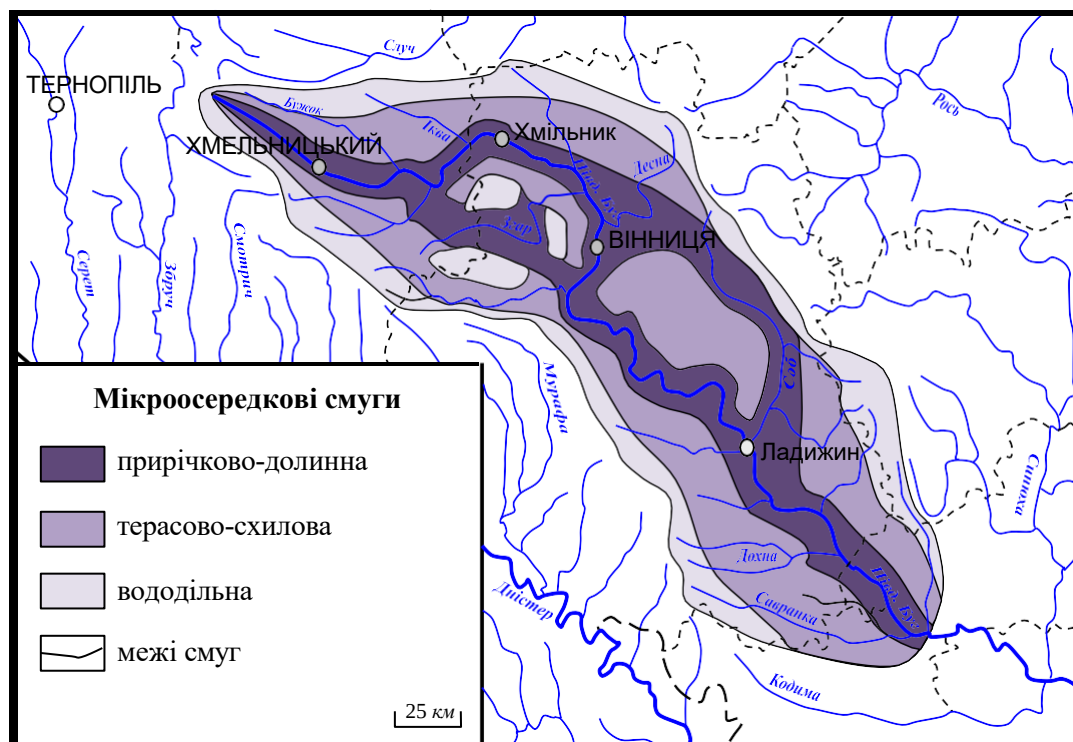

Рис. 1. Просторове розташування рекреаційних осередкових смуг Подільського Побужжя [2]

фоновими, то у терасово-схильній вони охоплюють значні за площею ділянки або розташовані фрагментарно.

Третя – вододільна смуга – рекреаційних осередків охоплює плакори і вододіли. Рекреаційні осередки, а тим більше геоекотони, тут формуються рідко, їх площі незначні і представлені вони, переважно, тимчасовими (однододенними) мікроосередками відпочинку біля джерел, лощинних ставків, мальовничих узлісь тощо (рис. 1).

Розвиток рекреаційних осередків у прирічковій смузі Південного Бугу найбільш активно спостерігається на чотирьох виокремлених ділянках: Хмельницькій – на базі радонових вод; Вінницькій – основа приміська зона; Печеро-Сокілецькій – каскади порогів; Ладизинській – на базі найбільшого на Середньому Побужжі водосховища. Рекреаційні структури тут формують складні, активно функціонуючі і перспективні макроосередки. Розглянемо детальніше Хмельницький рекреаційний район [2, 3], що базується на функціонуванні Хмельницької рекреаційної ландшафтно-інженерної системи. У складі цієї системи можна виокремити 4 рекреаційних осередків.

Планувальна структура курорту складається з чотирьох санаторно-курортних зон, які розвиваються в системі існуючих міських зв'язків.

Перший – острівна частина курорту. Другий склався на базі центрального військового клінічного санаторію «Хмельник», займає територію на південь від р. Південний Буг. Третій та четвертий комплекси розташовані з двох сторін вулиці Курортної у південній частині міста.

Тепер у межах курортно-рекреаційної зони функціонує три санаторно-курортні заклади:

- санаторій «Поділля» на 610 місць;
- клінічний санаторій «Хмільник» на 880 місць;
- санаторій «Березовий гай» на 100 місць.

Другий, уздовж вулиці Курортної дисперсно розташовані окремі установи і підприємства обслуговування: ринок продтоварів, ресторан «Лісний» (на 120 місць), ресторан (100 місць) та магазин «Дежавю», кафе «У Марічки», кафе «Вікторія» (80 місць), кафе «Ягуар» (30 місць), павільйон «Барвінок». Усього заклади торгівлі мають 265 м² торгової площі, а заклади харчування ємність у 574 місць.

Третій, ділянка Острівна, з якої починався курорт, не має затверджених експлуатаційних запасів. Ця ділянка (відкрита в 1953 році) містила раніше унікальні води, зокрема вуглекислі радонові води з вмістом вугільної кислоти 540 - 650 мг/дм³ при вмісті радону 593 - 667 Бк/дм³. Однак за минулі десятиріччя в результаті неконтрольованого використання вод змінився їх газовий, сольовий склад та мінералізація, що зумовило погіршення бальнеологічних якостей води. Проте води використовуються санаторіями та лікарнями курорту. Ситуація потребує проведення ґрунтового вивчення причин зниження якості вод при обмеженні їх використання, а також підрахунку запасів. Альтернативою для їх використання в санаторіях можуть бути води Голодківської ділянки.

Разом для курорту Хмільник затверджені експлуатаційні запаси в кількості 3847 м³/добу. Потреба курорту в мінеральних радонових водах становить близько 3000 м³/добу, а загальний видобуток води на всіх ділянках з затвердженими запасами становить 710,2 м³/добу, тобто 18% всіх експлуатаційних запасів. Таким чином, запаси бальнеологічних ресурсів є не лише достатніми для нормального ресурсного забезпечення курорту, а створюють передумови для його розширення.

Четвертий, лікувальні торфові грязі *Войтовецького* родовища – це торфовище в заплаві р. Хвоста шириною 70 - 600 м і довжиною 14 км. Ділянка, яка експлуатується для лікувальних потреб, розташована на схід від с. Жданівка і має площу 1,5 га. Загальна товщина торфу 10,1 м (середня в межах експлуатаційної ділянки - 6,1 м). Грязі відносяться до типу торфових прісноводних високозольних, з мінералізацією менше 1 г/дм³. Санітарно-бактеріологічний стан грязей задовільний. Експлуатаційні запаси родовища в кількості 88 тис. м³ («Укргеокаптажмінвод», 1979 р.) відносяться до категорії лікувальних (Постанова КМ України №1449 від 11.12.1996) і використовуються для аплікацій в грязелікарні курорту. Ресурс грязей має перспективу для забезпечення потреб курорту Хмільник і надалі (дорозвідка Войтовецького родовища, вивчення сусідніх родовищ, організація регенерації використаних грязей).

Висновки. Рекреаційні ландшафти будь-якого регіону України, зокрема і Поділля, мають свою структуру: регіональну – рекреаційний округ, район, підрайон; типологічну – рекреаційна смуга, місцевість, ділянка, урочище та ін. Крім цього, в структурі рекреаційних ландшафтів за особливостями впливу на їх розвиток техніки, доцільно виділяти три їх групи: власне рекреаційні ландшафти, ландшафтно-інженерні та ландшафтно-техногенні рекреаційні системи. Кожна із виокремлених груп має свою структуру яку формують рекреаційні мікро-, макро- і мезоосередки. Їх співвідношення різне, однак рекреаційні осередки реально відображають не лише структуру, зокрема ландшафтно-інженерних рекреаційних систем, але й їх сучасний стан, розвиток негативних процесів і явищ, що дає можливість своєчасно реагувати на їх прояв та розробляти оптимізаційні заходи. Подальше пізнання осередкової структури рекреаційних ландшафтно-інженерних

систем є перспективним, а його результати можна використовувати при розробці регіональних схем і проектів раціонального природокористування, особливо рекреаційних.

1. Денисик Г.І., Воловик В.М. Рекреаційні ландшафти Поділля. – Вінниця: Твори, 2017, 248 с.
 2. Денисик Б.Г. Регіональні аспекти туристсько-рекреаційного природокористування / А.В. Гудзевич, В.Є. Любченко, Б.Г. Денисик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2018. Вип. 30. № 1-2. – С. 43-51.
 3. Швець О.О. З історії формування рекреаційних систем Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2016. Вип. 28, № 1-2. – С. 222-226.
-
1. Denisik G.I., Volovik V.M. Rekreatsiyni landshafti Podillya. – Vinnitsya: Tvor, 2017. 248 s.
 2. Denisik B.G. Regionalni aspekti turistsko-rekreatsiynogo priroдокoristuvannya / A.V. Gudzevich, V.E. Lyubchenko, B.G. Denisik // Naukovi zapiski Vinnitskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu im. M. Kotsyubinskogo. Seriya: Geografiya. – Vinnitsya, 2018. Vip. 30. # 1-2. S. 43-51.
 3. Shvets O.O. Z Istroy formuvannya rekreatsiynih sistem Podillya // Naukovi zapiski Vinnitskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu im. M. Kotsyubinskogo. Seriya: Geografiya. – Vinnitsya, 2016. Vip. 28, # 1-2. – S. 222-226.

Подано до редакції 21.01.2019

Рецензент – кандидат географічних наук І.М. Война

УДК 553.041

Балега А.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Державна політика в сфері освітньо-наукового супроводу геологічного вивчення та використання надр в Україні

У статті досліджено місце та роль інституцій галузевої компетенції та міжгалузевих інституцій спеціальної компетенції в частині науково-освітнього супроводу геологічного вивчення та використання надр як частини державних заходів щодо реалізації політики в сфері надрокористування. Визначено обсяги фінансування науково-дослідних робіт в структурі Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази до 2030 року. Підготовка фахівців та наукових кадрів в геологічній галузі здійснюється за державним замовленням, де замовником виступає Міністерство освіти і науки України (МОН) та Національна академія наук України (НАН). Проведений аналіз динаміки випуску кадрів геологічного напрямку засвідчив, що даний показник в період з 2016 року по 2018 рік має стійку тенденцію до зменшення, як результат недостатньої уваги профільного галузевого органу виконавчої влади до питань науково-кадрового забезпечення геологічної галузі. Шляхом аналізу бюджетних програм встановлено, що профільним Міністерством екології та природних ресурсів не забезпечується фінансування підготовки наукових кадрів в сфері геології, така підготовка здійснюється в сфері екології та природних ресурсів та природоохоронної діяльності. Виконання наукових досліджень в сфері геологічного вивчення, використання, відтворення та охорони надр відбуваються галузевими інституціями – установами та організаціями, що входять в сферу управління Державної служби геології та надр України (Держгеонадр) та міжгалузевими інституціями спеціальної компетенції – вищими навчальними закладами, установами, що підпорядковані МОН України та інститутами НАН України. Науково-дослідні роботи, замовником яких є Держгеонадр, затверджуються рішенням Науково-технічної ради Держгеонадр, з врахуванням завдань та обсягів фінансування, що визначені Програмою МСБ до 2030 року. Перелік наукових проєктів, замовником яких є МОН України, затверджується наказом за результатами конкурсного відбору. Досліджено активність ВНЗ та наукових установ щодо участі у конкурсі на виконання таких досліджень. Встановлено, що така активність має тенденцію до спадання, що пояснюється намаганнями ВНЗ подавати проєкти більш високої якості з точки зору наукової складової. Для підвищення рівня виконання досліджень геологічного напрямку, ефективного та раціонального використання державних коштів надано рекомендації щодо законодавчого закріплення порядку погодження фінансування таких робіт між МОН України та Державної служби геології та надр.

Ключові слова: підготовка геологічних кадрів, державне замовлення, фінансування, науково-дослідні роботи, наукові секції, конкурс проєктів.

Balega A.V. State policy in the field of educational and scientific support of geological study and use of subsoil in Ukraine. The place and role of institutions of branch competence and inter-branch institutions of special competence in providing scientific and educational support for geological study and use of subsoil are investigated. It is determined that the training of specialists and scientists in the geological field is carried out under state orders, where the customer is the Ministry of Education and Science of Ukraine (MES) and the National Academy of Sciences of Ukraine (NAS). The Ministry of Ecology and Natural Resources does not provide financing for the training of scientific personnel in the field of geology, such training is carried out in the field of ecology and natural resources and environmental activities. List of branches and specialties, which are trained specialists in the geological profile is systematized. An analysis of the dynamics of the training of geological personnel was made. The number of graduates of the geological direction in the period from 2016 to 2018 decreased. This reduction is the result of the lack of participation of the relevant geological department. Geological research, funded by the Ministry of Education and Science of Ukraine, is carried out by universities and scientific institutions on a competitive basis. The activity of universities and scientific institutions for participation in the competition for geological research has been researched. The reason for the low activity of submitting geological projects is the efforts of universities to submit projects of high scientific

quality. It was investigated that the number of applied projects prevails. Recommendations were made for approval by the law of the procedure for approval of financing of such works between the Ministry of Education and Science of Ukraine and the State Service of Geology and Mineral Resources of Ukraine to increase the level of geological research, efficient and rational use of public funds.

Key words: preparation of geological personnel, state order, financing, research projects, scientific sections, project competition.

Постановка проблеми. Комплексна оцінка ефективності управління та реалізації політики в сфері геологічного вивчення, охорони, відтворення та використання надр в Україні повинна передбачати не тільки оцінку дієвості інституцій галузевої компетенції, таких як Міністерство екології та природних ресурсів та Державна служба геології та надр, але й оцінку роботи міжгалузевих інституцій спеціальної компетенції в частині науково-освітнього супроводу, таких як вищі навчальні заклади та наукові установи Міністерства освіти і науки України. На сьогодні, профільне Міністерство екології та природних ресурсів не забезпечує фінансування та державне замовлення щодо підготовки кадрів геологічного профілю. Таке державне замовлення забезпечується Міністерством освіти і науки України та Національною академією наук України. Обсяг державного замовлення на підготовку кадрів геологічної галузі визначається відповідно до затверджених індикативних показників, а обсяг фінансування досліджень в сфері геологічного вивчення надр визначається на конкурсних засадах відповідно до норм чинного законодавства. Обсяг конкурсних заявок на фінансування наукових досліджень в сфері геологічного вивчення, охорони, відтворення та використання надр має тенденцію до зменшення в результаті зниження активності ВНЗ щодо підготовки проектів в даній галузі знань. Втрата пріоритетності державного замовлення на підготовку кадрів геологічної сфери є наслідком зменшення державного замовлення на підготовку таких кадрів.

Метою дослідження є аналіз ролі інституцій галузевої компетенції та міжгалузевих інституцій спеціальної компетенції в реалізації державної політики в сфері освітньо-наукового супроводу геологічного вивчення надр в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Консолідоване державне замовлення на підготовку кадрів за всіма галузями знань відображено в постановах Кабінету Міністрів України, що затверджуються щорічно [5, 6, 7], але обсяг державного замовлення на підготовку кадрів саме для забезпечення потреб геологічної галузі не досліджується.

Рівень підготовки наукових проектів в сфері геологічного вивчення та використання надр щорічно відображено виключно в наказах МОН України щодо затвердження експертних оцінок проектів фундаментальних і прикладних досліджень та науково-технічних (експериментальних) розробок [9, 14, 15]. Інформація щодо обсягів фінансування проектів визначена в тематичних планах ВНЗ, які не обов'язкові для публікування та поширення в системі Інтернет. Стан виконання завдань та досягнення цілей, визначених в технічних завданнях наукових досліджень, визначає МОН після відповідного рішення наукової або вченої ради ВНЗ (наукової установи). Такі рішення не є публічними і не систематизуються МОН за окремими галузями знань. Тематичний план виконання науково-дослідних робіт, замовником яких є профільне відомство Держгеонадр, також не є публічним та обсяги його фінансування не відображені в напрямках фінансування паспорту бюджетної програми КПКВ 2404020 «Розвиток мінерально-сировинної бази», хоча виконання наукового супроводу

геологорозвідувальних робіт визначено в завданнях вищезгаданого документу.

Виділення раніше не вирішених частини проблем. Обсяг державного замовлення на підготовку кадрів для потреб геологічної галузі щорічно знижується, при незначному зниженні показника загального державного замовлення. Така ситуація може бути пояснена тим, що участь у поданні обґрунтованої потреби в державному замовленні кадрів геологічного напрямку профільне міністерство та центральний орган виконавчої влади в сфері геологічного вивчення, охорони та використання надр не приймає, а така потреба формується МОН України. Профільне Міністерство екології та природних ресурсів не забезпечує фінансування та підготовку кадрів геологічного напрямку, а в свою чергу забезпечує таку підготовку наукових кадрів за напрямом екологія та природоохоронна діяльність.

Рівень підготовки, перелік та якість наукових досліджень в ВНЗ та наукових установах в галузі геологічного вивчення, використання, відтворення та охорони надр в Україні контролюються виключно МОН України. Прийняття рішень щодо такого фінансування не погоджується з профільним центральним органом виконавчої влади Держгеонадра, який відповідно до Положення [16] веде облік робіт і досліджень, пов'язаних з геологічним вивченням надр, здійснює проведення фундаментальних та прикладних наукових досліджень, пов'язаних з розробленням та впровадженням у виробництво наукових і методичних основ прогнозування, пошук та розвідку родовищ корисних копалин, прогнозування змін геологічного середовища та інших потреб геологічного вивчення надр. Така ситуація призводить до можливості дублювання предмету та об'єкту дослідження науково-дослідних робіт, що виконуються різними державними інституціями та фінансуються державним коштом в рамках різних бюджетних програм, що фактично може розглядатися як порушення бюджетного законодавства.

Основні результати дослідження. Державна політика в сфері освітньо-наукового супроводу геологічного вивчення та використання надр в Україні реалізується через галузеві інституції спеціальної компетенції – Державну службу геології та надр та міжгалузеві інституції спеціальної компетенції – Міністерство освіти і науки України та Національну академію наук України.

Виконання досліджень в сфері геологічного вивчення, використання, відтворення та охорони надр в рамках системи галузевих інституцій здійснюється установами та організаціями, що входять до сфери управління Держгеонадр в рамках виконання бюджетної програми КПКВ 2404020 «Розвиток мінерально-сировинної бази». Одним із завдань, що визначені паспортом вищевказаної бюджетної програми, є забезпечення наукового супроводження геологорозвідувальних робіт.

Загалом Програмо розвитку МСБ до 20130 року передбачено фінансування науково-дослідних робіт в розмірі 1004,65 млн. грн., в тому числі 2011-2012 рік (1етап Програми) -66 млн. грн. або 7%, 2013-2020 рік (2 етап) – 344,55 млн. грн. або 34%, 2021-2030 рік – 594,11 млн. грн. або 59%. Загалом обсяг фінансування науково-дослідних робіт складає 3,84% в структурі загального обсягу фінансування Програми розвитку МСБ до 2030 року.

Відповідно до протоколів Науково-технічної ради Держгеонадр в 2017 році було заплановано виконання 21 науково-дослідної роботи, 5 з яких планувалось завершити і лише 1 впровадити. В 2018 році планувалось виконання 15 науково-дослідних робіт, 4 з яких планувалось завершити і лише 1 впровадити.

Станом на кінець 3 кварталу 2018 року за результатами тендерних процедур через електронну систему державних закупівель було здійснено закупівля робіт на розвиток МСБ на загальну суму 94,0 млн. грн., з яких відповідно до плану виконання робіт, що передбачений договорами, майже 25%, що складає 23,0 млн. грн., повинно бути спрямовано на проведення тематичних робіт та досліджень [1].

Фінансування підготовки наукових кадрів в сфері геології профільним Міністерством екології та природних ресурсів не здійснюється. Хоча таке фінансування передбачено для підготовки аспірантів в сфері екології та природних ресурсів та природоохоронній діяльності. В рамках двох бюджетних програм в 2018 році передбачалось підготовка 16 аспірантів на 923,7 тис. грн., в 2017 році – 17 аспірантів на 676,1 тис. грн.

Державне замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів геологічного напрямку формується відповідно до чинного законодавства [20] кожного року з затвердженням відповідних обсягів прийому та випуску [5, 6, 7]. Для формування державного замовлення враховуються такі показники: попит та пропозиція робочої сили на ринку праці за видами економічної діяльності та професіями; чисельність зареєстрованих безробітних за професіями; кількість випускників ВНЗ, що звернулися за сприянням у працевлаштуванні; кількості працюючих пенсіонерів; кількості працюючих осіб перед пенсійного віку; чисельності осіб, зайнятих в економіці за видами економічної діяльності; рівня економічної активності за віковими групами, показників руху робочої сили, показників народжуваності, смертності; обсягів та індексів валового внутрішнього продукту, обсягу капітальних інвестицій; показників впровадження інновацій; рентабельності операційної діяльності; чистого експорту та інші [17].

Фінансування державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних кадрів в геологічній сфері відбувається в рамках бюджетних програм, головним розпорядниками яких є Міністерство освіти і науки України (МОН) та Національна академія наук України (НАН).

В основу вибірки галузей знань та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка геологічних кадрів, було покладено норми чинного законодавства [4] в частині цілей для яких надаються надра у користування, а саме: геологічного вивчення, в тому числі дослідно-промислової розробки родовищ корисних копалин; видобування корисних копалин; будівництва та експлуатації підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, у тому числі споруд для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин та матеріалів; створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове та культурне значення; виконання робіт, передбачених угодою про розподіл продукції.

Підготовка та випуск фахівців в геологічній сфері відбувається за такими освітньо-кваліфікаційними рівнями (ОКР) як молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр. Державне замовлення на підготовку наукових кадрів в сфері геології здійснюється в рамках аспірантури та докторантури. Замовником кадрів в геологічній сфері за ОКР молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст та магістр є МОН, а замовником наукових кадрів в межах аспірантури та докторантури є НАН та МОН. Підготовка фахівців в геологічній сфері здійснюється за такими галузями знань: науки про землю, виробництво та технології, природничі науки, розробка корисних копалин, машинобудування та матеріалообробка. Підготовка наукових кадрів здійснюється за галуззю науки – геологічні науки (рис. 1).

Аналіз динаміки підготовки кадрів слід проводити саме за показником

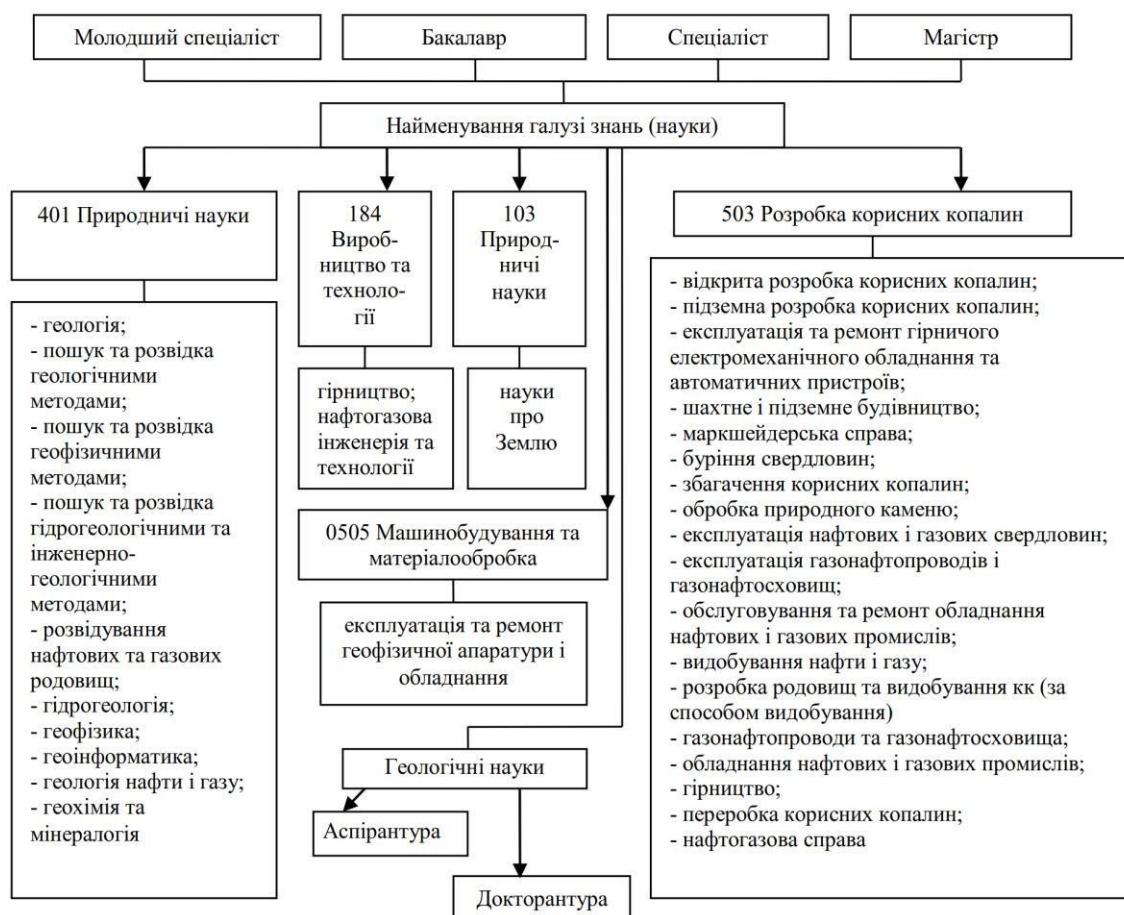

Рис. 1. Випуск фахівців геологічного профілю за ступенем вищої освіти та науковим ступенем

випуску, як такого, який реально відображає кількість підготовлених фахівців в геологічній сфері. Всього в 2016 році було підготовлено 4236 фахівців в геологічній сфері, що складає 1,74% від загального державного замовлення, в 2017 році – 3553 фахівця або 1,44% від загального державного замовлення, в 2018 році – 2960 фахівців, що складає 1,32% від загального державного замовлення. Така динаміка свідчить про те, що при загальному зменшенні державного замовлення, обсяг такого замовлення саме фахівців в геологічній сфері залишається відносно нестабільним і має тенденцію до поступового зменшення. Так, обсяг державного замовлення в цілому на випуск в 2018 році відносно 2016 року зменшився на 7,6%, при зменшенні відповідного показника на підготовку кадрів в геологічній сфері на 30,1%. В період з 2016 року по 2018 рік за державним замовленням на випуск кадрів в геологічній сфері було підготовлено 4213 молодших спеціалістів, що складає 39,3% від загального обсягу випуску в даній галузі, 4468 бакалаврів або 41,5%, 627 спеціалістів або 5,8%, 1304 магістра або 12,1%, 128 аспірантів або 1,2%, 9 докторантів або 0,1% відповідно.

Аналіз динаміки підготовки кадрів (табл. 1) слід проводити саме за показником випуску, як такого, який реально відображає кількість підготовлених фахівців в геологічній сфері. Всього в 2016 році було підготовлено 4236 фахівців в геологічній сфері, що складає 1,74% від загального державного замовлення, в 2017 році – 3553 фахівця або 1,44% від загального державного замовлення, в 2018 році –

Таблиця 1

**Динаміка випуску фахівців геологічного профілю за ступенем вищої освіти
в період з 2016 до 2018 року***

Ступінь вищої освіти	2016 рік		2017 рік		2018 рік	
	Усього	У т.ч. ден- ної форми навчання	Усього	У т.ч. ден- ної форми навчання	Усього	У т.ч. ден- ної форми навчання
Молодший спеціаліст	1703	1395	1732	1383	778	709
Бакалавр	1665	1432	1439	1227	1364	1197
Спеціаліст	601	529	26	15		
Магістр	209	202	313	307	782	700
Аспірантура	54	42	39	31	35	30
Докторантура	4	4	4	4	1	1
Всього за геологічним профілем	4236	3604	3553	2967	2960	2637

*Складено за даними [5, 6, 7]

2960 фахівців, що складає 1,32% від загального державного замовлення. Така динаміка свідчить про те, що при загальному зменшенні державного замовлення, обсяг такого замовлення саме фахівців в геологічній сфері залишається відносно нестабільним і має тенденцію до поступового зменшення. Так, обсяг державного замовлення в цілому на випуск в 2018 році відносно 2016 року зменшився на 7,6%, при зменшенні відповідного показника на підготовку кадрів в геологічній сфері на 30,1%. В період з 2016 року по 2018 рік за державним замовленням на випуск кадрів в геологічній сфері було підготовлено 4213 молодших спеціалістів, що складає 39,3% від загального обсягу випуску в даній галузі, 4468 бакалаврів або 41,5%, 627 спеціалістів або 5,8%, 1304 магістра або 12,1%, 128 аспірантів або 1,2%, 9 докторантів або 0,1% відповідно.

Слід відмітити, що частка замовлення денної форми навчання на випуск фахівців в геологічній сфері в 2016 році становила 85%, в 2017 році – 83,5%, в 2018 році – 89,1% відповідно, що відповідає загальній тенденції випуску за державним замовленням в цілому. Загалом витрати на підготовку фахівців в геологічній сфері, з розрахунку середньої вартості підготовки 1 фахівця [2, 3, 11], мають тенденцію до спадання, так в 2016 році даний показник становив 122,2 млн. грн. або 0,56% від загального обсягу фінансування державного замовлення, який становив 21725,1 млн. грн., в 2017 році – 115,6 млн. грн. або 0,49% від загального обсягу, який становив 23692,0 млн. грн., в 2018 році – 112,3 млн. грн. або 0,39% від загального обсягу, який становив 28983,1 млн. грн. відповідно. Тобто, можливо зробити висновок, що підготовка фахівців в сфері геології за державним замовленням втрачає свою пріоритетність та не лобіюється профільними галузевим міністерством та відомством.

Унікальність та цінність наукової діяльності вищих навчальних закладів та наукових установ полягає в потужному науковому потенціалі (капітал), що створює нові знання та вирішує ряд загальнодержавних проблем за галузевою ознакою. Дана галузева ознака покладена в основу формування тематик досліджень за фаховими напрямками Наукової ради МОН при проведенні конкурсного відбору МОН України наукових проектів, які виконуються підвідомчими ВНЗ III-IV рівнів акредитації та науковими установами Міністерства за рахунок коштів загального фонду державного бюджету [18].

Таблиця 2

**Динаміка фінансування наукових досліджень ВНЗ та наукових установ,
що підпорядковані МОН України**

Показники	2016 рік (факт)	2017 рік (факт)	2018 рік (план)
Загальний обсяг фінансування наукової діяльності ВНЗ та наукових установ, що входять в сферу управління МОН, тис.грн.	509599,8	718586,3	836506,3
Кількість установ залучених до виконання фундаментальних досліджень, прикладних досліджень і розробок	149	152	137
Штатна чисельність працівників	9572	9572	9338
Всього кількість НДР, в т.ч.:	1503	1565	1643
фундаментальних НДР	726	832	798
<i>Питома вага у загальній кількості, %</i>	<i>48,3</i>	<i>53,2</i>	<i>48,6</i>
прикладних НДР	777	733	845
<i>Питома вага у загальній кількості, %</i>	<i>51,7</i>	<i>46,8</i>	<i>51,4</i>
Обсяг фінансування НДР, тис. грн., в т.ч.:	436818,6	605536,6	671415,2
<i>Питома вага від загального обсягу фінансування, %</i>	<i>85,7</i>	<i>84,3</i>	<i>80,3</i>
фундаментальних НДР, тис. грн.	230401,9	332666,9	363138,4
<i>Питома вага від обсягу фінансування НДР, %</i>	<i>52,7</i>	<i>54,9</i>	<i>54,1</i>
прикладних НДР, тис.грн.	206416,7	272869,7	308276,8
<i>Питома вага від обсягу фінансування НДР, %</i>	<i>47,3</i>	<i>45,1</i>	<i>45,9</i>

* Складено за даними [2, 3, 10, 12, 13]

Фінансування вищевказаних досліджень відбувається за напрямками фундаментальні та прикладні дослідження, розробки в рамках виконання 3 бюджетних програм, а саме: КПКВ 2201040, що забезпечує фінансування ВНЗ та наукових установ, крім Київського національного університету імені Тараса Шевченка, наукові дослідження якого, фінансуються за рахунок КПКВ 2201290 та крім Національного технічного університету України «Київський національний політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», фінансування досліджень якого, здійснюється за КПКВ 2201330. Стратегічною ціллю, на досягнення якої спрямовані вищевказані бюджетні програми, є розвиток науково-технічного потенціалу ВНЗ та наукових установ МОН та сприяння впровадженню наукових результатів в національну економіку [10, 12, 13]. Обсяг фінансування ВНЗ та наукових установ в рамках виконання вищевказаних бюджетних програм в період з 2015 року по 2018 рік зріс в 1,6 рази з 509,6 млн. грн. до 836,5 млн. грн., в той час як кількість установ, залучених до виконання фундаментальних та прикладних досліджень зменшилась на 12 установ з 149 до 137, штатна чисельність працівників зменшилась на 234 особи з 9572 осіб до 9338 осіб.

Слід зауважити, що абсолютний показник фінансування ВНЗ для виконання НДР зріс в 1,5 разів з 436,8 млн. грн. в 2016 році до 671,4 млн. грн. в 2018 році при зменшенні питомої ваги даного показника в загальному обсязі фінансування науки ВНЗ з 85,7% (2016 рік) до 80,3% (2018 рік). Фінансування фундаментальних та прикладних досліджень за досліджуваний період розподілено практично рівномірно. Середня вартість одного фундаментального дослідження в 2018 році становить 455,1 тис. грн., що перевищує на 24,7% вартість прикладного дослідження, яке становить 364,8 тис. грн. відповідно. Тобто, в Україні більш капіталомісткими є фундаментальні дослідження, хоча в кількісному вимірі перевага в фінансуванні надається прикладним дослідженням.

Таблиця 3

Аналіз результатів конкурсного відбору МОН України наукових проектів

Показники	2016 рік	2017 рік	2018 рік
Кількість поданих на конкурс НДР, в т.ч.:	862	834	822
фундаментальних	402	302	377
прикладних	460	532	445
Максимальний бал	96,0	96,5	97,5
Мінімальний бал	15,7	7,3	3,0
Середній бал	57,4	55,2	59,9
Заявлений обсяг фінансування на рік (млн. грн.)	1070,5	1108,1	4202,1
Максимальний річний обсяг фінансування (млн. грн.)	15,9	17,1	9,8
Мінімальний річний обсяг фінансування (млн. грн.)	0,4	0,2	0,6
Середньорічний обсяг фінансування (млн. грн.)	1,2	1,3	5,1

* Складено за даними [9, 14, 15]

Перелік секцій за фаховими напрямками Наукової ради МОН налічує 24 напрями досліджень [19], з яких 2 безпосередньо можливо віднести до досліджень в сфері геологічного вивчення, використання, охорони та відтворення надр, а саме: секція 8 «Технології видобутку та переробки корисних копалин» та секція 22 «Науки про землю».

Динаміка заявленого обсягу фінансування конкурсних проектів має тенденцію до зростання з 1070,5 млн. грн. (2016 рік) до 4202,1 млн. грн. (2018 рік). при зменшенні показника кількості поданих проектів з 862 (2016 рік) до 822 (2018 рік) та збільшенні заявленого середньорічного обсягу фінансування одного проекту з 1,2 млн. грн. (2016 рік) до 5,1 млн. грн. (2018 рік).

Всього у конкурсі проектів наукових досліджень і розробок за секцією 8 «Технології видобутку та переробки корисних копалин» в 2016 році взяли участь 4 ВНЗ (установи), в 2017 році – 9 ВНЗ (установ), в 2018 році – 10 ВНЗ (установ), за секцією 22 «Науки про землю» в 2016 році – 8, в 2017 році – 13, в 2018 році – 6 відповідно. Кількість робіт за секцією 8 та 22, що подані на конкурс в 2018 році, скоротилась на 33% по відношенню до 2017 року та на 25% по відношенню до 2016 року, з відповідним зменшенням показника питомої ваги в загальній кількості поданих проектів, що в 2016 році становив – 3,7%, в 2017 році – 4,3%, в 2018 році – 2,9%. В вищевказаних секціях в кількісному вимірі перевага надавалась прикладним дослідженням, їх кількість більше ніж в 2 рази перевищувала кількість фундаментальних проектів, що подані на конкурс. Якість підготовки проектів за секціями 8 та 22 з роками підвищується, про що свідчать збільшення максимально отриманого балу з 77 балів до 83 бали за секцією 8 та його збільшення за секцією 22 з 68 балів до 77,5 балів, що супроводжується збільшенням середнього балу з 50,1 балу до 53,4 балу та з 49,8 балів до 62,2 балу відповідно. Частка заявленого на конкурс фінансування досліджень в сфері геологічного вивчення, охорони, відтворення та використання надр в загальному обсязі в 2016 році складає 3,4%, в 2017 році – 6,0%, в 2018 році – 1,5%, що обумовлена зменшенням активності ВНЗ за секціями геологічного напрямку.

Аналіз експертних оцінок дає змогу зробити висновок, що за досліджуваний період, за секцією 8 «Технології видобутку та переробки корисних копалин» рівень підготовки проектів прикладного характеру вищий ніж фундаментальних, а за секцією 22 «Науки про землю» навпаки.

Таблиця 4

**Інформація щодо конкурсу робіт на виконання галузевих геологічних досліджень
на базі ВНЗ та наукових установ, що входять до сфери МОН України**

Показники	Секція 8 "Технології видобутку та переробки корисних копалин"			Секція 22 "Науки про землю"		
	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
Кількість ВНЗ/установ, що підпорядковані МОН України та взяли участь у конкурсі	4	9	10	8	13	6
Кількість поданих на конкурс НДР, в т.ч.:	12	18	15	20	18	9
фундаментальних	3	3	5	6	8	2
прикладних	9	15	10	14	10	7
Максимальний бал	77	79,5	83	68	77,5	77,5
Мінімальний бал	44,7	19,7	9,5	20,5	13,5	54
Середній бал	50,1	55,1	53,4	49,8	52,9	62,2
Заявлений обсяг фінансування (млн.грн.)	8,9	24,4	30,3	27,5	41,6	34,2
Максимальний обсяг фінансування (млн. грн.)	1,2	4,1	4,8	5,5	11,5	9,8
Мінімальний обсяг фінансування (млн. грн.)	0,4	0,5	0,6	0,4	0,6	0,9
Середній обсяг фінансування (млн. грн.)	0,7	1,4	2	1,4	2,3	3,8

* Складено за даними [9,14,15]

Загальне бюджетне фінансування геологічної галузі в 2018 році становить 127,4 млн. грн. в тому числі на виконання бюджетної програми КПКВ 2404010 «Керівництво та управління у сфері геологічного вивчення та використання надр» 27,4 млн. грн., на виконання бюджетної програми КПКВ 2404020 «Розвиток мінерально-сировинної бази» 100,0 млн. грн. [8]. А обсяг фінансування ВНЗ в частині наукових досліджень, що вирішують проблеми в сфері геологічного вивчення, охорони, відтворення та використання надр становить 14% від загального обсягу фінансування галузі.

На базі 14 ВНЗ в 2018 році із загальним обсягом фінансування в 17937,6 тис. грн. планується провести 34 НДР (10 фундаментального та 24 прикладного характеру), які можна віднести до досліджень в сфері геологічного вивчення, охорони та використання надр. В рамках секції 8 «Технології видобутку та переробки корисних копалин» передбачено виконання та фінансування 20 НДР (3 фундаментального характеру та 17 прикладного) на загальну суму 10867,67 тис. грн., за секцією 22 «Науки про землю» планується виконання 14 НДР (7 фундаментального та 7 прикладного характеру) з загальним обсягом фінансування 7069,93 тис. грн. Важливо відмітити, що в 2018 році державі обходиться дорожче виконання досліджень за секцією 22 ніж за секцією 8, так середньорічна вартість дослідження за секцією 22 становить 691,6 тис. грн., а за секцією 8 – 456,3 тис. грн. Питома вага фінансування досліджень в 2018 році, що проводяться на базі ВНЗ в сфері геологічного вивчення та використання надр в загальному обсязі не перевищує навіть 5% та складає лише 2,7%.

Висновки. Профільне Міністерство екології та природних ресурсів України не забезпечує фінансування та державне замовлення щодо підготовки кадрів геологічного профілю. Таке фінансування передбачено на підготовку наукових кадрів (аспірантів) в сфері екології, природних ресурсів та природоохоронній діяльності в рамках фінансування бюджетних програм, головним розпорядником коштів яких, є Міністерство екології та природних ресурсів.

Державне замовлення на підготовку кадрів геологічного профілю

забезпечується виключно Міністерством освіти і науки України та Національною академією наук України. Враховуючи щорічне зменшення обсягу державного замовлення на підготовку кадрів геологічного напрямку, замовником яких є МОН України та НАН України можна зробити висновок, що підготовка таких кадрів втрачає свою пріоритетність для держави. Втрата такої пріоритетності є наслідком недостатньої уваги галузевого органу виконавчої влади в сфері геологічного вивчення, охорони та використання надр щодо таких питань, як: популяризація професій геологічного профілю, лобіювання державного замовлення геологічних кадрів, прийняття участі в розробці типових програм підготовки кадрів геологічного профілю з врахуванням особливостей попиту на такі кадри, сприяння працевлаштування випускників геологічного профілю та проходження їх виробничої практики.

Проведений аналіз засвідчив, що рівень активності ВНЗ щодо участі у конкурсі наукових проектів в сфері геологічного вивчення, використання, відтворення та охорони надр має тенденцію до зниження синхронно зі зниженням загальної активності ВНЗ щодо участі у конкурсі проектів. Рівень поданих проектів та їх актуальність визначається рішеннями наукової ради МОН з врахуванням оцінок експертів, але враховуючи Порядок формування тематики наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок, що фінансуються за рахунок коштів державного бюджету, тематика таких досліджень формується з метою розроблення наукових засад державної політики та розвитку суспільного виробництва у відповідних сферах [18]. Але Держгеонадр, як центральний орган виконавчої влади в сфері геологічного вивчення, охорони та використання надр не приймає участь в погодженні виконання та фінансування галузевих досліджень, що проводяться на базі ВНЗ, та не здійснює їх аналіз та моніторинг на предмет дублювання з дослідженнями, що проводяться на базі установ та організацій, що належать до сфери управління Держгеонадр. Адже забезпечення наукового супроводження геологорозвідувальних робіт є одним із завдань на виконання бюджетної програми КПКВ 2404020 «Розвиток мінерально-сировинної бази». Враховуючи вищевикладене, для підвищення рівня виконання досліджень в сфері геологічного вивчення, використання, відтворення та охорони надр, ефективного та раціонального використання державних коштів різних бюджетних програм, доцільно законодавчо закріпити порядок погодження фінансування таких робіт між МОН України та Держгеонадр.

Підсумовуючи вищевикладене, науково-освітній супровід геологічної галузі залишено без уваги профільних органів виконавчої влади в сфері геологічного вивчення та використання надр, що як наслідок, може призвести до гострого дефіциту висококваліфікованих геологічних кадрів, які є запорукою розвитку галузі.

1. Державні закупівлі замовника Державна служба геології та надр .-[Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://zakupki.prom.ua/gov/company0eaa96d6b6344df0bf574a6cef5c8e22?p=2>.
2. Звіти про виконання паспортів бюджетних програм за 2017 рік Міністерства освіти і науки України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/budzhzet/2018/03/pasporta-za-2017-rik.pdf>.
3. Звіти про виконання паспортів бюджетних програм за 2016 рік Міністерства освіти і науки України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/byudzhzet-ta-zakupivli/byudzhzet/zvit-pro-vikoristannya-pasporta-byudzhetnoyi-programi>.
4. Кодекс України про надра від 27.07.1994 року № 132/94ВР. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80>.

5. Про державне замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, на підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів у 2016 році: Постанова КМУ від 06.07.2016 року № 408. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/408-2016-%D0%BF>.
6. Про державне замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, на підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів у 2017 році: Постанова КМУ від 12.07.2017 року № 511. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/511-2017-%D0%BF>.
7. Про державне замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, на підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів у 2018 році: Постанова КМУ від 11.07.2018 року № 556. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/556-2018-%D0%BF>.
8. Про Державний бюджет України на 2018 рік: Закон України від 07.12.2017 року №2246-VIII. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19>.
9. Про затвердження експертних оцінок проектів фундаментальних та прикладних досліджень та науково-технічних (експериментальних) розробок : Наказ МОН від 31.07.2017 року № 1104. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.rit.org.ua/node/150>.
10. Про затвердження паспорту бюджетної програми на 2018 рік: Наказ Міністерства освіти і науки України та Міністерства фінансів України від 28.02.2018 року № 214/330. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-pasporta-byudzhetnoyi-programi-na-2018-rik-214>.
11. Про затвердження паспорту бюджетної програми на 2018 рік: Наказ Міністерства освіти і науки України та Міністерства фінансів України від 20.02.2018 року № 171/304. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-pasporta-byudzhetnoyi-programi-na-2018-rik-171>.
12. Про затвердження паспорту бюджетної програми на 2018 рік: Наказ Міністерства освіти і науки України та Міністерства фінансів України від 15.02.2018 року № 152/279. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-pasporta-byudzhetnoyi-programi-na-2018-rik-152>.
13. Про затвердження паспорту бюджетної програми на 2018 рік: Наказ Міністерства освіти і науки України та Міністерства фінансів України від 21.02.2018 року № 178/306. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-pasporta-byudzhetnoyi-programi-na-2018-rik-178>.
14. Про затвердження переліків тематик фундаментальних та прикладних досліджень і науково-технічних розробок вищих навчальних закладів і наукових установ та формування їх тематичних планів у 2016 році: Наказ МОН від 25.02.2016 року № 158. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0158729-16>.
15. Про затвердження переліку проектів фундаментальних і прикладних досліджень та науково-технічних (експериментальних) розробок: Наказ МОН від 31.10.2016 № 1296. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://mon.rit.org.ua/info/nakaz_1296_31-10-2016.pdf.
16. Про затвердження Положення про Державну службу геології та надр України: Постанова КМУ від 30.12.2015 року №1174. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1174-2015-%D0%BF>.
17. Про затвердження Порядку формування державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів: Постанова КМУ від 15.04.2013 року № 306. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/306-2013-%D0%BF>.
18. Про затвердження Порядку формування тематики наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок, що фінансуються за рахунок коштів державного бюджету, та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова КМУ від 11.01.2018 року № 13. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/13-2018-%D0%BF>.
19. Про затвердження складу Наукової ради МОН, переліку та персонального складу секцій за фаховими напрямками: Наказ МОН від 22.01.2016 року № 45. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0045729-16>.
20. Про формування та розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів:

Закон України від 20.11.2012 року № 5499-VI. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5499-17>.

1. Derzhavni zakupivli zamovnyka Derzhavna sluzhba heolohiyi ta nadr .-[Elektronnyy resurs].-Rezhym dostupu: <https://zakupki.prom.ua/gov/company0eaa96d6b6344df0bf574a6cef5c8e22?p=2>.
2. Zvity pro vykonannya pasportiv byudzhetnykh prohran za 2017 rik Ministerstva osvity i nauky Ukrainy. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/budzhet/2018/03/pasporta-za-2017-rik.pdf>.
3. Zvity pro vykonannya pasportiv byudzhetnykh prohran za 2016 rik Ministerstva osvity i nauky Ukrainy. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/byudzheta-za-zakupivli/byudzheta/zvit-pro-vikoristannya-pasporta-byudzhetnoyi-programi>.
4. Kodeks Ukrainy pro nadra vid 27.07.1994 roku № 132/94VR. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80>.
5. Pro derzhavne zamovlennya na pidhotovku fakhivtsiv, naukovykh, naukovo-pedahohichnykh ta robitnychykh kadriv, na pidvyshchennya kvalifikatsiyi ta perepidhotovky kadriv u 2016 rotsi: Postanova KMU vid 06.07.2016 roku № 408. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/408-2016-%D0%BF>.
6. Pro derzhavne zamovlennya na pidhotovku fakhivtsiv, naukovykh, naukovo-pedahohichnykh ta robitnychykh kadriv, na pidvyshchennya kvalifikatsiyi ta perepidhotovky kadriv u 2017 rotsi: Postanova KMU vid 12.07.2017 roku № 511. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/511-2017-%D0%BF>.
7. Pro derzhavne zamovlennya na pidhotovku fakhivtsiv, naukovykh, naukovo-pedahohichnykh ta robitnychykh kadriv, na pidvyshchennya kvalifikatsiyi ta perepidhotovky kadriv u 2018 rotsi: Postanova KMU vid 11.07.2018 roku № 556. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/556-2018-%D0%BF>.
8. Pro Derzhavnyy byudzheta Ukrainy na 2018 rik: Zakon Ukrainy vid 07.12.2017 roku №2246-VIII. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19>.
9. Po zatverdzhennya ekspertnykh otsinok proektiv fundamental'nykh ta prykladnykh doslidzhen' ta naukovo-tekhnichnykh (eksperymental'nykh) rozrobok : Nakaz MON vid 31.07.2017 roku № 1104. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <https://mon.rit.org.ua/node/150>.
10. Pro zatverdzhennya pasportu byudzhetnoyi prohrany na 2018 rik: Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy ta Ministerstva finansiv Ukrainy vid 28.02.2018 roku № 214/330. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-pasporta-byudzhetnoyi-programi-na-2018-rik-214>.
11. Pro zatverdzhennya pasportu byudzhetnoyi prohrany na 2018 rik: Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy ta Ministerstva finansiv Ukrainy vid 20.02.2018 roku № 171/304. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-pasporta-byudzhetnoyi-programi-na-2018-rik-171>.
12. Pro zatverdzhennya pasportu byudzhetnoyi prohrany na 2018 rik: Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy ta Ministerstva finansiv Ukrainy vid 15.02.2018 roku № 152/279. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-pasporta-byudzhetnoyi-programi-na-2018-rik-152>.
13. Pro zatverdzhennya pasportu byudzhetnoyi prohrany na 2018 rik: Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy ta Ministerstva finansiv Ukrainy vid 21.02.2018 roku № 178/306. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-pasporta-byudzhetnoyi-programi-na-2018-rik-178>.
14. Pro zatverdzhennya perelikiv tematyk fundamental'nykh ta prykladnykh doslidzhen' i naukovo-tekhnichnykh rozrobok vyshchykh navchal'nykh zakladiv i naukovykh ustanov ta formuvannya yikh tematychnykh planiv u 2016 rotsi: Nakaz MON vid 25.02.2016 roku № 158. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0158729-16>.
15. Pro zatverdzhennya pereliku proektiv fundamental'nykh i prykladnykh doslidzhen' ta naukovo-tekhnichnykh (eksperymental'nykh) rozrobok: Nakaz MON vid 31.10.2016 № 1296. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: https://mon.rit.org.ua/info/nakaz_1296_31-10-2016.pdf.
16. Pro zatverdzhennya Polozhennya pro Derzhavnu sluzhbu heolohiyi ta nadr Ukrainy: Postanova KMU vid 30.12.2015 roku №1174. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1174-2015-%D0%BF>.
17. Pro zatverdzhennya Poryadku formuvannya derzhavnoho zamovlennya na pidhotovku fakhivtsiv, naukovykh, naukovo-pedahohichnykh ta robitnychykh kadriv, pidvyshchennya kvalifikatsiyi ta

- perepidhotovku kadriv: Postanova KMU vid 15.04.2013 roku № 306. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/306-2013-%D0%BF>.
18. Pro zatverdzhennya Poryadku formuvannya tematyky naukovykh doslidzhen' i nauково-tekhnichnykh (eksperymental'nykh) rozrobok, shcho finansuyut'sya za rakhunok koshtiv derzhavnoho byudzhetu, ta vyznannya takymy, shcho vtratyly chynnist', deyakykh postanov Kabinetu Ministriv Ukrainy: Postanova KMU vid 11.01.2018 roku № 13. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/13-2018-%D0%BF>.
19. Pro zatverdzhennya skladu Naukovoyi rady MON, pereliku ta personal'noho skladu sektsiy za fakhovymy napryamamy: Nakaz MON vid 22.01.2016 roku № 45. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0045729-16>.
20. Pro formuvannya ta rozmishchennya derzhavnoho zamovlennya na pidhotovku fakhivtsiv, naukovykh, nauково-pedahohichnykh ta robitnychykh kadriv, pidvyshchennya kvalifikatsiyi ta perepidhotovku kadriv: Zakon Ukrainy vid 20.11.2012 roku № 5499-VI. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5499-17>.

Подано до редакції 11.12.2018

Рецензент – кандидат педагогічних наук Н.В. Бірюкова

ДО ВІДОМА АВТОРІВ
"НАУКОВИХ ЗАПИСОК ВДПУ" (СЕРІЯ "ГЕОГРАФІЯ")

Редакційна колегія запрошує Вас взяти участь у формуванні «Випуску 31, №3-4».

Вимоги до оформлення:

1. Матеріали подаються українською, російською та англійською мовами.
2. Текст оформляється у текстовому редакторі Word (формат "doc"). Обсяг – 7-10 сторінок друкованого тексту формату А4. Гарнітура Times New Roman, розмір шрифту – 12 пт, друк – через 1 міжрядковий інтервал. Абзацний відступ – 12,5 мм. Поля зверху, знизу, ліворуч та праворуч – 30 мм.
3. На початку статті обов'язково вказати індекс УДК, прізвище та ініціали автора/авторів, заголовок статті, резюме українською, російською, англійською мовами (не менше 1200 знаків) та ключові слова, розділених комою. В резюме російською та англійською мовами необхідно вказати авторство та заголовок статті відповідною мовою.
4. Відповідно до постанови ДАК України, наукові статті повинні мати такі обов'язкові елементи:
 - постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується зазначена стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.
5. Рисунки і таблиці повинні розміщуватись після першого згадування в тексті або зразу на наступній сторінці. Розмір рисунків і таблиць не повинні виходити за межі вказаних полів. Рисунки найбільш бажано подавати у чорно-білому вигляді або у контрастних відтінках сірих тонів форматів bmp, tiff, jpg, gif, png (300 dpi). Обов'язковою умовою є можливість читання на рисунках всіх наведених елементів. Підписи до рисунків наводяться під рисунками симетрично до тексту, підписи до таблиць наводяться над таблицями. Загальна кількість рисунків і таблиць до кожної статті не повинна перевищувати чотирьох.
6. Список використаних літературних джерел (до 15 назв) повинен бути оформлений в алфавітному порядку та згідно нового стандарту бібліографічного опису ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Окремо наводиться латинізований список використаної літератури. Посилання на джерела у тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням порядкового номера списку.
7. Особливо ретельно варто перевіряти текст статті на наявність орфографічних та граматичних помилок.
8. Окремим файлом подати інформацію про автора (авторів): прізвище, ім'я, по-батькові, місце роботи, посада, науковий ступінь та вчене звання, e-mail.
9. Матеріали до публікації та інформацію про авторів варто подавати електронною поштою: nzgeovdpu@gmail.com.

Автори несуть повну відповідальність за зміст і достовірність викладених у статті матеріалів. Редколегія залишає за собою право відхилення статей, що не відповідають вимогам до наукових публікацій або у разі негативних рецензій.

Вартість 1 друкованої сторінки – 40 грн.

Термін подачі матеріалів до «Випуску 31, №3-4» – 15 жовтня 2019 р.

Реквізити для оплати:

П.І.Б. одержувача: Корінний Володимир Іванович

Назва банку одержувача: ПриватБанк

Номер картки одержувача: 5168 7573 3568 0098 (оплата має передбачати комісію банку).

Призначення платежу: За публікацію матеріалів від П.І.Б. автора.